

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
STUDIUM GENERALE

CLARA WICHMANN

BURO STUDIUM GENERALE
UNIVERSITEITSMUSEUM

CLARA WICHMANN

herdenkingsprogramma

september - oktober 1985

Een uitgave van:

Buro Studium Generale
van de Rijksuniversiteit te Utrecht
Heidelberglaan 8
3584 CS Utrecht
tel. 030 - 532436

en

Universiteitsmuseum
Biltstraat 166
3507 LA Utrecht
tel. 030 - 731305

Prijs: f 10,—

INHOUDSOPGAVE blz.

Herdenkingsprogramma 1

Inleiding 2

Voorwoord 3

DEEL I

Clara Wichmann.
Een kleine biografie (Klaas Pit) 6

- Jeugd 7
- Studententijd 11
- De vrouwenbeweging 16
- De internationale school voor wijsbegeerte (1916-1922) 19
- De bond van christen-socialisten (1917-1919) 23
- De bond van revolutionair socialistische intellectueelen (1919-1922) 28
- De bond van religieuze anarcho-communisten (1920-1922) 30
- De theorie van het syndicalisme (1920) 31
- De polemiek met H. Roland Holst (1921) 37
- Nabeschouwing 44
- Bijlage 48
- Literatuur 51

DEEL II

Clara Wichmann.
Een keuze uit haar werk. 56

Inleiding

1. O. Schreiner, "The Dreams in a desert" (een fragment) 57
2. Uit Clara's dagboek (een fragment) 60

* De vrouwenbeweging 64

1. S.J. Suys-Reitsma "Clara Wichmann en de U.V.S.V." 65
2. "Clara's lezing voor de U.V.S.V." (een fragment) 67
3. C. Wichmann, "De vrouw en de Arbeid" 67
4. C. Wichmann, "De tegenwoordige crisis van het gezin" 76
5. C. Wichmann, "Anarchisme en Huwelijk" 80

* Het Strafrecht 83

1. B. de Ligt, "Clara Meijer-Wichmann als verdedigster der menschelijkheid" 83
2. C. Wichmann, "Stellingen" 89

Filosofie 94

1. Een brief van Clara aan G.J.P.J. Bolland 94
2. C. Wichmann, "De verhouding der philosophie tot de samenleving" 95
3. C. Wichmann, "Amersfoort - en de wereld buiten Amersfoort" 103

blz.

* Het Antimilitarisme 105

1. H. Roland Holst, "Clara Meijer-Wichmann over misdaad en straf" 105
2. C. Wichmann, "De 'Rechtsorde' en haar handhaving" 107
3. C. Wichmann, "Over Oorlog en Vrede" 109

* Het Anarchisme 113

1. C. Wichmann, "Kropotkine's anarchisme" 113
2. C. Wichmann, "Loonstakingen" 115
3. C. Wichmann, "Anarchisme en Vakbeweging" 117

PROGRAMMA STUDIUM GENERALE 'CLARA WICHMANN' 1985

Woensdag 11 september

15.00 uur : Opening tentoonstelling 'Clara Wichmann' in het Universiteitsmuseum door Hetty Passchier- Meijer (arts, dochter van Clara Wichmann).

20.00 uur : Welkom - mr. Manuel Kneepkens.

20.15 uur : Inleiding 'Clara Wichmann' door dr. Arthur Lehning (publicist Amsterdam).

Woensdag 18 september

20.00 uur : Vrouwenbeweging in de tijd van Clara. Dr. Hilda Verweij- Jonker (sociologe - Utrecht).

Woensdag 25 september

20.00 uur : Anarchisme door dr. Rudolf de Jong (Int. Inst. Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Woensdag 2 oktober

20.00 uur : Strafrecht door prof.dr. Herman Bianchi (hoogleraar Criminologie, VU).

Woensdag 9 oktober

20.00 uur : Vrede en anti-militarisme door dr. Gernot Jochheim (Freie Universität Berlin).

Woensdag 16 oktober

16.00 uur : Onthulling plaquette (Nachtegaalstraat 37) door mevr.drs. M.W.M. Vos- van Gortel (burgemeester Utrecht);
Voordrachten uit het werk van Clara door Beatrijs Cras- Kraaijvanger (docente Inst. Taalexpressie RUU).

20.00 uur : Filosofie, Hegel en Marx door prof.dr. Ger Harmsen (Sociale Geschiedenis RUG).

Woensdag 23 oktober

20.00 uur : Feminisme. Vier thema's :
- Vrouwen en Arbeid door mr. Catelene Passchier (Sociaal Advocaat);
- Vrouwen en Strafrecht door mr. Heikelien Verrijn Stuart (Redactie Nemesis);
- Vrouwen en Gezin door mr. José Bolten (Advocaat Amsterdam);
- Vrouwen en Politiek door mr. Ina Brouwer (Kamerlid CPN).

Plaats van de lezingen : Doceergebouw Juridische Faculteit, Janskerkhof 15A, Utrecht.

Plaats van de expositie : Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht

Plaats van de onthulling plaquette : Nachtegaalstraat 37, Utrecht

INLEIDING

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat Clara Wichmann werd geboren.
Naar aanleiding hiervan houdt het Studium Generale van de Rijksuniversiteit Utrecht in de maanden september en oktober een zestal lezingen gewijd aan enkele thema's uit het werk van Clara Wichmann.
Parallel met dit Studium Generale is in het Utrechts Universiteitsmuseum een expositie ingericht over het leven en werk van Clara Wichmann.

Deze herdenkingsbundel is in opdracht van het Utrechts Universiteitsmuseum en het Buro Studium Generale van de Rijksuniversiteit Utrecht geschreven en samengesteld.
Teneinde zo goed mogelijk aan te sluiten bij de expositie en bij het Studium Generale is besloten deze bundel in te delen in twee afzonderlijke delen.
Het eerste deel sluit aan bij de expositie en beoogt de lezer kennis te laten maken met het leven en werk van Clara Wichmann.
Het tweede deel sluit aan bij de lezingencyclus van het Studium Generale en omvat een thematische keuze uit het werk van Clara.
Elk thema wordt hierbij steeds kort ingeleid.

Namens de voorbereidingsgroep,

Klaas Pit. Hilversum, 10 augustus 1985.

De voorbereidingsgroep "Clara Wichmann - 1985":

Boudewijn Chorus (Pamflet en KRI, Den Bosch)
Beatrijs Cras (Instituut voor Taalexpressie RUU, Utrecht)
Thea Duyker (I.I.S.G., Amsterdam)
Suzette Haakma (Buro Studium Generale RUU, Utrecht)
Han Janse de Jonge (Willem Pompe Instituut, Utrecht)
Rudolf de Jong (I.I.S.G., Amsterdam)
Manuel Kneepkens (jurist - Erasmus Universiteit, Rotterdam)
Willem Kroft (Advokatenkollektief, Nachtegaalstraat 37, Utrecht)
R.M. Nepveu (Universiteitsmuseum RUU, Utrecht)
Catelene Passchier (sociaal advocaat, Amsterdam)
Hetty Passchier-Meijer (arts - dochter van Clara Wichmann, Zeist)
Klaas Pit (historicus, Hilversum)
Mieke Rimmelzwaan (beleidsmedewerker Ministerie Binnenlandse Zaken, Den Haag)
Hans van de Schraaf (penningmeester "Clara Wichmann - 1985", Leiden)
Heikelien Verrijn Stuart (jurist - redactie "Nemesis", Amsterdam)

"Niet de vrijheid was het die
menige vrouw moeilijke jaren gaf,
maar de overgang naar de vrijheid."
Clara Wichmann.

VOORWOORD.

Deze uitgave beoogt de figuur van Clara Meijer-Wichmann toegankelijk te maken voor degene, die de tentoonstelling bezoekt, die de lezingen van het Studium Generale bijwoont en die misschien ook wel met dit boekje iets wil vasthouden van wat hem of haar in deze kennismaking heeft getroffen.
Toen Clara Meijer-Wichmann in 1922 volkomen onverwacht overleed was zij in progressief Nederland een bekende en -naar ik heb begrepen- een graag geziene en gehoorde vrouw. Het tragische van dit sterfgeval (want als gevolg van de geboorte van haar kind) schokte de mensen om haar heen. Behalve het individuele verlies voor de naasten was er ook het afbreken -midden in- van een zeer actief en werkzaam leven voornamelijk gericht op een verbetering van de menselijke samenleving.
Haar man, Jo Meijer, heeft de behoefte gevoeld althans haar geestelijke nalatenschap te bewaren en heeft het merendeel van de artikelen en lezingen gebundeld en uitgegeven in de eerste jaren na haar dood.
Daar zij bewust geen partij-politica was en zich slechts thuis voelde in een toen kleine groepering, die ook nogal eens wisselde van signatuur en samenstelling, werd het -omstreeks en misschien mede door de tweede wereldoorlog- stiller rondom Clara Meijer-Wichmann: de geestverwanten van weleer waren ouder geworden of overleden of hadden waarlijk wel wat anders aan het hoofd tijdens deze dreigende en bedreigende oorlogsjaren. Redden en overleven waren eerste (en vaak zelfs enige) zorg tegenover zóveel misdadig geweld.
Na de Bevrijding herstelde de samenleving zich in zoverre, dat er weer differentiatie mogelijk werd en aandacht kwam voor individuele stromingen.
Er deden zich emancipatorische bewegingen voor op velerlei gebied, maar wèl anders dan tevoren. De "zachte krachten" van Henr. Roland Holst -die "wel zullen overwinnen aan het eind"- werkten te langzaam voor de jeugd, de vrouwen, de arbeiders en

andere verdrukten van nu; zij hadden niet meer het geduld daar in te geloven: zij wilden de vrijheden in hun leven vandaag.

Dat nu de honderdste geboortedag van Clara Meijer-Wichmann aanleiding is geworden om haar werk opnieuw onder de aandacht te brengen is daarom zinvol, omdat haar ideeën en gevoelens omtrent een menselijker samenleving nog steeds aanspreken, actueel zijn en toepasbaar - ondanks de wereld van veranderingen die over ons heen is gegaan.
Maar - zijn het eigenlijk wel zozeer veranderingen geweest? Was het niet veeleer een verheviging, een escalatie van wat in de kiem al aanwezig was? En heeft Clara Meijer-Wichmann toen al gesignaleerd, bewust gemaakt en daarmee getracht te voorkomen wat onafwendbaar toch op ons afkwam?
Hoe het ook zij, ondanks het wat gedateerde idealisme uit de eerste 20 jaar van deze eeuw, is er tot nog toe maar weinig gerealiseerd op de verschillende gebieden waar Clara Meijer-Wichmann actief was.

Het Studium Generale heeft dan ook in zijn herdenkingsprogramma al die facetten aan de orde willen laten komen met het oog op de betekenis ervan óók voor het heden, zoals: de vrouwenbeweging toen èn nu, het anarchisme als levensbeginsel, het strafrecht, of liever, "het recht tot straffen", het anti-militarisme dat wel een heel eigen dimensie heeft gekregen door de nucleaire dreiging en, last not least, de filosofische levenshouding, die Clara's grondpatroon was waarvan zij uitging in haar denken maar ook in haar voelen (zij noemt dat "een zekere psychische redelijkheid" in een brief aan Bolland).

De tentoonstelling is gewijd aan haar persoon en aan haar naaste omgeving en illustreert hoe zij zich heeft ontwikkeld tot al hetgeen zij in een leven van nog geen 37 jaar heeft volbracht.

Rest mij van de velen die deze herdenking hebben voorbereid, uitgewerkt en mogelijk gemaakt er slechts enkelen met name te noemen: Manuel Kneepkens, die Clara eens zijn juridische jeugdliefde noemde (en dat zegt genoeg) en die de auctor intellectualis is van het geheel;

Klaas Pit, die dit boekje geschreven heeft na zich al eerder grondig in Clara's persoon en werk te hebben verdiept en

Mieke Rimmelzwaan, die een plekje in Clara's hart zou hebben verworven met haar vele onopvallende en ondankbare -maar

onmisbare- speurwerk in de verschillende archieven. Typisch "vrouwenwerk" in de ouderwetse zin: onbaatzuchtig en toch baanbrekend.

Overigens: als iemand ervan genoten zou hebben, dat Clara zo in het zonnetje wordt gezet, dan zou dat haar man, mijn vader, geweest zijn, die er alles aan heeft gedaan om ons Clara's persoon en werk niet te laten vergeten.

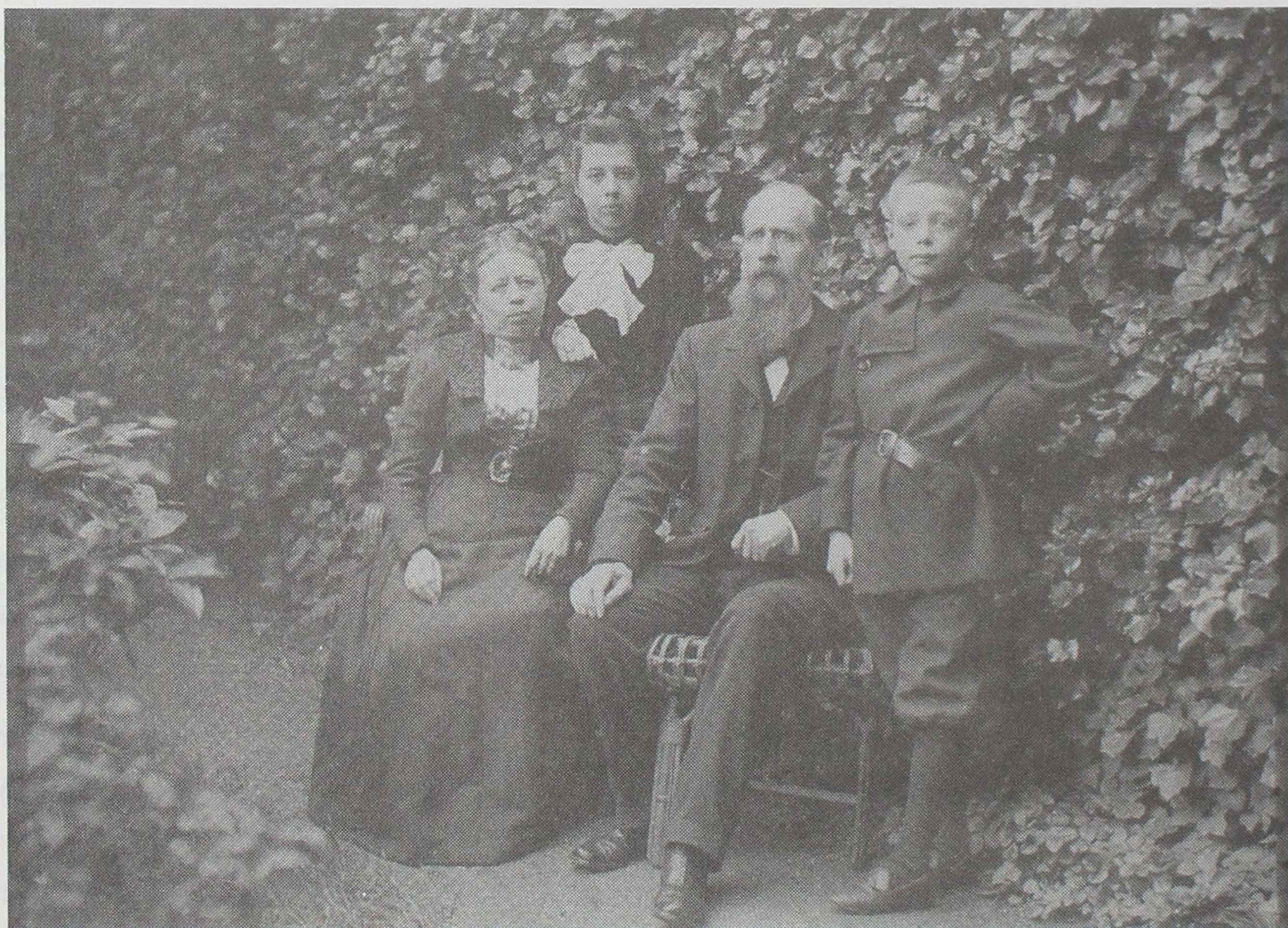
Zeist, 6 augustus 1985 Hetty Clara Passchier-Meijer.

CLARA WICHMANN

1885 — 1922

EEN KLEINE BIOGRAFIE

KLAAS PIT

Clara en haar familie : Johanna Zeise, Arthur Wichmann, Clara en Erich.

I. JEUGD (1885 - 1902)

Clara Gertrud Wichmann werd op 17 augustus 1885 geboren tijdens de zomervakantie van haar ouders, die zij sinds hun vertrek uit Duitsland jaarlijks doorbrachten bij familieleden in Hamburg.
Clara's vader, Carl Ernst Arthur Wichmann, had in 1879 op 28-jarige leeftijd een benoeming tot hoogleraar in de mineralogie en geologie aan de Rijksuniversiteit van Utrecht aanvaard. Tot aan zijn emeritaat in 1921 is hij in deze funktie aan de Utrechtse universiteit verbonden gebleven.
In de universitaire wereld werd hij als wetenschapper en als persoon zeer gewaardeerd en gerespecteerd. Vooral de resultaten van zijn wetenschappelijke excursies naar Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea zijn door zijn vakcollega's geroemd vanwege het hoge wetenschappelijke niveau ervan. Arthur Wichmann leefde voor zijn wetenschap die met een grote werklust en een strakke, nauwgezette arbeidsdiscipline door hem bedreven werd.
Enekele van Clara's schoolvriendinnen herinneren zich haar vader als een "echt verstrooide professor", maar ook als een vriendelijke man die ervan hield kleine, grappige anecdoten te vertellen. "Kinderfreundlich" heeft iemand hem in dit opzicht eens genoemd. Naast zijn wetenschap was er niet veel meer waar hij tijd en aandacht voor had. Zijn politieke houding en opvattingen kunnen wellicht het beste als "passief-reactionair" worden getypeerd. Hij was een hiërarchisch ingesteld mens met een intense afkeer voor het opkomende pacifistische en internationale denken.
In velerlei opzicht was Clara's moeder, Johanna Therese Henriëtte Zeise, het tegenovergestelde van haar vader. Enkele maanden na de inaugurele rede van Arthur Wichmann in de Pieterskerk te Utrecht, was zij op 18 augustus 1879 met hem in het huwelijk getreden, waarna zij een woning betrokken aan de Nachtegaalstraat in Utrecht.
Evenals haar vader, die in zijn dagen enige bekendheid genoot als dichter en als vertaler van het werk van Hans Christian Andersen, had Johanna Zeise een grote belangstelling voor literatuur, kunst en filosofie, een belangstellingswereld die ver af stond van het streng negentiende-eeuwse, positivistische

wereldbeeld van Arthur Wichmann.
Ook na haar huwelijk bleef Johanna Zeise haar romantisch-naturalistische belangstelling voor de literatuur en de filosofie trouw. Zij las veel, bezocht tentoonstellingen, woonde regelmatig lezingen bij over de meest uiteenlopende onderwerpen en schreef gedichten, toneelstukjes en enkele filosofische essays.
Het huwelijk van Clara's ouders is lang niet altijd gelukkig geweest. Vooral Erich, Clara's vijf jaar jongere broer, is menige malen aanleiding geweest tot enorme spanningen in het gezin. Terwijl Clara's moeder het telkens opnieuw voor Erich opnam, heeft haar vader zich uiteindelijk volkomen van hem gedistantieerd. Hij schrapte Erich's naam zelfs uit zijn testament. Deze, maar wellicht ook andere spanningen tussen twee ouders die zo veel van elkaar verschilden in karakter en belangstelling, hebben in 1916 geleid tot een scheiding van tafel en bed. Arthur Wichmann bleef in Utrecht wonen en keerde na zijn emeritaat in 1921 terug naar Hamburg, waar hij in 1927 op 76-jarige leeftijd overleed.
Johanna Zeise trok voorlopig in bij Clara, later bij Erich en bleef tot haar dood in 1937 in Nederland wonen.

Over Clara's eerste levensjaren is weinig bekend. De enige bron die ons hierover iets meedeelt zijn de herinneringen van Clara's moeder die zij in 1924 op schrift heeft gesteld.
Zes weken na de bevalling zijn moeder en dochter uit Hamburg naar Utrecht vertrokken. Daar groeide Clara tot haar vijfde jaar op als enig kind. Tot Clara op zesjarige leeftijd naar school ging heeft zij nauwelijks andere kinderen gekend.
Haar voornaamste gezelschap was haar moeder die al vroeg veel met Clara sprak over de meest uiteenlopende onderwerpen.
Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat Clara overkwam als een vroegwijs kind.
Na de zomervakantie van 1891 gaat Clara naar de lagere school, de gemeenteschool voor meisjes. Hier moet zij zich aanvankelijk niet gelukkig hebben gevoeld. Zij had er niet of nauwelijks vriendinnen. Een van Clara's latere vriendinnen die haar ook van de lagere school kende, herinnert zich dat Clara veel werd geplaagd, omdat zij er heel anders uitzag: zij was "op zijn

Duits gekleed, volgens onze smaak dus lelijk, omdat het afweek van het gewone".
Na de lagere school gaat Clara naar de meisjes-H.B.S.
In tegenstelling tot de lagere school is de verhouding met haar klasgenoten hier van begin af aan goed. Zij gaat met bijzonder veel plezier naar school en leert zonder moeite, maar ook zonder uit te blinken.
Aan het einde van de eerste klas begint Clara aan een dagboek, dat zij met een zekere regelmaat tot 1901 bijhoudt.
Aanvankelijk schrijft zij tot in de kleinste details over alledaagse gebeurtenissen die bijna alle betrekking hebben op haar schoolleven. Hierin komt Clara over als een buitengewoon aktief, levenslustig en opgewekt kind. Geen "haantje"-de-voorste, maar wel iemand die graag en met veel plezier overal aan meedoet.
Gaandeweg maakt deze kinderlijke spontaniteit plaats voor een, soms wat al te serieuze beschouwingswijze. Het schoolleven raakt op de achtergrond en lange dagboekaantekeningen over één bepaald thema komen in de plaats van de korte notities uit de eerste twee jaren van haar dagboek. Opmerkelijk in dit verband is haar eerste dagboekaantekening uit 1901.
Clara zit dan in de vierde klas. Deze aantekening bestaat uit drie delen. Het begint met een lange gedachtenstroom van een jong meisje vol idealen en is ondertekend met C. Wichmann.
Daarna volgt een deel onder de titel "20 Jahre später" (Clara die thuis tweetalig werd opgevoed, schreef haar dagboek in het Duits.) en hierin kijkt een vrouw, het jonge meisje uit het eerste deel, terug op haar leven, dat zich niet zo heeft voltrokken als zij had gewild en verwacht. Ze raakt er bitter door gestemd. In het derde en laatste deel, getiteld "Jugend", wordt gezocht naar een synthese van de idealen van het jonge meisje en de verbittering van de vrouw, twintig jaar later.
Enkele jaren vóór haar eerste kennismaking met de filosofie van Hegel in de collegezaal van Bolland, bewandelt Clara hier, zij het nog schoorvoetend, het pad van de dialectiek:

> "Nein, ich glaube nicht dass die Menschheit je volkommen werden wird, und das ist ein Glück; denn das schönste ist das ewig Vorwärtsstreben nach Verbesserung; ohne Zweck kann weder ein Mensch, noch eine Menschheit leben".

Met deze slotregels van haar dagboekaantekening van 27 mei 1901 formuleert Clara voor het eerst een gedachte die zij nooit meer los zal laten en waarin het wezen van haar dialectiek ligt opgesloten. Clara verwoordde deze gedachte naar aanleiding van de verhalenbundel "Dreams" van Olive Schreiner, die zij zojuist gelezen had. Deze bundel heeft een diepe indruk op haar gemaakt, evenals "Vorstengunst" van A.S.C. Wallis, een roman die zij in deze zelfde periode leest en herleest: "Das sind die beiden Bücher, die ein Evangelicum vor mich sind", schrijft Clara in haar dagboek. Vooral het vrijheidsideaal dat in beide boeken centraal staat spreekt haar aan. Als zij de essentie van beide boeken wil samenvatten, komt zij tot de conclusie, dat het vrijheids-ideaal weliswaar zeer moeilijk te verwezenlijken is, maar dat het toch ooit zal overwinnen.
In haar eerstvolgende dagboekaantekening, geschreven op haar zestiende verjaardag, vinden we weer iets terug van de spontaniteit uit het eerste deel van haar dagboek. Clara getuigt weer van een grote levenslust. Vooral als vrouw wil zij actief worden en leven. De Nederlandse wetgeving zal daarom gewijzigd moeten worden, want zij wil meer dan die vrouwen, waartoe ze ook haar moeder rekent, die alleen maar veel gelezen hebben. Zij verwijt hen dat zij slechts werk lezen, dat door anderen is geschreven en waarvan het zeer interessant is om ermee te pronken in gezelschap.
Furieus is Clara dan ook over het felicitatiekaartje dat zij zojuist van haar grootmoeder heeft ontvangen. Deze wenst Clara namelijk toe ooit nog eens gelukkig te trouwen en een goede huisvrouw te worden: "Es ist doch grossartig mir etwas zu wünschen, was mich nicht glücklich machen würde."
Clara wil volop leven en vooral anders dan anderen. Op 22 augustus 1901 schrijft ze daarover in haar dagboek, dat zij sinds ongeveer een half jaar zeer eerzuchtig is: "so furchtbar ehrgeizig, dass ich manchmal vor mir selbst erschrecke."
Dit is overigens voor de laatste keer, dat zij haar gedachten toevertrouwt aan haar dagboek.

Clara (tweede van rechts) met vriendinnen in de tuin van prof. Talma.

II. STUDENTENTIJD (1902 - 1912)

Op 11 juli 1902 krijgt Clara haar H.B.S.-diploma uitgereikt. Vrij kort na haar eindexamen echter stort Clara psychisch in en in de herfst van 1902 wordt zij voor zes weken opgenomen in een sanatorium bij Arnhem om te genezen van haar "nervenkrankheit", zoals zij het zelf noemt. Zowel Clara als haar moeder brengen de ziekte in verband met een drie jaar eerder opgelopen typhus waarvan zij eigenlijk nooit helemaal meer is genezen.
Op het moment dat Clara haar H.B.S.-diploma behaalt, is het voor haar allerminst duidelijk wat ze nu eigenlijk verder wil. Een geschiedenis-studie aanvangen zou wellicht het meest voor de hand hebben gelegen, omdat zij voor dit vak van jongsaf aan een grote belangstelling koesterde. Naar alle waarschijnlijkheid is Clara aanvankelijk ook van plan geweest geschiedenis te gaan studeren. Nadat Clara in oktober het sanatorium heeft verlaten, begint zij met het volgen van de colleges oude en nieuwe geschiedenis van onder anderen H. van Gelder.
Vanaf januari 1903 bereidt zij zich daarnaast samen met een vriendin voor op het gymnasiaal staatsexamen, waar zij, ruim drie jaar later, op 17 mei 1905, voor slaagt. Op 29 september van dat jaar laat Clara zich inschrijven bij de faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de universiteit van Utrecht. Clara is in deze jaren, voorafgaand aan haar rechtenstudie, veel in gezelschap van haar moeder. Samen bezoeken ze vergaderingen en wonen zij veel lezingen bij, ook "roodgekleurde", aldus haar moeder.
Bovendien maakt Clara in deze jaren kennis met Bolland. In 1902 bezoekt zij, samen met haar moeder, voor het eerst zijn colleges in Utrecht en blijft deze gedurende acht jaar volgen. Zij behoort spoedig tot de kring van trouwe "discipelen" en organiseert mede zijn colleges.
Bolland's colleges hebben op Clara een geweldige indruk gemaakt en een blijvende invloed uitgeoefend.

G.J.P.J. Bolland is op 9 juni 1854 in Groningen geboren. Na een mislukte militaire opleiding trad hij in dienst van

het lager onderwijs en in 1882 werd hij leraar Engels aan het "Koning Willem III-gymnasium" in Batavia. In zijn vrije tijd hield hij zich uitsluitend bezig met filosofie, waarbij vooral Hegel zijn aandacht trok. Als filosoof was Bolland aldus een autodidact. In 1896 verliet hij Nederlands-Indië om aan de universiteit van Leiden het hoogleraarschap in de wijsbegeerte te aanvaarden.
Vooral in de jaren 1900-1920 trok Bolland overal waar hij kwam veel studenten en toehoorders. Bolland werd een begrip en "Bolland lopen" een ware cultus.
Zijn colleges moeten briljante, oratorische alleenspraken zijn geweest en het was volgens G. Brom dan ook niet "de dialectiek van zijn intellect, maar de retoriek van zijn onwijsgerig temperament, niet zijn mentaliteit maar zijn vitaliteit", die zoveel indruk maakte.
Vooral Hegel's natuurfilosofie, esthetica en ontstaansgeschiedenis van het christendom werkte Bolland nader uit. Door de werken van Hegel, voorzien van aantekeningen, opnieuw uit te geven heeft Bolland gezorgd voor een kort, maar heftig, Hegel-reveil in de Nederlandse universitaire kringen en heeft hij de belangstelling voor de filosofie gestimuleerd. Meer polemisch dan kritisch aangelegd bestreed Bolland achtereenvolgens het katholicisme, de vrijmetselarij, het jodendom en -vooral- het socialisme. Voor Bolland was Marx de rotte vrucht van Hegel. Maar niet alleen het socialisme, ook het materialisme waarop het steunde, werd door Bolland in zijn colleges over de staatsleer van Hegel grondig aangetast. Hierbij kwam hij tot een afwijzing van de "geest van de democratie", de "gedachte van de gelijkheid" en "elke vorm van sociale politiek".
In zijn in 1921 gehouden afscheidsrede "De Teekenen des Tijds" vat Bolland zijn opvattingen over het wezen en de gevolgen van de democratie samen. Hij uit hierin zijn haat jegens de democratie, omdat zij politieke invloed geeft aan de door hem verafschuwde arbeidersklasse. Aan deze ontwikkeling zijn vooral, aldus Bolland, de vrijmetselaars en de Joden schuldig. Een jaar na zijn geruchtmakende afscheidsrede overlijdt Bolland op 67-jarige leeftijd.
Zoals gezegd behoorde Clara aanvankelijk tot de trouwe aan-

hang van Bolland, die haar aanspoorde het werk van Hegel te bestuderen, hetgeen zij vol overgave deed. Maar juist door deze Hegel-studie wordt zij een steeds kritischer leerling van de "meester" en voor het nieuwe collegejaar in 1911 begint schrijft Clara hem een afscheidsbrief waarin zij ondermeer zegt, dat zij in de loop van de zomer hoe langer hoe sterker is gaan voelen dat het beter is als zij, althans voorlopig niet meer komt.
Ruim een jaar later bedankt Clara Bolland in het voorwoord van haar dissertatie, maar voegt daaraan onmiddellijk toe, dat zij gedeeltelijk andere wegen is gegaan dan hij volgens haar gewenst zou hebben.
Clara heeft haar wijsgerige opstelling tegenover Bolland en zijn leer pas op latere leeftijd onder woorden gebracht in haar artikel "Hegel's eendeneieren", dat zij in 1920 heeft geschreven. Hierin gaat zij vooral in op de twee 19de eeuwse Hegeliaanse richtingen die ook in Bolland's aanhang zijn te onderscheiden. Tot de eerste richting rekent zij diegenen "die aan de leer des meesters getrouw blijven (en) die deze leer propageeren en verduidelijken". Tot de tweede richting behoren de "leerlingen die de werking van een nieuwe werkelijkheid ondergaan, en (voor) wie de "leer" van hun meester "omslaat" - en opnieuw levend wordt". Zeer nadrukkelijk rekent Clara zich tot deze laatste richting en hiermee geeft zij aan wat voor haar de betekenis is geweest van Hegel en Bolland: zij aanvaardt hun geestelijk-revolutionaire denken, maar verwerpt hun maatschappelijk-conservatieve opstelling.

Clara's door Bolland gestimuleerde belangstelling voor de filosofie en haar betrokkenheid met de geschiedwetenschap leidt ertoe, dat Clara van begin af aan haar rechtenstudie ruim opvat. Zij werd studente "in die jaren, toen meisjes-student zijn betekende: alles willen weten. En zij wilde alles weten. In haar lust tot weten richtte zij haar studie bij voorkeur op geschiedenis", waartoe zij zich "instinctmatig aangetrokken" voelde, aldus Clara's studiegenote en vriendin Corrie Beaujon. Naast de eerdergenoemde geschiedeniscolleges en de colleges van Bolland volgde Clara tevens de geschiedeniscolleges van haar vroegere geschiedenisleraar

op de H.B.S., G.W. Kernkamp; voorts volgde zij de colleges kunstgeschiedenis van W. Vogelsang en de colleges Physica en Chemie van A. Vosmaer.
Aan de juridische faculteit hadden de colleges van D. Simons, later Clara's promotor, en die van H.J. Hamaker de voorkeur. Vooral de colleges van Hamaker hebben haar aangesproken, omdat hij de enge grenzen van de rechtswetenschap doorbrak en deze beschouwde in zijn maatschappelijke context. Zijn sociologische en filosofische beschouwingen hebben een ommekeer in het juridische denken van zijn tijd teweeg gebracht. Hamaker zag het recht als een maatschappelijk verschijnsel, dat door de rechter dan ook in de maatschappelijke gedragsregels gevonden zou moeten worden.
Clara's studie verloopt aanvankelijk voorspoedig en reeds op 21 juni 1906 slaagt zij voor het kandidaatsexamen. Vanaf nu gaan langzamerhand ook andere kanten van het vrouwelijke studentenleven haar aandacht trekken. In juni 1907 wordt zij tot praeses gekozen van de "Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging" (UVSV). Clara werd praeses in de "Sturm- en Drang-periode" van de UVSV, in de wandelgangen "De Club" genoemd. Aanvankelijk slechts een kleine gezelligheidsvereniging wilde het bestuur "De Club" laten groeien tot "een gemeenschap van jonge studeerende vrouwen". Samen met Jo van den Bergh, de ab-actis van de UVSV, heeft Clara een belangrijke rol gespeeld in deze ontwikkeling van gezelligheidsvereniging naar "volwassen" studentenvereniging. Mede als gevolg van haar activiteiten binnen de UVSV en later de vrouwenbeweging verloopt Clara's studie na haar kandidaatsexamen minder snel dan zich aanvankelijk liet aanzien.
Op 21 juni 1909 slaagt zij voor haar doctoraal examen en vanaf dit moment richt zij haar studie voornamelijk op de voltooiing van haar dissertatie. Haar promotor, D. Simons, moet Clara regelmatig aansporen "er nu eens een punt achter te zetten" alvorens zij op 18 december 1912 "cum laude" promoveert.
De titel van haar dissertatie, "Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip", geeft al aan dat Clara haar hechte band met de geschiedenis heeft behouden. Het gaat haar hierbij niet

om de geschiedenis zonder meer, niet om een onderzoek naar het verleden op zichzelf, maar om een onderzoek naar de verhouding van het heden -en de daarin geldende strafbegrippen- tot het verleden -en de toen geldende strafbegrippen-.
De resultaten van dit onderzoek nu zijn neergelegd in haar dissertatie.

Na haar promotie vestigt Clara zich als advocate in haar ouderlijk huis in Utrecht, hetgeen echter al spoedig op een teleurstelling uitloopt. Een advocaat die zij in die dagen nogal eens om raad vroeg, typeert haar manier van werken als volgt:

> "Het advocatenwerk lag Clara helemaal niet, met haar aan zichzelf twijfelende natuur; ze was er te objectief voor. Zij was niet in staat zich achter de belangen van de ene partij te stellen tegenover de belangen van de andere partij. Zij bleef altijd de andere kant óók zien."

De advocatenpraktijk wordt dan ook na enkele maanden al weer opgeheven en in oktober 1913 aanvaardt Clara een tijdelijke baan als adjunct-directrice van de "Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk", omdat ze geen andere baan weet te vinden.
Die vindt ze uiteindelijk wel in maart 1914 bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in Den Haag. Hier krijgt zij op de gerechtelijk-statistische afdeling de zorg voor de criminologische statistiek toebedeeld.
Het aanvaarden van deze betrekking betekende voor Clara dat zij het ouderlijk huis en Utrecht moest verlaten, hetgeen voor haar niet gemakkelijk moet zijn geweest:

> "Zij hield van Utrecht (...) Clara kende de stille plekjes van Utrecht. Zij vereerde den Dom. Zij hield van de Nieuwe gracht. In Clara was iets als physieke pijn, toen zij Utrecht moest verlaten, en zij kwam er vaak en gaarne weer. Natuurlijk om de vele vrienden, die zij er had, maar toch ook wel zeer sterk om Utrecht zelf."

Hier kwam nog bij dat het werk op het CBS Clara aanvankelijk zeer teleurstelde, vooral omdat de administratieve werkzaamheden zo'n belangrijk deel van haar tijd in beslag namen en dat dus ten koste ging van het wetenschappelijk onderzoek.

Haar juridisch en statistisch onderzoek leidde haar aandacht nog gerichter tot het vraagstuk van maatschappij en misdaad, straf en gevangenis. Reeds tijdens haar studiejaren voelde zij zich het meest aangetrokken tot de criminologie, hetgeen ook al bleek uit het onderzoek dat zij voor haar dissertatie had gekozen.
Het vraagstuk van misdaad en straf heeft Clara, zoals wij nog zullen zien, ook niet meer losgelaten. Op het CBS kreeg zij de gelegenheid gegevens te verzamelen juist op dit gebied. Dit voortgezette onderzoek deed haar met steeds meer overtuiging inzien dat criminaliteit een produkt is van bepaalde maatschappelijke verhoudingen, of, zoals haar promotor, D. Simons, het later onder woorden bracht: "zij kwam ertoe de oorzaak te zoeken in de kapitalistische organisatie der maatschappij". Zij distantieerde zich definitief van de strafrechtopvattingen van de Italiaan C. Lombroso, die crimineel gedrag trachtte te verklaren op grond van endogene faktoren en sloot zich aan bij de opvattingen van de school van J.A.E. Lacssagne. Deze school, die de sociologische richting in de criminologie vertegenwoordigde, betwistte de staat het recht tot straffen, omdat deze zelf direct en indirect de voorwaarden voor criminaliteit schept.

III. DE VROUWENBEWEGING (1907 - 1916)

Tijdens de studententijd is Clara's belangstelling gewekt voor de vrouwenbeweging. Daartoe aangezet door Corrie Beaujon raakt Clara in 1907 betrokken bij de oprichting van de Utrechtse afdeling van de "Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht" (NBV). Samen met onder anderen Corrie Beaujon neemt Clara zitting in het voorlopig comité en daarna ook in het bestuur van deze afdeling.
Evenals de UVSV in 1907 en volgende jaren, vraagt ook de Utrechtse afdeling van de NBV veel tijd en energie van haar bestuur en het is vooral te danken geweest aan de inspanningen van Corrie Beaujon en Clara, dat Utrecht sinds 1908 een aktieve en levendige afdeling van de NBV heeft gekend.
Clara heeft aanvankelijk de eenzijdigheid van het naar voren brengen van één bepaalde eis -het vrouwenkiesrecht- aanvaard,

omdat zij hierin een mogelijkheid zag om binnen afzienbare tijd enig positief resultaat te behalen.
In april 1911 leidde deze eenzijdigheid van de NBV echter tot een conflict tussen het bestuur van de Utrechtse afdeling en het hoofdbestuur van de NBV. Uiteindelijk stapte het hele Utrechtse bestuur op, omdat het hoofdbestuur bepaalde dat de NBV zich uitsluitend diende te beperken tot het verwerven van het vrouwenkiesrecht. Elke andere politieke of sociale actie werd de afdelingen verboden, omdat hierdoor het neutraliteitsbeginsel van de NBV kon worden aangetast.
Voor Clara was het vrouwenvraagstuk inmiddels deel geworden van een veel dieper liggend vraagstuk. Naar aanleiding van het hiervoor geschetste conflict verwoordde Corrie Beaujon Clara's visie aldus:

> "Haar streven was de vrouw vrij te maken op elk gebied van het leven, haar te doen deelnemen aan het leven in zijn volle omvang en met volle verantwoordelijkheid. Daarvan zou de uiterlijke gelijkstelling (hier: het vrouwenkiesrecht -kp) het eindresultaat zijn, maar deze zou van geringe betekenis blijven, indien daarmee niet gelijktijdig de innerlijke vrijmaking groeide."

Corrie Beaujon rekent Clara dan ook, evenals H. Roland Holst dat later zal doen, tot het "ethisch feminisme":

> "Het ging bij Clara om het goed recht der vrouw tot deelneming aan al wat de mensch beleeft: dáár, in het leven-zelf, zocht zij alom het vrouwenvraagstuk. En tevens meende zij, dat het meeleven der vrouw een factor ten goede kon zijn, waarlijk niet alleen ten bate der vrouw."

Nog in hetzelfde jaar 1911 raakt Clara betrokken bij de oprichting van het tijdschrift "De Vrouw in de XXe Eeuw", waarvan het eerste nummer verschijnt in oktober. Voor dit tijdschrift heeft Clara de redactie van de rubriek "De Vrouw en de Geschiedenis en Sociologie" verzorgd. Twee jaar later werkt Clara mee aan de oprichting van het "Maandblad voor Vrouwenstudie", waarvan het eerste nummer verschijnt op 1 april 1913.
Eveneens in 1913 werkt ze mee aan de grote overzichtstentoonstelling "De Vrouw 1813-1913", waarvoor zij de afdeling "Onderwijs" grotendeels heeft verzorgd.

Tenslotte dient hier nog vermeld te worden, dat Clara tot 1916 het secretariaat heeft verzorgd voor de "Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland".

Clara is tot 1916 actief geweest in en voor de vrouwenbeweging. Lag het accent aanvankelijk op het practische werk, op den duur richtte zij haar activiteiten vooral op het schrijven van artikelen, een vaardigheid waarin zij zich binnen de vrouwenbeweging heeft geschoold.
Clara heeft in haar publicaties op feministisch gebied diverse onderwerpen behandeld. Zij bracht het vrouwenleven in verband met de arbeid, de studie, de criminaliteit en de politiek. Voorts schreef zij over de geschiedenis van het vrouwenvraagstuk.
Corrie Beaujon duidt de jaren 1907-1916 aan als Clara's "feministische periode". Volgens H. Roland Holst heeft Clara's praktische optreden in de vrouwenbeweging "een onuitwisbaren indruk nagelaten bij hen, die het voorrecht hadden, met haar in aanmerking te komen". Tevens merkt zij op, dat Clara's belangrijkste werk voor en binnen de vrouwenbeweging heeft gelegen op "het gebied van de theorie, de wetenschappelijke verklaring van verschijnselen, feiten, toestanden, verhoudingen, opvattingen, denkbeelden". Roland Holst doelt hierbij vooral op de artikelen die Clara schreef voor het "Encyclopaedisch Handboek: De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk", waaraan zij tot 1916 meewerkte. Het laatste artikel, dat zij in 1916 voor dit "Handboek" schreef ("Het Vrouwenvraagstuk en zijn betrekkelijkheid") wordt beschouwd als haar laatste bijdrage aan de vrouwenbeweging. Toch heeft Clara zich nooit van de vrouwenbeweging als zodanig afgekeerd. Zij lijkt de idealen uit haar "feministische periode" meegenomen te hebben in het grotere geheel van haar verdere ontwikkeling. Na 1916 is er weliswaar een einde gekomen aan de stroom van artikelen op feministisch gebied, maar in een enkele publicatie besteedt zij aandacht aan het vrouwenleven, gezien vanuit de nieuwe onderwerpen die haar bezig gaan houden.
Rond 1918 komt zij bovendien in contact met de "Revolutionaire

Socialistische Vrouwenbond", waarvan zij mogelijk in 1919 bestuurslid is geweest. In november 1920 komt het echter tot een breuk in de organisatie. De Bond wordt, ondanks lijmpogingen van onder anderen Clara, opgesplitst in een "communistische" en een "onafhankelijke" tak. Clara kiest na enige aarzeling voor de "onafhankelijken".

IV. DE INTERNATIONALE SCHOOL VOOR WIJSBEGEERTE (1916 - 1922)

Uit de wintermaanden van 1916-1917 is een bundeltje aantekeningen van Clara bewaard gebleven, waarop zij zelf later heeft aangetekend: "Aanteekeningen uit een tijd dat ik zeer op een dood punt was."
Ondanks al haar activiteiten, eerst binnen de UVSV en later binnen de vrouwenbeweging, slaagt Clara er maar niet in tot een daadwerkelijke politieke keuze te komen. G.H. van Senden heeft in dit verband eens treffend opgemerkt:

> "Het 'begrijpen' van Schrijfster is een tamelijk daadloos begrijpen, het heeft een quiëtistisch karakter, waarboven zij wel telkens tracht uit te komen, maar zonder dat dit haar eigenlijk ooit gelukt."

Het is vooral dit eenzijdig quiëtistisch standpunt, dat met zich meebracht dat Clara in de winter van 1916-1917 "op een dood punt" geraakte. Zij komt in deze wintermaanden dan ook tot geen enkele publicatie, hetgeen voor haar uitzonderlijk mag heten.
In dit opzicht is Clara's kennismaking met de "Internationale School voor Wijsbegeerte" in Amersfoort (ISvW) en in het bijzonder met enkele medewerkers aan deze school van grote betekenis geweest. In het reeds genoemde bundeltje aantekeningen is onder andere de volgende notitie te vinden: "Het is tenslotte wel degelijk denkbaar, dat we voor het dagen van een betere toekomst staan." Het is vooral deze gedachte die zij telkens opnieuw tracht te verwoorden in Amersfoort. Vanaf de oprichting in het voorjaar van 1916 is Clara actief geweest binnen de ISvW. Zij heeft voor deze school, die eerst na 1918 daadwerkelijk internationaal kon worden, een vijftal grote cursussen verzorgd over de filosofie van de samenleving en over de theorie van het socialisme.

Behalve als cursusleidster is Clara binnen de ISvW ook actief geweest als bestuurslid. Zo is zij vanaf 1916 lid geweest van de Raad van Bewindvoerders, het hoogste orgaan van de school. In 1919 wordt Clara eveneens lid van de Commissie van Bijstand die tot taak had advies uit te brengen over de jaarlijks door het curatorium opgestelde leerplannen.
Clara heeft zich zelden uitgelaten over Amersfoort. In haar enige artikel over de ISvW gaat zij met name in op het karakter van de school. Hierin waarschuwt zij de school voor het gevaar "een oase temidden van een dorre wereld" te worden, alwaar men zich maar al te graag zal terugtrekken en de wereld buiten Amersfoort zal laten zoals zij is. De ISvW heeft dan ook te beantwoorden aan een andere taak, "grootscher dan die van het bevorderen van gemoedsrust en wijsgeerig inzicht bij enkelingen": zij zal het middelpunt en het brandpunt moeten zien te worden van een algemene levensvernieuwing. Amersfoort zal het begin "eener algemeene lente" moeten worden. De ISvW moet een voorbeeld stellen: "Zoo als het in Amersfoort is", aldus Clara, "moest het allerwegens zijn. Maar om dat mogelijk te maken, moeten vele ketenen gebroken, vele tradities en gezagsverhoudingen teniet gedaan worden. EN DAARVOOR MOETEN WE DE WERELD IN."

Een van de belangrijkste momenten in Amersfoort is voor Clara ongetwijfeld de kennismaking met Bart de Ligt geweest. De Ligt's echtgenote schreef daarover later:

> "Op een der avonden kwam ook Clara Wichmann een voordracht houden. Zij zat achter een klein tafeltje tussen twee kaarsen in een overigens donkere zaal en sprak vanuit een diepe en milde geest. Hoewel zij de eerste dagen niet had meegemaakt sloot haar voordracht volkomen aan bij Barts kursus. Zij putten uit dezelfde bron en hun ontmoeting leidde tot een innige vriendschap."

Sinds die avond zullen beiden elkaar vaak en regelmatig ontmoeten: op de bijeenkomsten van G. Kapteyn-Muysken, binnen de BCS en later binnen de BRSI; bovendien kunnen we uit de agenda's van Clara opmaken dat zij elkaar wekelijks een middag of een avond ontmoetten in de jaren dat zij beiden in Den Haag woonden.

Bart de Ligt is op 17 juli 1883 in Schalkwijk geboren als oudste zoon van een rechtzinnig predikant, voor wie de beginselen van de Dordtse Synode van 1619 nog als de absolute waarheid golden en waartegen Bart al op jeugdige leeftijd in opstand komt. Zijn moeder moet op Bart een grote indruk hebben gemaakt. Vooral haar liederen over "naderend geluk en een komende gouden stad" werkten sterk in op zijn verbeelding. Van haar heeft hij, naar eigen zeggen, leren geloven in idealen en utopieën:

> "De utopie, waardoor het oudste christendom vervoerd werd, is niet iets toevalligs: maatschappelijke ideaalvorming is altijd een noodzakelijke functie van den menschelijken geest geweest; in zijn hoogste idealen vertolkt de mensch zijn diepste wezen."

Hier omschrijft De Ligt niet alleen een van de belangrijkste thema's uit zijn latere werk, ook het Leitmotiv uit het werk van Clara uit de jaren 1916-1922 kan nauwelijks treffender geformuleerd worden.
Van 1885 tot 1896 woont het gezin De Ligt in Rhenen, waar Bart de openbare lagere school bezoekt. In Middelburg, waarheen het gezin daarna verhuist, doorloopt Bart het gymnasium. Om gezondheidsredenen moet hij zijn middelbare schoolloopbaan een jaar onderbreken, een jaar dat hij dankbaar gebruikt voor zijn twee grote liefdes: lezen en wandelen. Vooral de door A. Kuyper in 1891 uitgesproken openingsrede op het Christelijk-Sociale Congres, maakt in deze jaren een diepe indruk op de dan pas vijftien-jarige: "Zij sloeg in als een bliksem: noodzakelijk was een algeheele vernieuwing der maatschappij."
Zijn "opstand tegen de vader" wordt nu vooral een opstand tegen de statische Dordtse Confessie van 1619, waarin alles een door God toebedeelde plaats had. Evenals Clara zal ook Bart de Ligt zich in zijn werk vurig verzetten tegen alles wat uitgaat van een statische beschouwing, het tweede belangrijke thema in het werk van beiden.
In 1903 begint Bart de Ligt met zijn studie theologie aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Het zijn vooral de colleges van Bolland die een diepe indruk op hem maken. Behalve met het werk van Hegel, maakt hij kennis met het werk van Fichte,

Schopenhauer en Nietzsche.
Met "De Socialisten" van H.P.G. Quack begint Bart zijn studie van het socialisme.
In 1910 studeert hij af en op 16 oktober van datzelfde jaar houdt hij zijn eerste preek in Nunen, "de eenige plaats waar ik ooit in mijn leven beroepen ben."

"Hier voelde ik mij voor 't eerst in mijn leven thuis. De natuur gaf een tot nog toe ongekende rust. Ik werd er vrijer, losser en gezonder. De gemeente was klein: ik kreeg een zeldzame gelegenheid tot studie. Heide, akkers, tuin, studeerkamer - 't werd één."

Voor hem was Nunen "het gedicht van mijn leven" en hij zou, volgens eigen zeggen, nooit uit Nunen zijn weggekomen, "als niet een al te voortvarend generaal hem naar het midden des lands gejaagd had." Na zijn "opruiende" preken en felle pamfletten tegen de inmiddels uitgebroken wereldoorlog, was voor deze "al te voortvarende generaal" de preek van 24 juni 1915 in de Nederlands Hervormde Kerk te Eindhoven teveel.
De Ligt wordt verbannen uit de zuidelijke provincies en in het voorjaar van 1917 eveneens uit de provincies Gelderland en Overijssel. Hij vestigt zich uiteindelijk weer in Utrecht, waar hij actief is in de dienstweigeringsbeweging. Steeds nadrukkelijker en overtuigender bindt De Ligt nu de strijd aan met het kapitalistische en imperialistische systeem.
Zijn studie verwaarloost hij in deze oorlogsjaren niet: hij leest het werk van Kropotkin en herleest Bakoenin, Proudhon en Elisée Reclus.
"De Ligt vond thans in het anarchisme, wat hem vroeger tot het franse en engelse socialisme had gebracht", aldus H.J. Mispelblom Beyer.
Wanneer De Ligt zelf zijn opvattingen tracht samen te vatten, plaatst hij hierin de "idee der liefde" centraal. Hieronder verstaat hij de menselijke behoefte aan zelfmededeling en de uitwisseling van natuurlijk en geestelijk leven. In de huidige, kapitalistische samenleving kan deze idee echter niet verwerkelijkt worden, "daar alles verindividualiseerd, versplinterd wordt." Indien hiertegen geen verzet komt, zal het kapitalisme "uitloopen op de afgrijselijkste slavernij".

Vijf jaar later zal Clara de "idee der liefde" in "De Moraal in de Maatschappij der Toekomst" nader uitwerken aan de hand van het begrip "subjectieve moraliteit" en gezamelijk zullen ze deze opvattingen de komende jaren uitwerken als het wezen van de idee der zelfbevrijding.
Bart de Ligt verlaat in 1919 de BCS, waarbinnen hij sinds 1912 actief is geweest. Samen met Clara is hij inmiddels volop betrokken bij de oprichting van de BRSI. Ook de antimilitaristische beweging vraagt steeds meer tijd en inspanning.
Om gezondheidsredenen vestigt Bart de Ligt, sinds december 1918 getrouwd met C.L. Peski-Van Rossem, zich in 1925 in Zwitserland. Hier, en later in Frankrijk, zien zijn twee hoofdwerken het licht: in 1931-1933 "Vrede als Daad" en in 1936 zijn prachtige "Erasmus".
Zijn zwakke gezondheid heeft Bart de Ligt nooit mogen verhinderen het uiterste van zichzelf te vergen. De gevolgen konden dan ook niet uitblijven. Op 3 september 1938 overlijdt hij plotseling, op weg naar huis, op het stationsperron van Nantes.

V. DE BOND VAN CHRISTEN-SOCIALISTEN (1917 - 1919)

Evenals voor vele van haar latere politieke medestanders en geestverwanten brengt de eerste wereldoorlog een belangrijke doorbraak teweeg in het denken van Clara.
Niet direct met het oorlogsgeweld geconfronteerd, hielden veel Nederlandse intellectuelen zich bezig met het vraagstuk van oorlog en vrede èn met de inrichting van de samenleving nà de oorlog. Met name deze twee vraagstukken confronteerden Clara met de praktische verwezenlijking van haar opvattingen tot dan toe en "dwongen" haar tot een politieke keuze.
Deze keuze is voor Clara een allesbehalve eenvoudige geweest en leidde, zoals we reeds hebben gezien, in de wintermaanden van 1916-1917 tot een ernstige innerlijke crisis.
In het voorjaar van 1917 vinden wij de eerste resultaten van deze innerlijke worsteling terug in haar essay "De Moraal in de Maatschappij der Toekomst" en in juli 1917 besluit zij zich op te geven als lid van de "Bond van Christen-Socialisten" (BCS).

Deze beslissing is, zo mogen wij uit enkele van haar brieven opmaken, weloverwogen èn begrijpelijk gezien haar betrokkenheid bij de antimilitaristische activiteiten van deze Bond in de voorbije oorlogsjaren alswel vanwege de ontwikkelingen binnen de BCS zelf.
De in 1907 opgerichte en uitsluitend voor orthodox-protestantse leden bedoelde BCS onderging in de jaren 1912-1918 een belangrijke koerswijziging onder leiding van Bart de Ligt.
In deze jaren verloor de Bond zijn exclusief orthodox-protestantse karakter en kwam de nadruk vooral te liggen op een revolutionair getint antimilitarisme. Bovendien ontwikkelde de jonge leiding van de BCS en de redactie van het bondsorgaan "Opwaarts" zich steeds nadrukkelijker en openlijker in anarchistische richting.
Revolutionaire jonge intellectuelen nemen in deze periode de plaats over van de "kleine luyden" die de Bond vooral zagen als een middel om in orthodox-protestantse kringen het socialisme te propageren. De radicalisering heeft ertoe geleid dat de leiders van het eerste uur, Anke van der Vlies (Enka) en Daan van der Zee, nog voor het uitbreken van de oorlog de BCS verlieten, daarmee nog meer ruimte biedend voor nieuwe ontwikkelingen binnen de BCS.
Clara, die van begin af aan met grote regelmaat de Bondsvergaderingen en afdelingsvergaderingen van de BCS in vooral Utrecht en Amsterdam bezoekt, vindt aldus in de zomer van 1917 binnen de BCS een politieke sfeer die haar zeer aansprak.
In een brief van 7 augustus 1917 schrijft ze hierover onder andere het volgende:

> "Omdat ik hier zeer van doordrongen ben: dat de geheele menschheid moet trachten zich te bevrijden van den geest van het kapitalisme en imperialisme, dat hierbij de INNERLIJKE VERANDERING dus zeer essentieel is en niet vanzelf zal komen als gevolg van een gewijzigd productiestelsel (want omgekeerd behoeft dat productiestelsel voor zijn nieuwe organisatie liefhebbende en van gemeenschapsgevoel vervulde menschen) - daarom geloof ik, dat ik meer hoor bij de Bond van Christen-Socialisten dan bij de S.P.D., die op zuiver historisch materialistischen grondslag staat."

Op de essentiële betekenis van de "innerlijke verandering" komt Clara enkele maanden later uitvoerig terug in het vlugschrift

"Over Oorlog en Vrede", waarin ze schrijft over de "innerlijke vrijmaking" van de mens als noodzakelijke voorwaarde voor het creëren van een betere samenleving.
In een tweede brief, gedateerd 24 april 1919, schrijft Clara over haar toetreden tot de BCS:

> "Maar ik ben toegetreden niet op grond van eenige bepaalde bladzijden, maar om den Geest, dien ik in "Opwaarts" en in de Bondsvlugschriften vond, en die een openbaring voor mij geweest is.
> Misschien had ik desondanks niet moeten toetreden, misschien had ik als geestverwant om den Bond heen moeten blijven draaien - maar ik kan nog altijd niet gelooven, dat de impuls, waarmee ik mij toen aangesloten heb, afkeurenswaardig zou zijn geweest."

Zowel in de brief van augustus 1917 als in die van april 1919 vinden we enige onzekerheid en aarzeling over haar besluit zich bij de BCS aan te sluiten. Kort voordat Clara zich bij de Bond aansloot, had zij Bart de Ligt laten weten nogal wat bezwaren te hebben tegen het woord "christen" in de naam van de Bond. De Ligt wist haar te overtuigen dat dit geen reden mocht zijn om niet lid te worden. Toch heeft Clara hierover altijd enige onzekerheid behouden, getuige opnieuw de brief van 24 april 1919:

> "Tot slot een bekentenis. Nu, achteraf, en vooral na de vergadering van Maandag schijnt het mij de vraag of ik wel ooit tot den Bond had mogen toetreden. Want ook toen heb ik het Christendom niet als absoluten godsdienst opgevat."

Ondanks de hiervoor geschetste koerswijziging in de BCS heeft Enka inmiddels besloten om na zes jaar weer terug te keren in de Bond. In haar streven de BCS weer iets van zijn oude betekenis terug te geven, krijgt zij de steun van die leden die zich niet konden vinden in het beleid van de leiding en de redactie van "Opwaarts". Vooral de betekenis van het christen-zijn treedt weer op de voorgrond en een breuk is onvermijdelijk.
Bart de Ligt, die zich niet langer christen wenst te noemen, bedankt in 1919 als eerste voor de BCS. Clara volgt enkele maanden later. In 1920, tenslotte, bedanken de overigen die in de periode 1912-1918 onder leiding van De Ligt de BCS

hebben geleid en richten een nieuwe politieke organisatie op: de BRAC. De uittocht van deze vooraanstaande leden betekent in feite het einde van de BCS die in 1921 wordt opgeheven.

Inmiddels heeft Clara in Den Haag mevrouw G. Kapteyn-Muysken (1855-1920) leren kennen. De betekenis die deze vrouw heeft gehad voor jonge revolutionaire intellectuelen als Bart de Ligt en Clara Wichmann is tot op heden onvoldoende onderzocht. Desalniettemin is het gerechtvaardigd hier enige aandacht te schenken aan haar opvattingen.
G. Kapteyn-Muysken was, na een verblijf van dertig jaar in het buitenland, in 1908 naar Nederland teruggekeerd. Vanaf dat moment was zij actief in de Vrijdenkersbeweging "De Dageraad".
Als gevolg van het uitbreken van de eerste wereldoorlog kwam ook zij tijdens deze oorlogsjaren via de antimilitaristische beweging tot het anarchisme. Vooral vanaf dat moment begon zij in haar woning in Den Haag avondbijeenkomsten te organiseren teneinde een groep jonge revolutionairen en hervormingsgezinden om zich heen te verzamelen, die zich wilden inzetten voor een nieuwe samenleving.
Op deze groep jongeren heeft Kapteyn-Muysken een diepe indruk gemaakt en zij heeft op velen een blijvende invloed uitgeoefend.
Kapteyn-Muysken kende Kropotkin persoonlijk en het ligt voor de hand aan te nemen dat zij Clara heeft aangemoedigd het werk van deze Russische anarchist te bestuderen. Clara ving deze studie aan in het laatste oorlogsjaar en sindsdien heeft het werk van Kropotkin haar niet meer losgelaten.
Tijdens de bijeenkomsten bij haar aan huis vestigde Kapteyn-Muysken de aandacht van de aanwezigen ook op het werk van de Franse filosoof en dichter J.M. Guyau (1854-1888), wiens in 1885 verschenen boekje "Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction" zij in het Engels had vertaald. Zijn opvattingen over een ethiek zonder uiterlijke verplichtingen en een religie zonder dogma en ritueel hebben vooral veel vrijdenkers beïnvloed. Guyau's denkbeelden vinden wij terug in Kapteyn-Muysken's postuum verschenen (door Clara en B.

Reyndorp verzorgde) boek "Revolutie en Wedergeboorte". Dit werk biedt ons een goede samenvatting van haar denken en het is opvallend, dat Clara en Bart de Ligt niet alleen haar terminologie rondom het thema "revolutie en wedergeboorte" hebben opgenomen in hun werk vanaf 1917, maar ook grotendeels haar opvattingen over de reeds op gang zijnde revolutie en de daaruit voortkomende wedergeboorte van mens en maatschappij.
Volgens Kapteyn-Muysken is het onjuist de begrippen evolutie en revolutie op te vatten als een antithese: revolutie is niets anders "dan evolutie op haar ontbrandingspunt." Revolutie is evolutie, door omstandigheden en gebeurtenissen "opgedreven tot de consequentie harer ideeën, tot de verwezenlijking harer idealen."
Aldus moet de revolutie worden gezien als het natuurlijke gevolg van een evolutie. Alleen dan kan haar hogere betekenis, dus revolutie beschouwd als een noodwendig gevolg van een evolutionair bewustwordingsproces, worden begrepen.
Omdat de revolutie de "geestelijk-zedelijke en politiek-ekonomische bevrijding" van mens en maatschappij tot doel heeft, moet zij deze twee aspecten van de bevrijdingsstrijd ook in zich opnemen.
Kapteyn-Muysken aanvaardt in deze revolutionaire strijd een eventuele ontaarding van de revolutie, omdat deze slechts tijdelijk van aard zal blijken te zijn.
Deze revolutionaire bewustwording nu is de voorwaarde voor de wedergeboorte van mens en maatschappij. Aldus zijn in het denken van Kapteyn-Muysken revolutie en wedergeboorte in elkaar voorondersteld, evenals dat later bij Clara en Bart de Ligt het geval zal zijn:

> "De maatschappij kan zich nu eenmaal niet hernieuwen zonder wedergeboorte van het individu, maar omgekeerd (...) het individu is machteloos in een maatschappij, die door verouderde stelsels geregeerd wordt.
> Gebrek aan inzicht wat betreft deze natuurwet heeft reeds zoveel onheil gesticht, dat het noodig is de stelling van het onverbrekelijk, natuurlijk verband tusschen het politiek-ekonomisch leven en het geestelijk-zedelijke in de mensch op den voorgrond te stellen, waar het probleem der wedergeboorte van het individu, van den nieuwen opbouw der maatschappij aan de orde is."

Dit is, volgens Kapteyn-Muysken, de grondslag van de nieuwe moraal, "d'une morale sans obligation ni sanction" die slechts verwezenlijkt kan worden door de buiten-parlementaire, directe actie, thans door de revolutionaire intellectuelen begonnen.

VI. DE BOND VAN REVOLUTIONNAIR SOCIALISTISCHE INTELLECTUEELEN (1919 - 1922)

Nog voor het definitieve afscheid van de BCS waren Bart de Ligt en Clara Wichmann in maart 1919 betrokken bij de oprichting van de "Vereeniging tot Bestudeering van Socialistische Vraagstukken", sinds november 1919 beter bekend onder de naam "Bond van Revolutionnair Socialistische Intellectueelen" (BRSI). Vooral de eerste wereldoorlog moet worden gezien als de belangrijkste gebeurtenis die aan de oprichting van de BRSI ten grondslag heeft gelegen. Bart de Ligt: "Hij heeft nu eenmaal onverbiddelijk de maatschappelijke, zedelijke en religieuze onhoudbaarheid der tegenwoordige samenleving gruwelijk naakt geopenbaard."
Het einde van de eerste wereldoorlog betekende volgens deze revolutionaire intellectuelen allerminst het einde van het revolutionaire proces, dat in 1917 in Rusland was begonnen en via Duitsland zich over heel Europa zou uitbreiden.
In dit revolutionaire proces zag de BRSI een speciale taak weggelegd voor de intellectuelen die ervoor moesten zorgen, dat de revolutie zo vreedzaam als maar mogelijk was te laten verlopen.
De BRSI wordt gekenmerkt door een hecht geloof en een vast vertrouwen in deze komende revolutie die een eind zal maken aan de bestaande, kapitalistische maatschappij.
Clara schrijft in dit verband over de tijd, die nu gekomen is, "waarop de burgerlijke maatschappij sterven gaat", over een periode, waarin "een geheele historische phase (...) bezig is haar doodsstrijd te strijden." Juist daarom betreurt zij de passieve houding van met name de studenten die zij een gebrek aan idealisme verwijt.
Getroffen door een gebrek aan eerbied voor de "eeuwige verandering der dingen (...), voor de grootschheid van de geboorte van een nieuwe wereld", roept zij de studenten op zich open te stellen voor "de komende tijd" en zich in te

zetten voor die nieuwe wereld, opdat "deze omwenteling zoveel mogelijk een òpwenteling zij."

Eveneens in 1919 raakt Clara betrokken bij de oprichting van het "Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf" (CMS).
Het ontstaan van het CMS houdt nauw verband met het feit, dat tijdens de eerste wereldoorlog veel dienstweigeraars de gevangenis van binnen hebben leren kennen. Onder hen bevond zich ook Kees Boeke die wegens antimilitaristische propaganda in Engeland een korte gevangenisstraf had moeten ondergaan. Terug uit de gevangenis zond Kees Boeke, in mei 1919, aan enkele dienstweigeraars, ondertekenenaars van het "Dienstweigerings-Manifest" van 1915 en aan enkele andere geestverwanten een oproep om op 1 juni in Bilthoven samen te komen teneinde een actie te starten tegen het bestaande strafstelsel en gevangeniswezen.
Op de bijeenkomst van 1 juni bleek al snel dat de meeste aanwezigen een radicaal standpunt innamen, zowel tegenover de overheid en de maatschappelijke orde als tegenover het heersende misdaad-begrip en de gebruikelijke straffen. Daarnaast waren er echter ook vertegenwoordigers van een richting die op hervorming binnen het bestaande stelsel uit waren. Dit "reformistische" standpunt is binnen de CMS van begin af aan regelmatig aanleiding geweest tot lange en principiële discussies.
Door dit verschil van mening slaagde men er op de vergadering van 1 juni ook niet in om te komen tot het opstellen van een beginselverklaring. Deze taak wordt opgedragen aan een comité, waarin ook Clara zitting neemt. Voor de eerstvolgende vergadering (20 juli) schrijft Clara het ontwerp-manifest, dat op de tweede vergadering wordt goedgekeurd en vastgesteld. Dit manifest wordt onder de titel "Tegen de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf" in 10.000 exemplaren verspreid.
Op de vergadering van 20 juli wordt ook een "Uitvoerend Comité" gevormd. Hierin neemt Clara het secretariaat en de financiële administratie voor haar rekening.
Behalve het reeds genoemde manifest heeft Clara ook de

"Stellingen" geschreven voor de oprichtingsvergadering van de CMS, op 21 maart 1920 in Amsterdam gehouden. Tijdens dit congres hield Clara haar bekende lezing over "Misdaad, straf en maatschappij".

VII. DE BOND VAN RELIGIEUZE ANARCHO-COMMUNISTEN (1920 - 1922)

Zoals we reeds hebben gezien begint de geschiedenis van de "Bond van Religieuze Anarcho-Communisten" (BRAC) met het conflict in de BCS, dat in 1919 leidde tot het uittreden van onder anderen Bart de Ligt en Clara Wichmann. De geestverwanten van dit tweetal besloten vooralsnog lid te blijven, maar ook zij zien uiteindelijk in, dat een oplossing van de meningsverschillen niet meer mogelijk is. Op 8 februari 1920 plaatsen zij in "Opwaarts" een artikel, waarin zij de leden van de BCS oproepen om te komen tot zelfstandige actie voor absolute afwijzing van elk wapengeweld als politiek middel. Dit was, vooral sinds de terugkeer van Enka, die het gebruik van geweld niet bijvoorbaat wenste uit te sluiten, een heet hangijzer in de BCS. Deze oproep in "Opwaarts" leidde, na een tweetal vergaderingen, op 11 april 1920 tot de oprichting van de BRAC. Aan deze oprichtingsvergadering nam Clara ook deel.
Op 1 mei 1920 verschijnt het eerste nummer van "De Vrije Communist", het orgaan van de BRAC.
In dit eerste nummer gaat Clara uitvoerig in op de betekenis van de door de BRAC gekozen geweldloze strijdwijze voor een anarchistische samenleving.
In de discussie over de te volgen strategie moet het volgens Clara gaan om het "inzicht in de objectieve beteekenis" van het middel voor het doel en niet, zoals maar al te vaak gebeurd, om "subjectieve angstvalligheid". Middel en doel kunnen gewoonweg niet los van elkaar worden gezien en beschouwd, omdat een aan het doel onwaardig middel kan uitmonden in een steeds verder "afdrijven" van het aanvankelijk gestelde doel. Deze "historische les" heeft de mens nog steeds niet geleerd:

> "De heele historie doet de heillooze gevolgen zien van het transigeeren met het geweten, terwille van het afdwingen

> van het doel. Aldoor opnieuw is dit de tragedie geweest, dat menschen van hun edel doel afgedreven werden, juist toen zij, om dit eerder te bereiken, de schuld op zich gingen nemen van het aanvaarden van middelen, die het doel onwaardig waren (...)
> Het doel is niet onafhankelijk van het middel, en het middel niet van het doel, omdat iedere daad haar eigen gevolgen meebrengt."

Elk middel dat het oude gezag bestrijdt, maar het gevaar van nieuw gezag in zich herbergt, moet dan ook verworpen worden: "Niet alleen de wil tot dwang valt op het oogenblik in ons allen te bestrijden, maar ook het geloof in dwang", aldus Clara. Bovendien is het de sociaal-economische ontwikkeling zelf die het, volgens haar, mogelijk maakt nieuwe, geweldloze middelen te gebruiken in de bevrijdingsstrijd. Dit inzicht en deze overtuiging hebben Clara uiteindelijk doen kiezen voor het (anarcho-) syndicalisme en ook de BRAC verkiest deze economische strijdmiddelen boven de politieke. Bij de "zelfbevrijding der uitgebuiten" past niet het middel dat de "verdedigers van het kapitalisme en van het gezag (...) zonder schroom" handhaven, zoals geweld en laster. De door de revolutie beoogde wedergeboorte van mens en maatschappij zou hierdoor in gevaar komen. Nee, bij een geheel ander doel past ook een geheel ander middel. Clara noemt hier met name de werkstaking en de dienstweigering als de middelen die de "hedendaagsche arbeidsverhoudingen" zelf hebben voortgebracht.

> "Wie het doel wil, moet ook het middel willen. Juist. Maar niet met ieder middel is een doel te bereiken. Zéér nauwkeurig bedenke men integendeel, of een voorgesteld middel tot het doel henen leidt - òf ervan af. Niet terwille van de gewetens van enkelen (i.e. de "subjectieve angstvalligheid" -kp), maar terwille van de groote en uiterst ernstige belangen der zaak waarvoor men strijdt (i.e. de "objectieve beteekenis" -kp) is het geboden nauwgezet te zijn ten opzichte van de strijdmiddelen."

VIII. <u>DE THEORIE VAN HET SYNDICALISME (1920)</u>

Tijdens haar laatste twee levensjaren is Clara bijzonder actief geweest. Naast haar volledige betrekking op het CBS is zij politiek actief binnen zowel de BRSI als de BRAC, is zij de drijvende kracht binnen de CMS, houdt zij lezingen en

en schrijft zij talloze artikelen en boekbesprekingen. Wij hebben hier gekozen voor een bespreking van twee bijdragen van Clara die naar wij menen het nauwkeurigst de essentie weergeven van haar denken over het anarchisme en het gebruik van geweld. Wij doelen hier op de wetenschappelijke verhandeling over "De Theorie van het Syndicalisme" (1920), waarin zij de grondslagen legt van het latere anarcho-syndicalisme en op de boeiende polemiek met H. Roland Holst over het gebruik van geweld (1921).

"De Theorie van het Syndicalisme" is een persoonlijke, doch tevens wetenschappelijke, verantwoording van Clara's uiteindelijke politieke keuze voor het (anarcho-)syndicalisme. Het is een van de eerste en tevens een van de weinige theoretische beschouwingen die in Nederland aan het anarcho-syndicalisme zijn gewijd.
Aangezien het syndicalisme, dat Clara opvat in de zin van revolutionair-syndicalisme, zowel een maatschappijbeschouwing, een methodiek van de revolutionaire strijd als de organisatiestructuur van een vakbeweging omvat, gaat zij achtereenvolgens in op het ontstaan en het karakter van het syndicalisme, de strijd en de strijdmiddelen van het syndicalisme en, tenslotte, op de interne organisatiestructuur van de syndicalistische vakbeweging.
Het ontstaan, en dus het karakter, van het syndicalisme kan niet los gezien worden van "de ontaarding van de socialistische beweging" die in de laatste drie decennia van de 19e eeuw een aanvang nam en uiteindelijk leidde tot de parlementaire sociaal-democratie: het syndicalisme is, nadat het tot "theoretische bewustwording" was gekomen, "een protest tegen de verburgerlijking en verpolitisering der sociaaldemocratie". Het gaat het syndicalisme om "een renaissance van het socialisme". Het syndicalisme verschilt principiëel van de sociaal-democratie, zowel wat betreft het doel (de vernietiging van de staatsmacht in plaats van de verovering daarvan), wat betreft het middel (directe actie van het proletariaat zelf in plaats van representatieve, indirecte actie) als wat betreft het beginsel (bewust on-democratisch in plaats van parlementair-democratisch).

Ook van het anarchisme moet het syndicalisme, ondanks wezenlijke overeenkomsten, worden onderscheiden: "het (syndicalisme -kp) gaat veel meer van de concrete organisaties van het proletariaat uit, houdt veel meer rekening met de economische werkelijkheid en met de klassenstrijd". Het wezen van het syndicalisme wordt bepaald door de onverzoenlijke klassenstrijd en de directe actie en is het antwoord op het falen van de onderhandelingstaktiek en de parlementaire actie van de moderne vakbeweging en de sociaal-democratische partijen, die Clara gezamelijk verantwoordelijk stelt voor de "innerlijke verwording van het socialisme". Het parlement mag, aldus Clara, enkel gebruikt worden als een "spreektribune" voor propagandistische doeleinden. De onderhandelingstaktiek van de sociaal-democratie heeft slechts tot doel het leven van de arbeiders dragelijk te maken in een kapitalistisch georganiseerde staat, terwijl het juist gaat om de bevrijding daarvan.
Het belangrijkste deel van dit politiek-theoretische essay is dan ook gewijd aan de strijd en de strijdmiddelen van de syndicalistische beweging, waarbij Clara met name ingaat op de inhoud en de betekenis van de directe actie. De directe actie belichaamt de revolutionaire elementen uit het marxisme die verwijzen naar de zelfbevrijding van het proletariaat, reeds in "Het Communistisch Manifest" door Marx en Engels onder woorden gebracht. De directe actie wordt dan ook gekenmerkt door revolutionair élan, of, door "la volonté créatrice", de scheppende wil, een variant op het in 1907 verschenen "L'évolution créatrice" van de Franse filosoof H.L. Bergson aan wiens werk, zoals wij nog zullen zien, Clara meer ontleende dan deze variant alleen.
Het voluntarisme veroorzaakt weliswaar het catastrofale karakter van de syndicalistische klassenstrijd, maar Clara accepteert dat, omdat de directe actie in dienst staat van een betere maatschappelijke orde. G. Kapteyn-Muysken sprak in dit verband over een veroorloofde ontaarding van de revolutie, omdat zij tijdelijk zou blijken te zijn. Ook Clara beschouwt de catastrofe als tijdelijk: als het revolutionaire tijdvak, waarin één tijdperk van de menselijke geschiedenis overgaat in een ander.

De belangrijkste strijdmiddelen die Clara tot de directe actie rekent, zijn boycot en label, sabotage en staking. Alle hebben ze tot doel: de voortdurende en onverzoenlijke strijd tegen het kapitalistische stelsel, de kapitalistische staat en haar machtsinstrument, het leger.
Enerzijds het boycotten van slechte werkgevers en anderzijds het aanleggen van "witte lijsten" (i.e. label) van werkgevers en winkeliers die hun werknemers op betrekkelijk goede voorwaarden laten werken, hebben vooral in moreel opzicht betekenis, omdat zij een beroep doen op de arbeider als arbeider èn als consument. Met andere woorden: boycot en label doen een beroep op de gezamelijke kracht van het proletariaat in dienst van de bevrijdingsstrijd. In het bijzonder wijst Clara in dit verband op de internationale boycot, omdat hiermee de directe actie internationaal wordt: "een schoone uiting van zich-tot-daden-omzettend medegevoel en solidariteit."
Onder sabotage, een middel ter verzwakking van het kapitalisme, verstaat Clara "alles (...) dat ertoe strekt de productie of den handel onwinstgevend voor den kapitalist te maken". Zonder zich er nader over uit te spreken, maakt zij onderscheid tussen vredelievende sabotage, zoals het stelselmatig beperken van de productie door de arbeiders of een stiptheidsactie, en gewelddadige sabotage, waartoe zij bijvoorbeeld het vernietigen van machines of het onbruikbaar maken van spoorrails rekent. Met G. Sorel en H. Roland Holst is Clara van mening dat de gewelddadige sabotage demoraliserend kan werken, vooral omdat het kan leiden tot anonieme acties. Het syndicalisme immers heeft altijd gepleit voor openlijke, of zoals Sorel het noemde, "heroïsche" acties. Ook Clara heeft anonieme acties altijd bestreden.
Het laatste strijdmiddel dat Clara bespreekt, is de staking, waarbij volgens haar onderscheid gemaakt moet worden tussen een partiële staking en een algemene werkstaking.
De staking is veel meer dan een strijdmiddel in een loonconflict, zoals de moderne vakbeweging deze opvat. Het syndicalisme wijst ook, en vooral, op de revolutionaire betekenis van de staking (omdat zij het kapitalisme bestrijdt) èn op de morele betekenis zoals die duidelijk zichtbaar wordt

bij een solidariteitsstaking.
De partiële staking heeft slechts betekenis in direct verband met de algemene werkstaking waartoe zij uiteindelijk moet leiden. De partiële werkstaking kan dienen tot het opdoen van ervaring. Bovendien is het een middel om tot bewustwording van het proletariaat te komen "en tot opvoeding voor den socialistischen strijd". De partiële staking is dus niet in de eerste plaats een middel om onmiddellijke lotsverbetering te verwezenlijken.
De algemene werkstaking ("het voornaamste strijdmiddel der proletarische revolutie") is een economisch strijdmiddel en daarom een specifiek proletarisch strijdmiddel. Het geeft, aldus Clara, de syndicalistische opvattingen over de klassenstrijd het meest zuiver weer. Clara verdedigt deze syndicalistische gedachte vol overtuiging en wijst met name op de grote betekenis van de proletarische spontaniteit, van wezenlijk belang voor een klassenstrijd, die in belangrijke mate voluntaristisch is bepaald. Dat het syndicalisme hierop het accent legt, veelal ten koste van economisch-historische analyses, is, volgens Clara, terecht. Tegenover de betekenis van economisch-historische analyses stelt zij de betekenis van de intuïtie en hiermee zijn we opnieuw aangeland bij "L'évolution créatrice" van Bergson. Volgens Bergson is er een ander instrument dan het verstand nodig om de diepere betekenis van de werkelijkheid te kunnen vatten. Bij gebrek aan een beter woord noemde hij dit instrument de intuïtie.
Samen met de wil erkent Clara in de intuïtie een belangrijke factor in het maatschappelijk proces. Deze visie heeft het syndicalisme behoed voor afglijden en Clara verwijst vervolgens naar de geschiedenis van de sociaal-democratie, die een hechte organisatievorm en economisch-historisch inzicht stelde boven de revolutionaire, socialistische wil en intuïtie, waardoor ontkend werd dat de socialistische strijd bepaald wordt door een economische èn een psychische factor.
Op overeenkomstige wijze bestrijdt Clara de marxistische opvatting betreffende de historische noodzakelijkheid. Deze deterministische opvatting is volgens haar nauwelijks van

enige betekenis in de zelfbevrijdingsstrijd van het proletariaat, omdat de noodzakelijkheid in de geschiedenis alleen achteraf door de historicus geconstateerd kan worden. Zij wijst dan ook op de veel grotere betekenis van de "historische waarschijnlijkheid", omdat deze van te voren bepaald kan worden: "welke van de aanwezige, verschillende mogelijkheden de meeste kans op verwerkelijking hebben, en wat de gegeven omstandigheden vermoedelijk vereischen." Vandaar ook de aandacht die zij vestigt op de wil en, vooral in dit verband, op de intuïtie.
Het laatste deel van "De Theorie van het Syndicalisme" is gewijd aan de interne organisatie.
De organisatie van de syndicalistische beweging is federalistisch, gaat uit van het principe van zelfbestuur.
Voortdurend verwijzend naar de moderne vakbeweging bespreekt Clara enkele praktische organisatievormen. Hierbij komt zij tot een afwijzing van de overmatige aandacht voor ondersteunings- en weerstandskassen en tot een afwijzing van het overmatig gebruik van vrijgestelden in de vakbeweging.
De ondersteuningskassen hebben slechts ten doel het lot van het proletariaat in een kapitalistische samenleving te verzachten in plaats van het te bestrijden. De vakbeweging dreigt op deze manier een opvangs- en verzorgingstehuis te worden voor de slachtoffers die het kapitalisme voortbrengt.
De weerstandskassen herbergen het gevaar in zich dat de stakingsbereidheid op den duur zal afhangen van de financiële garanties, die geboden kunnen worden. Het syndicalisme daarentegen doet een beroep op de solidariteit van de arbeiders, hetgeen, volgens Clara, niet opgevat moet worden als een dogma, geldend onder alle omstandigheden, maar als een wezenlijk beginsel. Haar bezwaar tegen de overmatige aandacht voor ondersteunings- en weerstandskassen geldt dan ook "de geest van het verzet" die er door wordt aangetast, namelijk: de wezenlijke opstandigheid, de directe actie zelf.
Bergson sprak in dit verband over de "élan vital".
Hetzelfde bezwaar geldt het maar al te gemakkelijk aanstellen van vrijgestelden, omdat dit leidt tot "passiviteit en onverschilligheid der leden en de almacht der bestuurders": de bestuurders worden aldus "heeren", die "bij de burgerlijke maatschappij heel wat meer te verliezen hadden dan hun ketenen,

en dien overeenkomstig tot compromissen geneigd werden."
Aangezien het syndicalisme de beslissing over het socialisme niet in het parlement, maar in de economische strijd zelf verwacht, zal het syndicalisme, zijn federalistisch uitgangspunt getrouw, zich vooral moeten richten op de socialisering van onder op en teneinde dit te verwezenlijken zal het, in tegenstelling tot voorheen, de aandacht vooral moeten richten op de bedrijfsverenigingen, "de cellen der toekomstmaatschappij" in plaats van op de vakverenigingen. In dit verband zou Clara later spreken van Nieuw-Syndicalisme.
Clara waardeerde het syndicalisme niet in de eerste plaats als een zuiverder organisatiebeginsel al had het syndicalisme die betekenis voor haar ongetwijfeld. De blijvende waarde zocht zij echter "veeleer in het feit, dat (...) het den wilsfactor, het psychische element in den socialistischen strijd naar voren gebracht heeft".
Opmerkelijk hierbij is, dat zij in haar beschouwing over het syndicalisme niet of nauwelijks enige aandacht schenkt aan het gebruik van geweld in de socialistische klassenstrijd. Dit is des te opmerkelijker, aangezien zij juist in deze jaren zich nadrukkelijk uitlaat over de afwijzing van geweld in de meest ruime zin van het woord. Terecht merkt H. Roland Holst in dit verband dan ook op:

> "Ongetwijfeld heeft haar intuïtieve sympathie voor het syndicalisme als idee, Clara Wichmann's oordeel over de vormen, waarin het zich manifesteerde, beïnvloed. Die sympathie zal wel de oorzaak geweest zijn, dat sommige elementen in het syndicalisme, zooals het uiteindelijk aanvaarden van geweld in den klassenstrijd, in haar uiteenzetting over de theorie in de schaduw gehuld bleven. Zij kende Sorel, immers zij haalt in haar opstel de "Réflexions sur la Violence" aan, het beruchte geschrift van dezen merkwaardigen, origineelen, maar niet zeer konsekwenten denker, dat één der voornaamste hoeksteenen is geweest bij den opbouw van de syndikalistische theorie. Maar zij gaat op zijn uiteenzetting niet in."

IX. DE POLEMIEK MET H. ROLAND HOLST (1921)

Naar aanleiding van een artikel van H. Roland Holst in "De Nieuwe Tijd" van 15 februari 1921 gaat Clara met haar een

polemiek aan over de noodzaak van dwang en geweld in bepaalde, veelal beslissende, fasen van de revolutie. Zeer uitvoerig gaan beide vrouwen in op de vraag naar het doel en de middelen van de revolutie.
In "Twee Getuigenissen van Bekeerden", het begin van de polemiek, citeert en becommentariëert H. Roland Holst twee brieven van twee Russische revolutionairen die beiden zijn bekeerd tot het bolsjewisme. Wij zullen ons hier beperken tot het commentaar van H. Roland Holst op en naar aanleiding van de beide brieven, waarin alle revolutionairen worden opgeroepen "om zonder voorbehoud voor het Roode Rusland te zijn."
Hiertoe roept Roland Holst met name de Nederlandse anarchisten, syndicalisten en christen-socialisten op. Zij vraagt hen hun "starre, dogmatische" opvattingen over gezag, dwang, geweld en centralisme te herzien.
Haar kritiek is onverbiddelijk:

> "Hoevelen van hen hebben innerlijk geworsteld om de onverbiddelijke logika der revolutionaire ontwikkeling te begrijpen? Gebrek aan meegevoel, aan fantazie, aan plastisch denkvermogen belet hen, zich in te denken en in te voelen in de geestelijk-sociale sfeer van revolutie en burgeroorlog. Het onvermoeide, onafgebroken geraas der burgerlijk-sociaaldemocratische leugenpers verdooft hun brein, overstemt de zwakke, schuchtere kindergeluiden van hun proletarisch klassegevoel (...)
> En inplaats van ruiterlijk te bekennen hoe het kleinburgerlijke, kleinzelfzuchtige, kleinangstige en voorzichtige gevoelens zijn (...) die de revolutie vreezen en haten, gaan zij, in hoovaardig zelfbedrog, nog prat op hun erbarmelijke gezindheid."

Na deze uithaal aan het adres van de Nederlandse anarchisten, syndicalisten en christen-socialisten komt Roland Holst tot wezenlijker conclusies.
Volgens haar is het onmogelijk de strijd tegen het kapitalisme aan te gaan zonder "machtsvorming en zonder het gebruik van die macht":

> "Wie haar, de diktatuur, begrijpt als noodzakelijke voorwaarde tot de schepping van nieuwe arbeids- en levensvoorwaarden voor de arbeidersklasse, voorwaarden tot de ekonomische, sociale en geestelijke bevrijding en verheffing, waaruit alléén het socialisme geboren kan worden, die moge kritisch staan tegenover bepaalde maatregelen of daden van een bepaald revolutionair bewind: de algemeene praktijk van het strijdend Communisme heeft zijn

instemming en hij zal zijn weg vinden tot de scheppers en bouwers van het nieuwe leven."

Wie daarentegen de diktatuur, en de gevolgen daarvan, afwijst zal uiteindelijk, aldus Roland Holst, eindigen bij de contra-revolutie.
Dit eerste artikel uit de polemiek is bepalend geweest voor de verdere discussie tussen beide vrouwen: de beoordeling en waardering van de Russische Oktoberrevolutie en het daarop volgende "oorlogscommunisme", de houding van de "Communistische Partij Holland (CPH) ten aanzien van deze revolutie en ten aanzien van andersdenkende, revolutionaire groeperingen in Nederland en, tenslotte, het wel of niet aanvaarden van dwang en geweld in de revolutie en de gevolgen daarvan.
Wij zullen deze drie thema's in de polemiek hier afzonderlijk volgen.
Zoals ook uit haar eerste bijdrage al duidelijk wordt, laat Roland Holst haar positieve beoordeling en waardering van de Oktoberrevolutie bepalen door een drietal overwegingen of inzichten. Ten eerste door, wat zij in haar tweede bijdrage noemt, de "revolutionaire solidariteit" die ten aanzien van de Oktoberrevolutionairen zonder voorbehoud en volkomen gehandhaafd moet worden. Voorts is zij ervan overtuigd, dat er geen andere weg was dan die, die Lenin c.s. hebben bewandeld. Tenslotte is zij van mening, dat geen enkele revolutie enige kans van slagen heeft als deze niet bereid is dwang en geweld als een "noodzakelijk kwaad" te aanvaarden.
Clara besteedt in haar bijdragen aanmerkelijk minder aandacht aan de beoordeling van de Russische Revolutie. Zij is "met alle begrip" voor de veelal moeilijke omstandigheden waar-onder men moet strijden voor de uiteindelijke overwinning, juist over die uiteindelijke overwinning, ondanks de vele verbeteringen die tot stand zijn gebracht, somber en pessimistisch gestemd. Het is voor haar meer dan een vraag alleen in hoeverre de strijdwijze van de bolsjewistische revolutionairen "waarlijk de revolutie dient":

"De propaganda, dat de revolutie niet leven kan dan "door de terreur, een machtig leger, een sterke partij, (die) optreedt met diktatoriale macht", kweekt hoe men het ook bedoelt (...) onverschilligheid tegenover menschelijk leven."

Bovendien is zij van mening dat de Russische revolutionairen "de macht" dusdanig accentueren, dat "van het allerheiligste der revolutie: de zelfbevrijding van den arbeider, afstand (is) gedaan".
De Russische Revolutie dreigt, aldus Clara, te blijven steken in een machtsverovering 'an sich', in een revolutie zonder wedergeboorte dus.
Clara's oordeel over de CPH valt voor een belangrijk deel samen met haar beoordeling van de Russische Revolutie. Zij verwijt Roland Holst en de CPH een dogmatische instelling. Aan allen, die de beginselen van de bolsjewistische revolutie niet ondersteunen, wordt het recht op kritiek ontzegd: "het dogma, dat er "maar één weg" is, en dus ieder die gewelds- of dwangmaatregelen kritiseert een verrader aan de revolutie, vormt het onuitgesproken uitgangspunt." Dit onuitgesproken uitgangspunt is, volgens Clara vooral typerend voor de CPH, die zich in dezen een "geestelijke onaantastbaarheid en zelfs onfeilbaarheid" aanmatigt en "alle kritiek (afwijst) als verraad". Door deze opstelling dreigt de mogelijkheid verloren te gaan gebruik te maken van de ervaringen van de Russische revolutionairen, terwijl deze mogelijkheid er juist toe kan leiden het revolutionaire proces in West-Europa "in andere vormen door te zetten dan die in Rusland".
Roland Holst gaat vervolgens uitvoerig in op deze kritiek op de CPH. Zij is het met Clara eens, dat een revolutie in West-Europa een geheel ander karakter zal hebben dan de Russische Revolutie, omdat de economische en sociale verhoudingen totaal verschillen van die in Oost-Europa. Zij wijst de noodzaak van een revolutionaire voorhoede naar leninistisch model dan ook af voor een revolutie in het westen, omdat in het westen "de arbeiders-massaas zelven de heerschappij moeten uitoefenen". Eveneens verwerpt zij voor het westen een vergaande centralisatie, omdat die in een Westeuropese revolutie "niet enkel onnoodig, maar zelfs schadelijk" is.
Het standpunt van de CPH vat zij, tenslotte, aldus samen:

> "wij zijn overtuigd, dat volstrekt niet altijd de partij den weg zal aangeven, maar integendeel de massaas vaak in oogenblikken van krises spontaan den juisten weg inslaan en doen wat het oogenblik eischt."

Blijft over het vraagstuk van het geweld. Terecht merkt Roland Holst aan het begin van haar tweede bijdrage aan de polemiek op:

"Afgezien van kleine bijkomstigheden (...) gaat het verschil tusschen u en mij, Clara Wichmann, in hoofdzaak om de vraag, of de arbeidersklasse, ja dan neen, op redelijke gronden kan verwachten, dat het mogelijk zal zijn de macht te veroveren en te behouden, de voornaamste produktiemiddelen aan de gemeenschap te brengen en de fundamenten te leggen tot de communistische orde, zonder gewelddadigen strijd en gewelddadige onderdrukking van de kontrarevolutie."

Hierbij gaat het om de vraag betreffende de noodzakelijkheid, de onvermijdelijkheid, van het aanvaarden en het gebruik van geweld teneinde de revolutie te doen laten slagen. Met andere woorden: over het aanvaarden en gebruik van geweld als complementaire factor in het revolutionaire proces. Volgens Roland Holst is het uitzichtsloos een revolutie te beginnen, laat staan te voltooien, zonder georganiseerd geweld. Zij wijst in dit verband op het mislukken van alle revolutionaire pogingen in Europa (uitgezonderd die in Rusland) direct na het einde van de oorlog, waardoor het kapitalisme de gelegenheid kreeg zich te herstellen. Het uitblijven van de proletarische revolutie na november 1918 heeft geleid tot grote teleurstellingen binnen de revolutionaire arbeidersbeweging, die nu weer geterroriseerd wordt door het zich herstellende kapitalisme. Met name deze ontwikkeling maakt het voor het proletariaat onvermijdelijk "om van zijn kant wapengeweld te gebruiken, wanneer het dit met een redelijke kans op succes kan doen, en zich op het gebruik daarvan voor te bereiden." Nu nog, aldus Roland Holst, alleen op de propaganda en de algemene werkstaking te vertrouwen, is "blind zijn voor de maatschappelijke werkelijkheid":

"De vernietiging van het verwordende kapitalistische stelsel, over het socialisme heen, naar het communisme, voor dien kan er geen schaduw van twijfel bestaan of alle leed en alle kwaad die de revolutie meebrengen, zijn ver te verkiezen boven het leed en het kwaad, voortvloeiend uit haar ontstentenis of haar ondergang."

In haar twee bijdragen gaat Clara vooral uitvoerig in op de manier waarop de komende revolutionaire strijd gestreden moet

worden in het kapitalistische westen. Hierbij gaat zij uit van de vraag: "hoe wij in Hollandsche verhoudingen hebben te handelen".
Reeds in haar op 1 mei 1920 verschenen artikel "Over de beteekenis van het middel voor het doel" karakteriseerde Clara de verhouding van het middel tot het doel als een objectieve categorie: het doel dient zich voortdurend te manifesteren in de middelen. Dit uitgangspunt sloot voor Clara het aanvaarden, laat staan het gebruik, van geweld uit. Zij verwerpt de opvatting van Roland Holst die het geweld zag als een complementaire factor in het revolutionaire proces. Clara beschouwt elk revolutie-tijdvak, veelal gekenmerkt door crises, als een overgangsfase in het historisch proces, waarin de menselijke daad een medebepalende factor is. Deze menselijke factor brengt het schuldelement in het revolutionaire proces. Het zijn dus niet enkel de omstandigheden die het karakter van de revolutie bepalen. Wat achteraf mogelijk is, namelijk een historisch gebeuren beschouwen met de berusting "het heeft niet anders gekund", kan en mag men van te voren nooit vaststellen "daar dit dan nog volstrekt niet vaststaat".
Elke revolutionaire fase heeft aldus achteraf slechts een descriptieve betekenis en geen normatieve.
Elke revolutie wordt volgens Clara in belangrijke mate bepaald door twee factoren: de machtsverovering en de "geestelijk-zedelijke renaissance". Kapteyn-Muysken sprak in dit verband over revolutie en wedergeboorte, een begrippenpaar dat ook zo'n belangrijke plaats inneemt in het werk van Kropotkin. Vooral de tweede factor is bepalend voor de eerste, dat wil zeggen, bepalend voor de manier waarop de machtsformatie plaatsvindt, omdat deze op zijn beurt weer voorwaarde is voor de wedergeboorte van mens en maatschappij.
Aldus zijn beide factoren in elkaar verondersteld en tezamen zullen ze moeten leiden tot een "Umwertung aller Werte", tot het ontstaan van een nieuwe cultuur, gekenmerkt door een nieuwe moraal.
Met Roland Holst is zij het eens dat er tussen beide genoemde factoren een voortdurende spanning bestaat. Maar, en hier ligt het grote meningsverschil, in dit spanningsveld mag het accent nooit alleen komen te liggen op de machtsformatie,

omdat dit ten koste zal gaan van de "geestelijk-zedelijke renaissance". Volgens Clara wordt maar al te vaak en al te gemakkelijk de aandacht geconcentreerd op de machtsverovering. De middelen, die hiertoe aangewend worden, staan dan ook vaak in dienst van deze machtsverovering en hebben geen enkele betekenis meer voor de nieuwe samenleving na de revolutie. Zij spreekt in dit verband over het "doodloopen van de revolutie".

Ligt het accent bij Roland Holst voortdurend op de middelen in relatie tot de machtsverovering, bij Clara ligt het accent op de betekenis van de middelen voor de nieuwe samenleving. Zowel de zich wijzigende economische omstandigheden sinds het einde van de eerste wereldoorlog als de "intuïtie van àlle revolutionaire arbeiders", gekenmerkt door het beginsel "dat een hoog doel niet door alle middelen gediend wordt", brengen, aldus Clara, de mogelijkheid met zich mee nieuwe strijd-middelen, zonder dwang en geweld, aan te wenden en in te zetten. En hiermee zijn we weer terug bij haar theoretische beschouwing over het syndicalisme, waarbinnen zij meer en meer een eigen weg gaat bewandelen. Zij spreekt sinds 1921 van het Nieuw-Syndicalisme, waarvan wij de kern terugvinden in zowel "De Theorie van het Syndicalisme" als in haar twee bijdragen aan de polemiek met H. Roland Holst.

Clara's Nieuw-Syndicalisme zal in de jaren '20 verder uit-gewerkt worden door A. Lehning, die in 1926 in dit verband zal spreken van Anarcho-Syndicalisme.

X. NABESCHOUWING

Geheel onverwacht is aan Clara's drukke en actieve leven op 15 februari 1922 een einde gekomen. Enkele uren na de geboorte van haar dochtertje, Hetty Clara, overleed zij als gevolg van een ernstige nabloeding. Op 20 februari vond de crematie plaats in het crematorium "Westerveld" te Driehuis in de gemeente Velzen.
Nadat dit wettelijk mogelijk was geworden is haar as in januari 1936, op verzoek van Jo Meijer, uitgestrooid over zee.
Jonas Benjamin Meijer (1895-1969) heeft Clara persoonlijk leren kennen in 1917. In verband met zijn dienstweigeringsactie had Bart de Ligt hem aangeraden contact op te nemen met Clara Wichmann. Deze dienstweigeringsactie kwam Jo Meijer te staan op tien maanden gevangenisstraf die hij uitzat in de strafgevangenis in Den Bosch. Tijdens deze tien maanden onderhielden Jo Meijer en Clara een intensieve correspondentie en na de vrijlating in 1918 raken zij persoonlijk bevriend met elkaar.
Na enige tijd te hebben samengewoond zijn Jo Meijer en Clara op 27 mei 1921 in het huwelijk getreden. Na haar overlijden, nog geen jaar later, wijdt Jo Meijer zich met veel overgave aan het uitgeven van Clara's geschriften in boekvorm. Achtereenvolgens verschijnen "Mensch en Maatschappij" (1923), "Bevrijding" (1924), "Inleiding tot de Philosophie der Samenleving" (1925) en "Misdaad, Straf en Maatschappij" (1931). Bovendien verschijnt in 1925 Meijer's mooie, zeer persoonlijke, "Levensschets" van Clara.

Het leven en werk van Clara nabeschouwend zullen we trachten hier, tot slot, enkele voorzichtige conclusies te formuleren. De groep anarchisten waartoe Clara behoorde is tijdens de eerste wereldoorlog ontstaan binnen de linkervleugel van de BCS. Met name onder invloed van Kropotkin, Tolstoj en Oppenheimer ontwikkelde een deel van deze linkervleugel zich tegen het einde van de oorlog, onder leiding van Bart de Ligt, in anarchistische richting. Voor alle leden van deze revolutionaire groep intellectuelen binnen de BCS zijn de oorlogsjaren

van 1914-1919 van doorslaggevende betekenis geweest. Tijdens de oorlog vonden ze elkaar in de antimilitaristische beweging, waarbinnen ze de komende jaren allen actief werden. Bovendien confronteerde de oorlog hen met andere dan alleen sociaal-economische factoren waarop, volgens hen, vooral de sociaal-democraten al te eenzijdig te nadruk legden. Tolstoj, Kropotkin en later ook Landauer vestigden hun aandacht op de ethiek van het socialisme èn op de toepassing ervan. Wij hebben gezien dat de samenhang tussen doel en middel in de socialistische strijd een essentieel thema werd in het werk van de twee belangrijkste woordvoerders en theoretici van deze richting in Nederland, Bart de Ligt en Clara Wichmann.
Voor Clara betekende het anarchisme een nieuw socialistisch organisatieprincipe, waarbij niet de historisch-economische ontwikkeling, hoe belangrijk ook op zich, maar het redelijk-zedelijk willen op de voorgrond werd geplaatst. Het anarchisme was voor Clara dan ook tevens een nieuw socialistisch cultuurbeginsel, dat de persoonlijke en collectieve zelfbewustwording nastreefde. Zowel dit nieuwe cultuurbeginsel als het nieuwe organisatieprincipe vond ze uiteindelijk in het (anarchistische) syndicalisme.
In het werk van Gustaf Landauer leerde zij de betekenis kennen van de sociale revolutie die de geestelijke en sociale zelfbevrijding van de mens tot doel had. Teneinde te komen tot een bewustzijnsverandering van de mens moest deze in zijn denken, voelen en willen gerevolutioneerd worden. Dit was een noodzakelijke voorwaarde om tot betere menselijke daden te kunnen komen. Clara verwachtte hierbij alles van de directe actie op elk gebied van het individuele en sociale leven. De directe actie was voor haar "het grote zelfopvoedingsmiddel".
Met Kropotkin was zij van mening dat het anarchisme niet tegenover het communisme stond, maar het tot voorwaarde had. Ook deze opvatting meende zij terug te kunnen vinden in het syndicalisme, dat volgens haar noodzakelijkerwijs tevens anarchistisch diende te zijn, omdat zij ervan overtuigd was dat de staat, ook de proletarische staat, nooit vanzelf zou afsterven. Volgens Clara bracht een overgangstijd van dictatuur het grote gevaar mee dat de mens zich weer op die nieuwe maat-

schappij zou instellen en daardoor de grondslagen zou leggen voor een nieuwe dictatuur.
Volgde Clara, met andere woorden, aanvankelijk (als leerlinge van Bolland) Hegel's gedachtengang over de vervolmaking van de staat, langzamerhand komt zij tot de conclusie dat het menselijk handelen en willen gericht moet zijn op de vervolmaking van de menselijke samenleving. Na 1917 is het haar persoonlijke overtuiging geworden, dat in die menselijke samenleving geen plaats meer is voor een staatsapparaat in welke vorm dan ook.
Clara was niet alleen een kritische leerlinge van Hegel, maar eveneens van Marx. Zij heeft voor Marx, vooral als wetenschapper en politiek denker, grote waardering gehad en behouden. Zij heeft zijn werk gelezen en herlezen en citeerde hem vaak in haar eigen werk. In een poging een nieuwe theoretische wereldbeschouwing te verbinden met een praktisch-zedelijke levenshouding heeft Clara de filosofische grondslagen van het socialisme kritisch onderzocht:

> "Hierbij kwam zij tot de erkenning, dat het historisch materialisme als grondslag van het marxistisch socialisme, hoezeer het ook zijn verdienste had waar het de samenhang tussen het maatschappelijk zijn en het geestelijk bewustzijn ontdekte, in allerlei opzichten tekort was geschoten, doordat het geen, althans te weinig, rekening had gehouden met de invloed der persoonlijkheid op het geschiedproces."

Aldus Clara's vriend en geestverwant, A. Storm.
Voor Clara waren historische wetten geen natuurwetten. De mens is voor haar, zo niet een willende en scheppende, toch op zijn minst een mede- of tegenwerkende factor in de maatschappelijke ontwikkeling. Hoe meer de mens zijn eigen geschiedenis zal maken, hoe meer het historisch materialisme als verklaringsmethode der menselijke geschiedenis tekort zal schieten, aldus Clara.
In dit menselijk streven moet de idee der zelfbevrijding centraal staan. De innerlijke verandering en vrijmaking van de mens wordt in haar werk een noodzakelijke voorwaarde voor het scheppen van een betere samenleving. De nadruk komt dan ook te liggen op de geestelijke ontwikkeling van de mens. Clara sprak in dit verband graag van de "idee der liefde",

het wezen van haar religieus besef.
Deze overtuiging vinden wij niet alleen terug in de kleine kring van revolutionaire intellectuelen binnen de BCS, maar ook in de BRSI en de BRAC, eveneens organisaties die werden gedragen door een intellectuele elite. De antimilitaristische activiteiten van deze intellectuele elite tijdens en direct na de oorlogsjaren buiten beschouwing latend, was deze elite vooral actief op het gebied van de theorievorming.
Contacten met de arbeidersbeweging waren er nauwelijks. Maar geschreven is er veel. Voortdurend op zoek naar nieuwe perspectieven voor toekomstige ontwikkelingen, stond de maatschappelijke ideaalvorming in het werk van deze intellectuelen centraal.
Zo ook in het werk van Clara, voor wie vooral het vrijheidsideaal van wel zeer bijzondere betekenis was. Sinds zij hierover op 16-jarige leeftijd voor het eerst in haar dagboek schreef, heeft het haar niet meer losgelaten. Voortdurend op zoek naar de juiste plaats voor dit ideaal in haar ethische en politieke denken vindt zij deze uiteindelijk in de actualiteit van het anarchisme. Zij gebruikte hiervoor, zoals we hebben gezien, sinds 1921 het begrip Nieuw-Syndicalisme. Door haar plotselinge overlijden in februari 1922 heeft zij dit Nieuw-Syndicalisme niet nader kunnen uitwerken en verantwoorden. Hetzelfde geldt in feite voor haar werk over misdaad, straf en maatschappij, dat verscheen in de jaren 1920-1922.

Tijdens de crematie-dienst in "Westerveld" noemde Bart de Ligt Clara's leven en werk een "onvoltooide symfonie". Zelfs onvoltooid is zij, nu ruim zestig jaar later, nog heel mooi en zeer de moeite waard er naar te luisteren.

Hilversum, 1 augustus 1985 Klaas Pit

BIJLAGE

In verband met de opvolging van J.A. van Hamel als hoogleraar in het strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam, heeft de Faculteit der Rechtsgeleerdheid in 1917 de kandidatuur van vier mogelijke opvolgers besproken: J.V. van Dijck, B.M. Taverne (die het uiteindelijk is geworden), C.G. Wichmann en W.A. Bonger.
Hieronder vindt u de eerste voordracht van de Faculteit aan het Curatorium van de Universiteit van Amsterdam.

(Bron: Gemeentearchief Amsterdam)

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

FACULTEIT DER

112

AMSTERDAM, 2 Juli 1917.

Aan

Heeren Curatoren der

Universiteit van Amsterdam.

No. ~~25~~ 172

Geheim

In antwoord op Uw schrijven, d.d. 28 Juni j.l. No. 112 heeft de Faculteit der Rechtsgeleerdheid de eer U het volgende te berichten.

De Faculteit acht eenstemmig voor de vervulling van het professoraat in het strafrecht en de strafvordering het meest geschikt Mr. Johannes Vitus van Dijck, thans raad-adviseur aan het Departement van Justitie. De heer van Dijck promoveerde den 28 November 1905 te Groningen cum laude tot doctor in de rechtswetenschap op een proefschrift, getiteld "Bijdragen tot de psychologie van den misdadiger". Ook bij het candidaats en doctoraal examen in de rechtswetenschap, alsook bij het candidaats examen in de wijsbegeerte, dat mede door hem werd afgelegd, verkreeg hij het praedicaat "cum laude". Na gedurende korten tijd werkzaam te zijn geweest als repetitor in het staats- en strafrecht, werd Mr. van Dijck benoemd tot adjunct-commies aan het Departement van Justitie, en klom daar snel op tot zijn tegenwoordig ambt. Hij was o.a. adjunct-secretaris van de Staatscommissie ter voorbereiding van de herziening van het Wetboek van Strafvordering, en heeft volgens door ons bekomen inlichtingen, een belangrijk aandeel gehad in de voorbereiding van dit gewichtig ontwerp, zoowel als van andere strafrechtelijke ontwerpen, als b.v. het psychopathen-ontwerp, op het Departement tot stand gebracht. Ook overigens wordt zijn arbeid aan

het Departement van Justitie aldaar zeer bizonder gewaardeerd.
De heer van Dijck is, naar het oordeel der Faculteit, een man van groote wetenschappelijke bekwaamheid en belangstelling, van zeer bezonnen helder oordeel en veel objectiviteit. Aan een grondige philosophische voorbereiding paart hij een uitgebreide, in de uitoefening van zijn ambt vergaarde, diep gaande kennis van het positieve strafrecht en strafprocesrecht, zoowel van Nederland, als van andere landen, terwijl in de langdurige voorbereiding van het Ontwerp-Wetboek van Strafvordering hij in de gelegenheid is geweest, van de verschillende belangen, betrokken bij - en standpunten, ingenomen ten aanzien van deze materie volledig kennis te nemen. Hij is verder een der meest bevoegde wetenschappelijke beoefenaars der crimineele psychologie hier te lande, waarvan hij nog kort geleden blijk gaf door een belangrijke publicatie in het tijdschrift van Strafrecht.
Het is om deze redenen, dat de Faculteit Mr. van Dijck in alle opzichten de meest geschikte persoon acht voor de vervulling van de bestaande vacature en zij hem als zoodanig bij UW College aanbeveelt.
In mindere mate verdienen, naar ons oordeel in aanmerking te komen enkele andere juristen.
Vooreerst <u>Mr.B.M.Taverne</u>, rechter in de Arrondissements-rechtbank te Amsterdam. De heer Taverne was aanvankelijk officier van Administratie bij de Marine, is daarna in de rechtswetenschap gaan studeeren, en te Leiden op "Stellingen" gepromoveerd. De heer Taverne is, naar de meening der Faculteit, een bekwaam en begaafd jurist, die door zijn ambtelijke loopbaan, en als substituut-griffier en als rechter, de strafrechtspractijk uitmuntend kent, en door de leiding van de uitgave van de Nederlandsche Jurisprudentie met kaartsysteem getoond heeft het groote belang der rechtspraak voor de wetenschappelijke beoefening van het recht in te zien en steeds zijn krachten besteed heeft om haar aan die beoefening dienstbaar te maken. De Faculteit beschouwt hem als een zeer goed practicus, die zeker veel wetenschappelijke belangstelling heeft. Geruimen tijd heeft hij op zeer verdienstelijke wijze de redactie waargenomen van het militair-rechtelijk tijdschrift.
Een tegenhanger vormt in veel opzichten <u>Mej. Mr. Clara Gertrud</u>

Wichmann. Zij is den 18 December 1912 te Utrecht gepromoveerd op een uitstekende dissertatie "Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip". Uit deze dissertatie blijkt een uitgebreide studie zoowel van de geschiedenis van het strafrecht als van de cultuur - perioden, waarin de strafrechts-systemen, die zij juist wist te karakteriseeren, zijn ontstaan. Ook blijken daaruit en uit enkele latere publicaties in het Tijdschrift voor Wijsbegeerte philosophische scholingen belangstelling. Naar het oordeel der Faculteit heeft Mej. Mr. Wichmann veel talent en begaafdheid; van bizondere kennis van het moderne positieve strafrecht en de strafrechts-practijk heeft zij echter tot dusver niet doen blijken en dat acht de Faculteit voor de vervulling van dezen leerstoel uiteraard een overwegend bezwaar. De overweging, dat èn Mr. Taverne èn Mej. Mr. Wichmann, hoezeer speciale kundigheden hebbend, toch elk voor de goede vervulling van de vacature vooralsnog minder zijn gequalificeerd dan Mr. van Dijck heeft de Faculteit er toe geleid geen dubbeltal aan U voor te dragen. Mocht een dubbeltal worden gewenscht, dan acht zij als tweede aanbevolene het meest aangewezen Mr. Taverne, omdat de groote meerderheid der juristen voor de strafrechtspractijk behoorlijk moet worden voorbereid.

Nog is door de Faculteit besproken Mr. W. A. Bonger, die den 3 Maart 1905 te Amsterdam cumlaude is gepromoveerd op een proefschrift "Criminalité et conditions économiques", ontstaan uit een antwoord op een prijsvraag, dat een eervolle vermelding heeft verworven. Dit proefschrift getuigt, evenals zijn latere publicaties in het tijdschrift van Strafrecht, van scherpzinnigheid en van groote studiezin op het gebied van de aetiologie van de misdaad, welke hij echter vrijwel uitsluitend vanuit economisch gezichtspunt heeft beschouwd. Van bizondere studie van het positieve strafrecht en de strafvordering, de strafinstellingen en de persoonlijkheid van den misdadiger heeft de heer Bonger echter nooit werk gemaakt, terwijl zijn practische werkkring hem daarmee ook niet in aanraking heeft gebracht. Waar de Faculteit nu van meening is dat voor de opleiding der jonge juristen juist deze vakken onmisbaar zijn, kan volgens haar eenstemmig oordeel de heer Bonger voor de vervulling der bestaande vacature niet in aanmerking komen.

De Faculteit der Rechtsgeleerdheid

LITERATUUR

Tussen 1923 en 1931 heeft J.B. Meijer een deel van Clara's werk gebundeld, ingeleid en uitgegeven. Achtereenvolgens verschenen:

Mensch en Maatschappij. Voordrachten van Clara Meijer-Wichmann. Arnhem 1923.
Van de in deze bundel opgenomen voordrachten had Clara alleen de aantekeningen nagelaten. Deze aantekeningen zijn voor "Mensch en Maatschappij" bewerkt door B. Elias, D. de Lange Jr., B. de Ligt en J.B. Meijer.

Bevrijding. Opstellen van Clara Meijer-Wichmann. Arnhem 1924.

C. Meijer-Wichmann, Inleiding tot de Philosophie der Samenleving. Arnhem 1925. Aan deze uitgave laat J.B. Meijer zijn "levensschets van de schrijfster" vooraf gaan.

C. Meijer-Wichmann, Misdaad, Straf en Maatschappij. Utrecht 1931.

In 1936 heeft de "Nederlandsche Vereeniging van vrouwen met een academische opleiding" een bundel samengesteld en uitgegeven onder de titel: Vrouw en Maatschappij (Utrecht 1936). Voor deze uitgave heeft H. Roland Holst haar "Clara Meijer-Wichmann herdacht" geschreven. Hierin gaat zij vooral in op de dialectiek in het werk van Clara.
"Vrouw en Maatschappij" is in 1978, als reprint, opnieuw uitgegeven door de SUN (Nijmegen 1978).

Clara's dissertatie, getiteld Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip, is verschenen in 1912 (Leiden 1912). Deze dissertatie is in 1983 integraal herdrukt door "Ars Aequi Libri" (Nijmegen 1983).

In 1979 is bij "Pamflet" verschenen: T. Holterman en H. Ramaer, Bevrijding. Een keuze uit het werk van Clara Meijer-Wichmann. Amsterdam 1979.
Beide schrijvers hebben ook meegewerkt aan het herdenkingsnummer van DE AS: "Clara Wichmann" (april/juni 1985).

De (voorlopige) resultaten van het biografisch onderzoek naar Clara Wichmann zijn te vinden in: K. Pit, Clara G. Wichmann (1885-1922). De ontwikkeling van haar maatschappij-filosofische en politiek-theoretische denkbeelden vanaf 1916. Hilversum 1984.
Deze studie heeft tevens als leidraad gediend bij het schrijven en samenstellen van deze herdenkingsbundel.

Voor de in 1923 uitgegeven bundel "Mensch en Maatschappij" heeft Corrie Beaujon een "Lijst van artikelen en geschriften" van Clara samengesteld. Deze "Lijst", weliswaar niet volledig, geeft een goed overzicht van de onderwerpen waarmee Clara zich in de periode 1910-1922 heeft beziggehouden.

LIJST VAN ARTIKELEN EN GESCHRIFTEN VAN CLARA MEIJER WICHMANN

Maart 1910. De invloed van de politiek op de Vrouw.
— „De Ploeger" Correspondentieblad van den Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht, derde reeks no. 3.

1 Maart 1911. Over eenige problemen met betrekking tot de Middeleeuwsche kunst.
(Uitgebreide recensie van Dr. R. Kautsch: Einleitende Erörterungen zu einer Geschichte d. deutschen Handschriftenillustration im späteren Mittelalter.)
— Utrechtsch Maandblad voor Vrouwelijke Studenten, 1e jaarg. (uitg. L. E. Bosch, Utrecht.)

13 Oct. 1911. Iets over de waarde van historische beschouwing van het Vrouwenvraagstuk.
— De Vrouw in de XXe Eeuw, Weekbl. v. d. Vrouwen, 1e jaargang (uitg. C. Snoek Wzn., Utrecht.)

20 Oct. 1911. De Vrouw en de Arbeid, het „Parasitisme" en de „Cultuur".
(recensie van: Olive Schreiner: De Vrouw en de Arbeid, en van artikelen van Dr. Alice Salomon, Dr. med. Martha Ulrich en Dr. Gertrud Bäumer.)
— De Vrouw in de XXe Eeuw, 1e jaarg.

1 Dec. 1911. De Vrouw en de Arbeid.
(ingezonden repliek op een art. van A. Polak over „Wetenschappelijke Arbeidsters" in het vorige nr.)
— De Vrouw in de XXe Eeuw, 1e jaarg.

29 Dec. 1911. Ethisch en dogmatisch feminisme; een Antwoord.
(antw. op een art. van A. Polak over „Dogmatisch en ethisch feminisme".)
— De Vrouw in de XXe eeuw, 1e jaarg.

1 Jan. 1912. Fragmenten over Licht en Duisternis (get. „Z".)
— Utrechtsch Maandbl. v. Vrouwelijke Studenten.

23 Febr. 1912. Boekbeoordeeling I.
(over Ch. Perkins-Gilman: the man-made world, or: androcentric culture.)
— De Vrouw in de XXe Eeuw, 1e jaarg.

1 Maart 1912. Boekbeoordeeling idem. II.

1 Mei 1912. Uitvoerige bespreking v. d. lezing van den Heer J. Pen over „de Noodzakelijkheid der Wijsbegeerte", gehouden in de Ver. v. Wijsbegeerte.
— Utrechtsch Maandbl. v. Vrouwelijke Studenten, 2e jaarg.

1 Mei 1912. Recensie van: Mr. Pauline Nennstiehl „Wettenboekje, rechtsspreuken ten dienste der vrouw uit de meest voorkomende wetsbepalingen samengesteld."
— Utrechtsch Maandbl. v. Vrouwelijke Studenten, 2e jaarg.

26 Juli 1912. Recensie van: Mr. C. M. Beaujon: „Die Mitarbeit der Frau bei der Polizei."
— De Vrouw in de XXe Eeuw, 1e jaarg.

18 Dec. 1912.* Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip.
(dissertatie: uitg. Boekh. v. h. E. J. Brill, Leiden.)

1912.* De Vrouw en de Arbeid. § 1. Inleiding.
— Handboek: „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk". Uitg. Mij. Elsevier, Amst. Deel I, 1914. pag. 193—203.

*) De met een * gemerkte opstellen zijn oorspronkelijk of naderhand als boek of brochure verschenen, of in een boek opgenomen.

1913.* Het vraagstuk van den Bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland.
— No. 2 der uitgaven van de Tentoonstelling „de Vrouw 1813—1913." Gedrukt bij H. J. van de Garde, Zalt-Bommel. 152 pag.

1913.* Het Vrouwenleven thans.
— in „De Vrouw in Nederland voor 100 jaar en thans". 58 pag., Mij. v. Goede en Goedk. Lectuur.

1913.* Het vraagstuk der Vrouwenstudie.
(Voordracht gehouden op de Tentoonstelling 1813—1913.) in den Voordrachtenbundel, No. 3 der uitgaven v. d. Tentoonst.

1 April 1913. Inleiding (bij de verschijning v. h. 1e nr.).
— Maandblad voor Vrouwenstudie, 1e jaarg. uitg. L. E. Bosch, Utrecht.

1 Mei 1913. De vergadering van den Nationalen Vrouwenraad v. 16 April 1913.
— Maandblad voor Vrouwenstudie, 1e jaarg.

1 Sept. 1913. De vooruitzichten der Vrouwelijke Juristen. Een woord tot haar die het worden willen. (Samen met Dr. E. C. Simons.)
— Maandblad voor Vrouwenstudie, 1e jaarg.

1914.* De Vrouw en de nieuwere Politiek.
— Handboek: „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk", Deel I pag. 618—621.

1914.* De Studie der Vrouw § 1, Inleiding.
— Handboek: „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk", Deel I pag. 709—712.

1 Jan. 1914. Algemeene ontwikkeling en vakwetenschap.
— Maandblad voor Vrouwenstudie, 1e jaarg.

Maart 1914.* Overdenkingen over het tegenwoordige Clubleven.
— Lustrumboek Utrechtsche Vrouwelijke Studenten-Vereeniging.

1 Dec. 1914. Deze Tijden.
— Maandblad voor Vrouwenstudie, 2e jaarg.

1 Maart 1915. School voor Maatschappelijk Werk.
— Maandblad voor Vrouwenstudie, 2e jaarg.

12 Maart 1915. Over oorlogspsychose.
— Weekblad voor het Recht, 77e jaarg.

1916.* De Criminaliteit der Vrouw in het bijzonder in Nederland.
— Handboek: „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk", Deel II, 1918, pag. 662—690.

1916.* Het Vrouwenvraagstuk en zijn Betrekkelijkheid.
— Handboek: „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk", Deel II, 1918, pag. 701—706.

1916. Kosmopolitisme.
— Leven en Werken, 1e jaarg. pag. 41—44.

Juni 1916. De Vacantiecursussen der Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort.
— Leven en Werken, 1e jaarg. pag. 467—469.

Juli 1916. De Verhouding der Philosophie tot de Samenleving.
— Tijdschrift voor Wijsbegeerte, 10de jaarg. Juli 1916.

April 1917. De Enquête naar den Vrouwenarbeid in het Winkelbedrijf. (Bespreking van de Regeeringsuitgave).
— Leven en Werken, 2e jaarg. pag. 330—336.

28 April 1917.* De Vredesbeweging, de Ontwikkeling der Wereldbeschouwing en de Vrouw.
(Rede gehouden voor het Nationaal Congres van het Ned. Comité van Vrouwen voor duurzamen Vrede.)

April 1917.* Inleiding tot de Philosophie der Samenleving.
— Tijdschrift voor Wijsbegeerte, 11e jaarg.

17 Aug. 1917. Eenheid van belangen?
— „Opwaarts", orgaan van den Bond van Christen-Socialisten, 10e jaarg.

31 Aug. 1917. Het afschrikkingsbeginsel en de komende winter.
— Opwaarts, 10e jaargang.

Sept. 1917.* De Vrouw en de Vredesbeweging in verband met de ontwikkeling der Wereldbeschouwing.
(In het verslag van het Nat. Congres van het Nederl. Comité van Vrouwen voor duurzamen Vrede (Den Haag 28—29 April 1917) pag. 20—34. (Eveneens afzonderlijk verschenen als no. VII der uitgaven.)

21 Sept. 1917. Onderschrift (Strijd van belangen? door S. Elzinga).
— Opwaarts 10e jaarg.

19 Oct. 1917.* De „Rechtsorde" en haar handhaving.
— Opwaarts 10e jaarg.
9 Nov. 1917. Over het stellen van „onmogelijke" eischen.
— Opwaarts 10e jaarg.
16 Nov. 1917.* Over Oorlog en Vrede.
— Opwaarts 10e jaarg.
1917. De Moraal in de Maatschappij der Toekomst.
(Opgenomen in „De Toekomst der Maatschappij". Uitg. Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur.)
30 Nov. 1917.* Over Oorlog en Vrede (vervolg).
— Opwaarts 10e jaarg.
1 Maart 1918. De Duitsche Reformisten tegenover de Bolschewiki.
— Opwaarts 11e jaarg.
April 1918. Boekbeoordeeling.
(over Dr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias: De oorlog in 't licht der Geschiedenis met naschrift: De Russische Revolutie in 't licht der democratische ontwikkeling.)
— Tijdschrift voor Wijsbegeerte 12e jaarg. afl. 2.
31 Mei 1918. De dreigende Burgerdienstplicht; schijn en wezen.
— Opwaarts 11e jaarg.
1 Aug. 1918. Over den Burgerdienstplicht.
— De Wapens Neder, 14e jaarg.
30 Aug. 1918. Oorlogscriminaliteit en Oorlogs-strafrecht.
— Opwaarts 11e jaarg.
11 Nov. 1918. De Herleving van het Afschrikkingsbeginsel.
— Weekblad van het Recht. 80e jaarg. no. 10321.
1 Dec. 1918. Boekbeoordeeling.
(Over Dr. Kiewiet de Jonge, „De Politiek der Toekomst".)
— De Gids. Jaarg. 1918.
13 Dec. 1918. De Sanctie op het Volkenrecht.
— Opwaarts 11e jaarg.
4 Jan. 1919. De Vrouw en het Gezin (boekbespreking).
— Montessori Opvoeding, 2e jaarg. no. 1.
Mei 1919. Moederschapszorg.
— De Voorbode, 2e jaarg. no. 15.
10 Mei 1919. Gustav Landauer †.
— Nieuwe Amsterdammer no. 228.
15 Juni en 1 Juli 1919. Oorlog en Criminaliteit.
— De Nieuwe Tijd. Jaarg. 1919, no. 12 en 13.
5 Juli 1919. De Straf in de Maatschappij.
— Montessori Opvoeding, Bijdragen tot kinderstudie, 2e jaarg.
Aug. 1919.* Eerste Manifest van het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf. (C. M..S.)
6 Sept. 1919. De Studenten en de komende Tijd.
— Nieuwe Amsterdammer No. 244.
1 Oct. 1919.* Anti-militarisme en geweld
— De Wapens Neder, 15e jaarg.
24 Oct. 1919. Francisco Ferrer. †
— Montessori Opvoeding, 2e jaarg. no. 22.
10 Jan. 1920. Nog niet rijp voor het Socialisme?
— Nieuwe Amsterdammer no. 262.
31 Jan. 1920. De Montessori-methode en de Straf-„methode".
— Nieuwe Amsterdammer no. 265.
14 Febr. 1920. Klassejustitie.
— Nieuwe Amsterdammer no. 267.
21 Febr. 1920. Nogmaals het vraagstuk van de klassejustitie.
— Nieuwe Amsterdammer no. 268.
13 Maart 1920. Strafrecht en cultuur.
— Nieuwe Amsterdammer no. 271.
21 Maart 1920.* Stellingen van het Congres van het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf.
24 April 1920. Het Manifest van den Bond van Rev. Soc. Intellectueelen en „de Menschelijke Natuur".
— Nieuwe Amsterdammer, No. 277.
1 Mei 1920. Over de beteekenis van het middel voor het doel.
— De Vrije Communist, 1e jaarg.
8 Mei 1920. Historisch Materialisme en Persoonlijkheid.
— Nieuwe Amsterdammer, No. 279.

29 Mei 1920.	Boeken voor de nieuwe Generatie. (Bespreking van Bertrand Russell: Roads to Freedom.) — Nieuwe Amsterdammer, No. 282.
12 Juni 1920.*	De theorie van het Syndicalisme I.
19 „ 1920.*	„ „ „ „ „ II.
26 „ 1920.*	„ „ „ „ „ III.
3 Juli 1920.*	„ „ „ „ „ IV. — Nieuwe Amsterdammer, Nos. 284/5/6/7.
24 Juli 1920.	De rechtspositie der huisdieren. — Nieuwe Amsterdammer, No. 290. (Geteekend met pseudoniem Eumaios).
14 Aug. 1920.*	Het Russische Huwelijks- en Familierecht I.
21 „ 1920.*	„ „ „ „ „ „ II.
28 „ 1920.*	„ „ „ „ „ „ III. Nieuwe Amsterdammer, Nos. 293/4/5.
28 Aug. 1920.	Casuïstiek. — Montessori Opvoeding, 3de jaarg. No. 15.
4 Sept. 1920.	Hegel's Eendeneferen. — Nieuwe Amsterdammer, No. 296.
11 Sept. 1920.	G. Kapteyn-Muysken †. — Nieuwe Amsterdammer, No. 297.
18 Sept. 1920.	Een nagelaten werk van Liebknecht. — Nieuwe Amsterdammer, No. 298.
13 Nov. 1920.	De I. W. W. (Industrial Workers of the World.) — Nieuwe Amsterdammer, No. 306.
20 Nov. 1920.	Tolstoy's opvatting van Misdaad en Straf. — Nieuwe Amsterdammer, No. 307.
4 Dec. 1920.	De I. W. W. (Vervolg).
11 „ 1920.	„ „ „ „ „ — Nieuwe Amsterdammer, Nos. 309/11.
1 Jan. 1921.	De gebeurtenissen in den Rev. Soc. Vrouwenbond. — De Vrije Communist, 1e jaarg.
1 Febr. 1921.	Uitgetreden Oppositie uit de K. A. P. D. — De Vrije Communist, 2e jaarg.
1 Maart 1921.	Naar aanleiding van onze „erbarmelijke gezindheid". — De Vrije Communist, jaarg. 2. (Polemiek met mevr. H. Roland Holst-van der Schalk.)
1 April 1921.	De ongelijkheid voor den dood. — De Vrije Communist, 2e jaarg.
1 Mei 1921.	De eerste Mei en de Gevangenen. — De Vrije Communist, 2e jaarg.
1 Mei 1921.	Antwoord aan mevr. Roland Holst. — De Nieuwe Tijd, 26e jaarg. No. 9.
4 Juli 1921.	Hongerstaking. — Weekblad van het Recht, 83e jaarg.
Sept. 1921.	Naar aanleiding van het artikel gewenschte eenheid. — De Vrije Communist, 2e jaarg.
1 Oct. 1921.	Kropotkine's Anarchisme. — De Vrije Communist, 2e jaarg. (later opgenomen als voorwoord in de brochure van Kropotkine „De Fransche Revolutie.")
Oct. 1921.	School en Maatschappij. — De Vrije Communist, 2e jaarg.
1 Febr. 1922.	Anarchisme en Huwelijk. — De Vrije Communist, 3e jaarg.
16 Febr. 1922.	Anarchisme en Vakbeweging. — De Vrije Socialist.
Februari 1922.*	Voor- en nawoord bij de brochure: Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg over misdaad en straf. (Uitg. Bos en Co., Amsterdam).
1 Nov. 1922.	Gemeenschap en enkeling. — De Vrije Communist, 3e jaarg.
1 Dec. 1922.	Gemeenschap en enkeling (vervolg). — De Vrije Communist, 3e jaarg.
1 Jan. 1923.	Van Mensch en Maatschappij. — De Vrije Communist, 4e jaarg.
1 April 1923.	Van Mensch en Maatschappij (vervolg). — De Vrije Communist, 4e jaarg.
1 Mei 1923.	Van Mensch en Maatschappij (vervolg). — De Vrije Communist, 4e jaarg.
1 Juni 1923.	Van Mensch en Maatschappij (vervolg). — De Vrije Communist, 4e jaarg.

CLARA WICHMANN

EEN KEUZE UIT HAAR WERK

SAMENSTELLING: KLAAS PIT

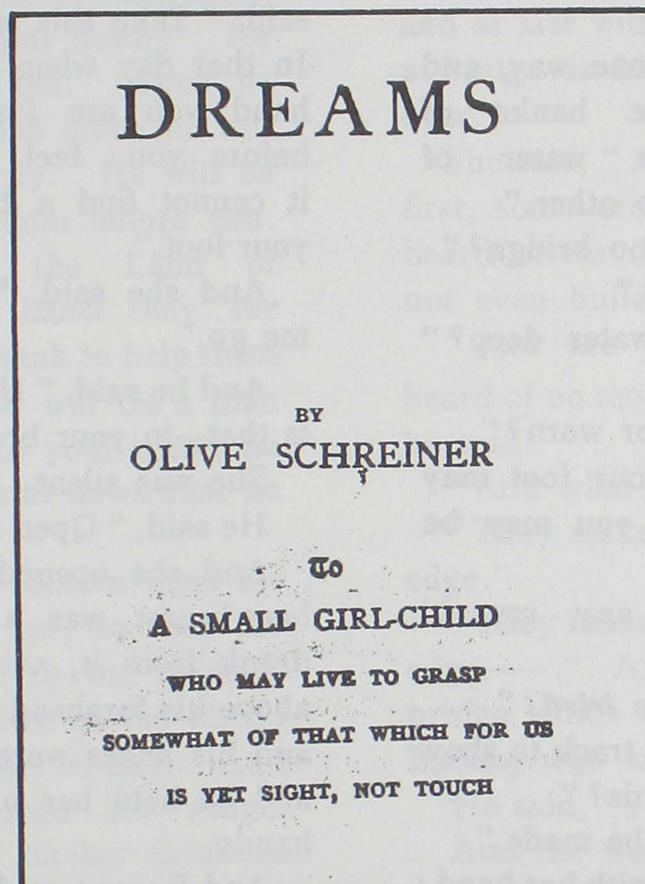
Clara in haar kamer
Brigittenstraat 17.

INLEIDING

Clara heeft gedurende drie jaar -van 1898 tot 1901- een dagboek bijgehouden. Haar laatste dagboekaantekening dateert van 22 augustus 1901. Hierin schrijft zij naar aanleiding van "Vorstengunst" van A.S.C. Wallis ook over "Dreams" van de Zuidafrikaanse schrijfster O.E.A. Schreiner (1855-1920). Olive Schreiner was behalve als schrijfster ook zeer actief als feministe en pacifiste.

Hieronder volgt eerst een fragment uit "Three Dreams in a Desert" uit de verhalenbundel "Dreams" en daarna een fragment uit Clara's dagboekaantekening van 22 augustus 1901.
Uit het verhaal "Three Dreams in a Desert", waarin de vrouwelijke hoofdpersoon drie dromen droomt, hebben wij de eerste droom weggelaten. Vooral de tweede droom heeft op Clara een diepe indruk gemaakt.

I.

DREAMS

BY

OLIVE SCHREINER

TO

A SMALL GIRL-CHILD

WHO MAY LIVE TO GRASP

SOMEWHAT OF THAT WHICH FOR US

IS YET SIGHT, NOT TOUCH

And I awoke: and all to the east and to the west stretched the barren earth, with the dry bushes on it. The ants ran up and down in the red sand, and the heat beat fiercely. I looked up through the thin branches of the tree at the blue sky overhead. I stretched myself, and I mused over the dream I had had. And I fell asleep again, with my head on my saddle. And in the fierce heat I had another dream.

I saw a desert and I saw a woman coming out of it. And she came to the bank of a dark river; and the bank was steep and high. And on it an old man met her, who had a long white beard; and a stick that curled was in his hand, and on it was written Reason. And he asked her what she wanted; and she said, " I am woman; and I am seeking for the land of Freedom."

And he said, " It is before you."

And she said, "I see nothing before me but a dark flowing river, and a bank steep and high, and cuttings here and there with heavy sand in them."

And he said, "And beyond that?"

She said, "I see nothing, but sometimes, when I shade my eyes with my hand, I think I see on the further bank trees and hills, and the sun shining on them!"

He said, "That is the Land of Freedom."

She said, "How am I to get there?"

He said, "There is one way, and one only. Down the banks of Labour, through the water of Suffering. There is no other."

She said, "Is there no bridge?"

He answered, "None."

She said, "Is the water deep?"

He said, "Deep."

She said, "Is the floor worn?"

He said, "It is. Your foot may slip at any time, and you may be lost."

She said, "Have any crossed already?"

He said, "Some have *tried!*"

She said, "Is there a track to show where the best fording is?"

He said, "It has to be made."

She shaded her eyes with her hand; and she said, "I will go."

And he said, "You must take off the clothes you wore in the desert: they are dragged down by them who go into the water so clothed."

And she threw from her gladly the mantle of Ancient-received-opinions she wore, for it was worn full of holes. And she took the girdle from her waist that she had treasured so long, and the moths flew out of it in a cloud. And he said, "Take the shoes of dependence off your feet."

And she stood there naked, but for one white garment that clung close to her.

And he said, "That you may keep. So they wear clothes in the Land of Freedom. In the water it buoys; it always swims."

And I saw on its breast was written Truth; and it was white; the sun had not often shone on it; the other clothes had covered it up. And he said, "Take this stick; hold it fast. In that day when it slips from your hand you are lost. Put it down before you; feel your way: where it cannot find a bottom do not set your foot."

And she said, "I am ready; let me go."

And he said, "No—but stay; what is that—in your breast?"

She was silent.

He said, "Open it, and let me see."

And she opened it. And against her breast was a tiny thing, who drank from it, and the yellow curls above his forehead pressed against it; and his knees were drawn up to her, and he held her breast fast with his hands.

And Reason said, "Who is he, and what is he doing here?"

And she said, "See his little wings——"

And Reason said, "Put him down."

And she said, "He is asleep, and he is drinking! I will carry him to the Land of Freedom. He has been a child so long, so long, I have carried him. In the Land of Freedom he will be a man. We will walk

together there, and his great white wings will overshadow me. He has lisped one word only to me in the desert—'Passion!' I have dreamed he might learn to say 'Friendship' in that land."

And Reason said, "Put him down!"

And she said, "I will carry him so—with one arm, and with the other I will fight the water."

He said, "Lay him down on the ground. When you are in the water you will forget to fight, you will think only of him. Lay him down." He said, "He will not die. When he finds you have left him alone he will open his wings and fly. He will be in the Land of Freedom before you. Those who reach the Land of Freedom, the first hand they see stretching down the bank to help them shall be Love's. He will be a man then, not a child. In your breast he cannot thrive; put him down that he may grow."

And she took her bosom from his mouth, and he bit her, so that the blood ran down on to the ground. And she laid him down on the earth; and she covered her wound. And she bent and stroked his wings. And I saw the hair on her forehead turned white as snow, and she had changed from youth to age.

And she stood far off on the bank of the river. And she said, "For what do I go to this far land which no one has ever reached? *Oh, I am alone! I am utterly alone!*"

And Reason, that old man, said to her, "Silence! what do you hear?"

And she listened intently, and she said, "I hear a sound of feet, a thousand times ten thousand and thousands of thousands, and they beat this way!"

He said, "They are the feet of those that shall follow you. Lead on! make a track to the water's edge! Where you stand now, the ground will be beaten flat by ten thousand times ten thousand feet." And he said, "Have you seen the locusts how they cross a stream? First one comes down to the water's-edge, and it is swept away, and then another comes and then another, and then another, and at last with their bodies piled up a bridge is built and the rest pass over."

She said, "And, of those that come first, some are swept away, and are heard of no more; their bodies do not even build the bridge?"

"And are swept away, and are heard of no more—and what of that?" he said.

"And what of that——" she said.

"They make a track to the water's edge."

"They make a track to the water's edge——." And she said, "Over that bridge which shall be built with our bodies, who will pass?"

He said, "*The entire human race*."

And the woman grasped her staff.

And I saw her turn down that dark path to the river.

And I awoke; and all about me was the yellow afternoon light: the sinking sun lit up the fingers of the milk bushes; and my horse stood by me quietly feeding. And I turned on my side, and I watched the ants run by thousands in the red sand. I thought I would go on my way now

—the afternoon was cooler. Then a drowsiness crept over me again, and I laid back my head and fell asleep.

And I dreamed a dream.

I dreamed I saw a land. And on the hills walked brave women and brave men, hand in hand. And they looked into each other's eyes, and they were not afraid.

And I saw the women also hold each other's hands.

And I said to him beside me, "What place is this?"

And he said, "This is heaven."

And I said, "Where is it?"

And he answered, "On earth."

And I said, "When shall these things be?"

And he answered, "IN THE FUTURE."

And I awoke, and all about me was the sunset light; and on the low hills the sun lay, and a delicious coolness had crept over everything; and the ants were going slowly home. And I walked towards my horse, who stood quietly feeding. Then the sun passed down behind the hills; but I knew that the next day he would arise again.

(Uit: O. Schreiner, Dreams. Londen 1890, pag. 63-75)

II.

Utrecht. 22. VIII. 1901.

Vor einer halben Stunde fühlte ich mich so inspirirt zu schreiben, mußte da aber ein Taschentuch fertig sticken, und fühle mich jetzt ziemlich außer Schwung. So geht's mit allem Idealismus!

Zum Geburtstag hab ich auch „Vorstengunst" bekommen, und hab all die schönen Stellen wieder durchgelesen. Das Buch hat einen ganz eigenartigen Wert für mich persönlich; es ist mir wie aus dem Herzen geschrieben. Als ich es vor ein Paar Monaten zuerst las, war ich förmlich erstaunt, daß jemand so ganz dieselben

Auffassungen haben könnte wie ich; ich unterschreibe jedes Wort in dem Buche. Gerade das Ende — daß Person, der seine große Laufbahn ~~da~~ mit der Hoffnung begonnen hat, in all die Mißzustände in Schweden Verbesserungen zu bringen, schließlich glücklich (oder eigentlich ist glücklich nicht das richtige Wort) stirbt in dem Gedanken, daß die ~~Fr~~ Freiheit, sein großes Ideal, siegen wird, wenn er selbst dann auch vergebens gelebt hat. Und dann das große Opfer, daß er bringt, wo er seinen Namen in der Geschichte dem Wohle des Landes opfert — ich kann mich so ganz hineindenken, was es für ein Opfer gewesen sein muß. Ich bin selbst so ehrgeizig, so furchtbar ehrgeizig, daß ich manchmal vor mir selbst erschrecke. Ich bin das erst seit etwa einem halben Jahr. Vor einem halben Jahr noch, kurz ehe ich „Vorstengunst" las, und ~~wollt~~ schon längst meine großen Pläne hatte, war es mir wenig um mir selbst zu thun. Ich hatte schon damals die Über-

zeugung von dem „einer für alle"; fand schon damals ganz bestimmt, daß das Glück des ~~einze~~ einzelnen, auch das Gewissen des Einzelnen für die große Menschheit nichts wert wäre. Um persönliches Glück ist es mir nicht zu thun; das würde mich doch nie befriedigen (ich finde auch wieder in Vorstengmst so schön daß Person nie geliebt hat; er hat immer nur für sein Volk gelebt; ~~Fl~~ Felix Dahn sagt:

Nur der darf sein Volk beherschen
Der selber nichts beherscht als nur
sein Volk.)

Aber der Gedanke ist mir furchtbar, nutzlos und unbekannt durch das Leben zu gehn. In Olive Schreiner's „Dreams" ist mir der zweite der „Three Dreams in a desert" eine ~~Art~~ Orakel. Die Frauen für die Emancipation müssen es machen wie die Heuschrecken, wenn sie über einen Fluß müssen — die vordersten stürzen sich ins Wasser und ertrinken, aber Tausende folgen, und die tausenden von Leichen bilden eine Brücke, über die Millionen folgen — —
Und die Frau fragt:

und jene ersten, deren Körper ~~an~~
~~die Seite~~ seitwärts abgeglitten
sind, sodaß sie nicht einmal
mithelfen, die Brücke zu bauen —
„~~Thro' it~~ and are heard no
more of"; „and what of that?"
Und dann hört sie in der Ferne
das Dröhnen von Fußtritten,
Und sie fragt: „and who shall
march over that bridge?"
Und es wird ihr geantwortet:
„The whole human race." Und sie geht ins Wasser.
Das sind die beiden Bücher, die
ein Evangelium für mich sind:
O. Schreiner's „Dreams" und „Vorstengunst"
von Adèle Opzoomer, oder, wie ihr
Pseudonym ist, A. S. C. Wallis.
Ich bin neugierig, was ich sein werde,
wenn ich dieses später 'mal wieder (*)
lese? (Ach Gott! Ich lese es jetzt 21 Nov. 1906!!!)
Ich möchte auch so gern mich selbst
'mal kennen lernen. Man lernt sich
so wenig kennen in unserem ruhigen
Leben. Ich möcht wohl 'mal wissen,
wieviel Willenskraft und Consequenz
ich wohl hätte. Consequenz das
glaube ich wohl; wieviel Energie
ich habe, davon hab ich gar keine
Ahnung. Ob vielleicht dieser Zweifel
ein Zeichen ist, daß ich sie nicht habe?

Tot zover dit fragment uit het dagboek van Clara.
(Bron: Particulier Archief van H.C. Passchier-meijer te Zeist)

⊛ Clara heeft in 1905 haar dagboek herlezen en in de tekst nogal eens opmerkingen geplaatst. Zo ook deze.

DE VROUWENBEWEGING

Vooraf: aangezien wij uit het werk van Clara een selectie hebben gemaakt rondom een aantal thema's, staan de nu volgende artikelen (of fragmenten) niet in chronologische volgorde. Wanneer voor één thema meer artikelen zijn uitgekozen, staan deze binnen dat thema wel in chronologische volgorde. Bij het lezen van de artikelen dienen wij er rekening mee te houden, dat Clara's politieke keuze voor het anarchisme (eerst) gestalte krijgt in de jaren 1917-1919.
Tenslotte: sommige door ons gekozen artikelen hadden ondergebracht kunnen worden bij meerdere thema's. In dat geval heeft het programma van het Studium Generale de doorslag gegeven voor de keuze van het thema.

Daartoe aangezet door Corrie Beaujon, die Clara heeft leren kennen binnen de "Utrechtsche Vrouwelijke Studentenvereeniging" (U.V.S.V.), wordt Clara in 1908 lid van de "Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht". Nog in datzelfde jaar neemt zij bovendien zitting in het bestuur van de Utrechtse afdeling van deze Bond.
Eerst binnen de U.V.S.V. en later binnen de vrouwenbeweging (volgens Corrie Beaujon "Clara's eerste maatschappelijke werk") heeft Clara zich geschoold in het houden van lezingen en in het schrijven van artikelen.

Voor dit thema hebben wij de volgende keuze gemaakt:

I. Een passage uit "U.V.S.V. 1889-1949" van S.J. Suys-Reitsma.

II. Het slot van de toespraak die Clara, als praeses van de U.V S.V., op 7 oktober 1907 heeft gehouden voor haar vrouwelijke medestudenten.

III. Het artikel "De vrouw en de arbeid", dat Clara in 1912 heeft geschreven voor het "Handboek: De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk". Dit is Clara's eerste artikel voor dit "Handboek" waarvan uiteindelijk twee delen zijn verschenen. Het is naar alle waarschijnlijkheid Olive Schreiner geweest, die Clara's belangstelling heeft gewekt voor dit onderwerp. Zij publiceerde in 1911 haar "Woman an Labor", dat Clara heeft gerecenseerd voor het tijdschrift "De Vrouw in de XXe Eeuw" (20 oktober 1911).

IV. Een fragment uit "Het Russische Huwelijks- en Familierecht", dat in drie delen is verschenen in "De Nieuwe Amsterdammer". Het door ons gekozen fragment, getiteld "De tegenwoordige crisis van het gezin" is verschenen in "De Nieuwe Amsterdammer" van 14 augustus 1920.
Samen met de hoofdredacteur, H.P.L. Wiessing, en Bart de Ligt vormt Clara in 1920 de redactie van dit weekblad, waarvan het laatste nummer verschijnt op 25 december 1920 en dat in 1919 en 1920 het officieuse orgaan was van de "Bond van Revolutionnair Socialistische Intellectueelen". Clara heeft in 1920 voor "De Nieuwe Amsterdammer" een 17-tal artikelen

geschreven, waaronder "De Theorie van het Syndicalisme".

V. Het artikel "Anarchisme en Huwelijk", een van Clara's laatste artikelen, verscheen aanvankelijk in "De Vrije Communist" van 1 februari 1922. Clara gaat hierin in op de brochure van H. Eikeboom, getiteld "De Anarchist en het huwelijk" (Amsterdam 1921). Kort na Clara's overlijden is haar artikel overgenomen in "Levenskracht", het orgaan van de "Rein Leven-Beweging" in Nederland. Hierin wordt het artikel "Anarchisme en Huwelijk" ingeleid door T. van Mierop-Mulder en L. van Mierop. Laatstgenoemde was vooral ook actief binnen de "Bond van Religieuze Anarcho-Communisten".

I. In het jaar 1907—1908 is praeses van de club Mej. Clara Wichmann, een zo uitzonderlijke persoonlijkheid, dat een enkel woord van aandenken, aan de zo jong gestorvene, wel op zijn plaats is. Reeds op 2 Juni 1913 erkende de club haar verdienste voor de vrouw in het algemeen en voor de club in het bijzonder door aan Mej. Dr. Clara Wichmann, later Mevr. Meyer—Wichmann, het erelidmaatschap toe te kennen.

In 1937, vijftien jaar na haar dood, eerde haar de Vereniging voor Vrouwen met Academische Opleiding door uit te geven een selectie uit haar veelzijdig werk getiteld „Vrouw en Maatschappij", met een inleiding door H. Roland Holst.

Reeds als studente viel Clara Wichmann op. Een anecdote moge dit voor haar, die haar niet meer gekend hebben, duidelijk maken. In de voorbereidingstijd voor dit boekje, bezocht ik het spreekuur van mijn huisdokter Mej. Lucie van Hoorn, die, zoals ik uit de enquête formulieren wist, honorair-bestuurslid van de U.V.S.V. was. Ik was die middag haar laatste patiënt en zo dorst ik te vragen of zij indertijd Mevrouw Meyer—Wichmann nog gekend had. — „Clara?, ja zeker," en een glans van herinnering trok over Mej. van Hoorn's gezicht, die, dat was duidelijk, ineens aan iets heel dierbaars dacht." Zij was praeses, toen ik aankwam. Zij was een bijzondere persoonlijkheid en ik vereerde haar zoals wij trouwens allen deden. Natuurlijk dorst ik aan haar verzoek om haar eens te bezoeken geen gehoor te geven. Maar een paar jaar later — ik studeerde toen in Amsterdam —, kwam ik, omdat ik veel van Utrecht en de Club hield, op een avond over voor de bestuurswisseling. Na de plechtigheid deden we stoelendans en dadelijk bij de eerste ronde viel ik af en botste in de vaart tegen iemand op. Het was Clara. Wij raakten onmiddellijk in gesprek en zoals dat altijd bij Clara het geval was gingen we direct af op zaken, die ons ter harte gingen. We spraken over de colleges van Bolland,

en over de mystiek van Meister Eckehardt. Veel langer dan een tien minuten of een kwartier zal het gesprek niet geduurd hebben, maar korte tijd later, in December 1912, kreeg ik een uitnodiging voor haar promotiediner en sindsdien zagen we mekaar weliswaar zelden, maar steeds als we elkaar ontmoetten was er dat diepe contact. Dit duurde tot haar dood toe. —"

Velen, die „Clara" gekend hebben zullen dezelfde ervaringen als Mejuffrouw van Hoorn hebben opgedaan, dat deze bijzondere vrouw steeds en onmiddellijk tot de kern ging, steeds aanroerde wat werkelijk belangrijk was èn in haar omgang met mensen èn bij haar studie. Haar grote werk „Straf, misdaad en maatschappij", waarin zij zich kant tegen de mening, dat kwaad vergolden moet worden, maakte grote indruk. In Amsterdam heeft zij als tweede gestaan op een voordracht als hoogleraar in het Strafrecht. Maar reeds in 1922 bij de geboorte van haar kind overleed zij. Behalve als rechtsphilosophe was Dr. Meyer—Wichmann belangrijk als mens. Juist nu in onze tijd, waar angst voor het anders geaarde en het anders denkende kenmerkend is en zijn funeste invloed in vervolging en verdachtmaking doet gelden, is het een verademing, al is het slechts door haar geschriften, kennis te maken met een vrouw, die steeds opkwam voor het recht van het anders geaarde, en wier afschuw van alle verdrukking en dwang in innige samenhang stond met verwondering over en bewondering voor het oneindig — rijke leven.

„De verbinding van beheerste kracht, wijsheid en mildheid met klare doelbewustheid die haar optreden kenmerkte heeft dit tot een zeldzame lafenis in de rumoerige, troebele, liefdeloze sfeer van het openbare leven gemaakt."

Zo huldigt Henriëtte Roland Holst haar in de inleiding tot „Vrouw en Maatschappij". Arm is onze wereld aan zulke vrouwen en de U.V.S.V. mag er trots op zijn dat een zodanige, van wie haar geestverwant en tijdgenoot B. de Ligt bij haar crematie zei: „zij bewoog zich tussen ons als het gouden meisje van Rembrandts Nachtwacht," de club heeft willen leiden, niet alleen als praeses, maar haar ook later haar belangstelling heeft gegeven, toen een druk leven haar opeiste.

(Uit: S.J. Suys-Reitsma, U.V.S.V. 1899-1949. Een poging tot verantwoording van vijftig jaar vrouwenstudie. Utrecht z.j., pag. 45-47.)

II.

„Nu wilde ik graag nog een paar woorden zeggen, die in 't bizonder gericht zullen zijn tot de eerstejaars. Ik heet jullie van ganscher harte welkom aan den drempel van wat, naar ik hoop, een nieuw hoofdstuk in je leven zal zijn. Moge er boven dit tijdperk inderdaad geschreven staan: Incipit vita nova! Laat dit iets gehéél anders zijn dan toen je nog iederen dag naar gymnasium of burgerschool trok; hier heb je zelfstandig en wetenschappelijk te werken; en dan: kom hier niet alleen om te studeeren, maar ook om meer van 't leven te leeren kennen, om je veelzijdiger te ontwikkelen, om een rijper en sterker mensch te worden.

„Jullie moeten in de Universiteit zooveel mogelijk zien een brandpunt van geestelijk leven — het hangt voor 't grootste gedeelte van jezelf af, òf je 't er in zien wilt —; ja, in 't begin moet er zooveel nieuws op je komen aanruischen, dat je er van duizelt, dat hooren en zien je vergaat door de veelheid van indrukken! — Ik weet, helaas! dat dit meestal niet het geval is: ieder gaat dadelijk beginnen met haar eigen vakstudie, om er òf zoo gauw mogelijk mee klaar te wezen, òf er zoo diep mogelijk in door te dringen. Maar ik zou jullie den raad willen geven: doen jullie dat niet, vooral niet in je eerste jaar. Doen jullie zooveel mogelijk ook andere dingen, die *niet* binnen je vakstudie vallen. Loop ook eens een college in een andere faculteit over een vak, dat je interesseert, stel je op de hoogte van maatschappelijke vraagstukken, ga naar socialistische meetings of wat dan ook — ik zou deze voorbeelden met tientallen kunnen aanvullen, gelukkig is onze tijd rijk aan verscheidenheid, zoodat „elck wat wils" kan kiezen; dat is juist zoo heerlijk aan een Universitas scientiarum! En ik hoop, dat jullie hier niet alleen van veel wetenschap, maar ook van veel schoonheid genieten komt; in kunst en natuur: lees veel, en Utrecht heeft mooie omstreken; bezoek die. Kortom — jullie zijn jong, en het leven is vol van belangrijke en mooie dingen! Greift nur hinein ins volle Menschenleben, und wo Ihr's packt, da ist 's interessant! —

„— Later, als je eenigen tijd gestudeerd hebt, zal je die veelzijdigheid wel min of meer laten varen. Dan zal je werk, je eigen vak, een hoe langer hoe grootere plaats in je leven innemen. Maar dan behoef je niet te treuren over den tijd, dien je vroeger „verknoeid" hebt; die tijd *is* niet verknoeid, ook niet wat betreft je vak; je hebt een heel ander inzicht in je werk, wanneer je eerst van alle mogelijke andere verschijnselen het essentieele hebt leeren begrijpen. „Iedere wetenschap wordt eerst interessant aan haar grenzen", zegt Houston Stewart Chamberlain.

„In 't begin, als je werk je nog niet in beslag neemt en je hier nog geen gevestigden vriendenkring hebt — dit laatste geldt natuurlijk hoofdzakelijk voor de niet-Utrechtenaren — denk ik, dat onze Club je veel geven kan — mits je dan ook veel aan de Club geeft. Dat bedoel ik zoo: hoe meer ieder alles, wat haar interesseert, op de Club ter sprake brengt, des te opgewekter zal 't leven er zijn en des te sterker de aaneensluiting. En waarom geen aaneensluiting van alle meisjes-studenten, onverschillig van welke faculteit? Blijf niet in een te nauw kringetje van vakgenooten; en vind je vrienden onder de *menschen* die je sympathiek zijn, niet uitsluitend onder je collega's. Vanzelf zal onze grootere Club zich splitsen in kleinere kringen, en hoe grooter de Club wordt, hoe meer zal zich daaraan de behoefte doen gevoelen; maar laat die splitsing geen afbreuk doen aan 't gevoel van éénheid. Het is goed, dat wij georganiseerd zijn: we hebben dezelfde, tenminste verwante belangen; we behoorden gemeenschappelijke interessen te hebben.

„En dan zou ik je nog een raad willen geven: volgen jullie de philosophie-colleges van Prof. Bolland. En als je die volgt, dan ben ik er van overtuigd, dat 't een grooten en verhelderenden invloed op je zijn en denken zal hebben. Het staat niet aan mij, die colleges te roemen — want wie iets prijst acht zich in staat het te beoordeelen — alleen wilde ik je op 't hart drukken erheen te gaan. — Maar dit jaar heb ik je hierover nog iets bizonders mee te deelen, een buitenkansje voor de beginnende Hegelaren van dit jaar: Mejuffrouw Vas Nunes uit Amsterdam heeft zich bereid verklaard, indien er zich ± 10 deelnemers lieten vinden, alhier een inleidende cursus in de Hegeliaansche philosophie te geven. Daar Mejuffrouw Vas Nunes op 't oogenblik de best-doorhegelde vrouw van Nederland is, zal die cursus zeker voortreffelijk zijn, en ik raad je zeer aan je daarvoor op te geven. Je hebt heel wat vóór, als je een goed begrip hebt van de grondbeginselen der Hegeliaansche logica, eer je op de colleges van Professor Bolland verschijnt.

„Hiermee heb ik jullie zoo ongeveer gezegd, wat ik je te zeggen had uit mijn eigen ondervinding en die van mijn mede-studenten. — Al zijn wij ouderen natuurlijk gaarne bereid je in alle opzichten, waarin 't ons mogelijk is, te helpen en voor te lichten, toch zullen jullie — ieder natuurlijk weer op eenigszins andere wijze — 't meeste óók moeten doormaken. — Ik hoop, dat de studententijd een gelukkige tijd voor je zal zijn — maar óók een oproerige tijd, hóóp ik. De meeste jonge menschen zijn te kalm tegenwoordig; men vergeet te veel, dat er zonder koorts nooit iets groots is tot stand gebracht. Kalmte en rust zijn goed, en gelukkig die ze verwerft! Maar die tot rust is gekomen, heeft onherroepelijk *iets* verloren, dat hij in zijn Sturm-und-Drangzeit bezat. — De zeegolf, die in 't bosch tot een kalmen vijver geworden is, is mooi en vol vrede —

Doch hat sie keine Stürme
Und keine Perlen mehr!"

(Uit: J.B. Meijer, "Levensschets van de schrijfster", in: C. Meijer-Wichmann, <u>Inleiding tot de Philosophie der Samenleving</u>. Haarlem 1925, pag. 40-43.)

III. DE VROUW EN DE ARBEID

Sedert den tijd, dat de schrijver van het boek Genesis verhaalde, hoe den menschen bij de verdrijving uit het Paradijs de v l o e k van den arbeid werd opgelegd, is er veel geschreven en veel gesproken — soms vol wijsheid, soms vol banaliteit — over den „zegen van den arbeid". Den zegen van den arbeid, inzooverre men door te werken een leven buiten het eigen Ik heeft, sterk wordt in

het bewustzijn schakel in een grooten keten te zijn, deel heeft aan de goederen der menschheid; zegen óók, inzooverre de noodzaak van arbeid veel innerlijke zwakte helpt overwinnen.

Ondanks evenwel dezen, door bijna een iegelijk geproclameerden, „zegen van den arbeid", wordt de noodzakelijkheid om te werken nagenoeg steeds, thans evenzeer als in het oude Israël, als een vloek gevoeld en met onwil gedragen.

Want er zijn in den mensch twee levensrichtingen — de eene sterker in dezen mensch, de andere in genen, maar iets van beiden is in een ieder —: die tot stilte en die tot actie.

A l l e arbeid — zoowel harde lichamelijke, als huishoudelijke, als administratieve, als geestelijke — àlle arbeid vereischt concentratie, helderheid, scherpte. Immers arbeid bestaat steeds in het van boven-af ordenen, regelen, omlijnen. Deze geestesgesteldheid nu is aanvankelijk en op zich zelve beschouwd, met droomleven en gevoelsleven, dat immers vóór alles opneemt en laat bezinken, in strijd. Reden waarom dan ook vele menschen, bij wie het droomleven sterk ontwikkeld is, voor arbeid ongeschikt blijken, en omgekeerd.

Inzooverre iedere arbeid leidt tot verstoring van iets wat tot zijn groei stilte behoeft, is hij vloek en wordt als vloek ondervonden.

De z e g e n echter van den arbeid is er uiteraard een, die a c h t e r a f komt, die blijkt eerst na moeitevol overwinnen, keer op keer, van de bijna allen menschen aangeboren neiging tot niet-werken. Een zegen, die het duidelijkst is daar waar het betreft een soort van arbeid, waarin een sterk persoonlijk element ligt, en waardoor een onmiddellijke persoonlijke krachtsuiting en wezens-uiting mogelijk is; maar ook de „harde leerschool" van den arbeid, die n i e t s van dat alles heeft, kàn tenslotte zegen blijken, indien hij geëindigd is met kracht en zekerheid en ernst en onafhankelijkheid te geven. En nog meer. Bij iederen arbeid, waarbij menschelijk optreden, menschelijk inzicht éénige rol speelt — (en de soorten van arbeid waarin dit i n 't g e h é é l n i e t het geval is zijn weinige) — zullen tenslotte stilte en actie, bezinking en helderheid, zij het ook dat zij als met elkander in conflict komend worden gevoeld, elkaar aanvullen en verrijken.

Iedere arbeid heeft zijn kant van zegen en zijn kant van vloek, en oneindig is de gradatie tusschen beiden; er is arbeid, waarbij het accent gehéél valt op den kant van den zegen, èn er is arbeid, die niet anders meer is dan vloek.

Bezinking en activiteit zijn nu eenmaal zoowel aanvullend als tegenstrijdig; en in activiteit alléén wordt niets noemenswaards beleefd.

Ten aanzien der vrouw komen er hier nog andere factoren in aanmerking.

In hetzelfde boek Genesis luidt de vloek voor man en vrouw verschillend. Aan den man wordt opgelegd: „Gij zult arbeiden in het zweet uws aanschijns"; aan de vrouw: „Gij zult met smarten kinderen baren."

Nu is echter de werkelijkheid des levens deze geweest, dat door alle tijden heen de overgroote meerderheid der vrouwen èn gearbeid, èn kinderen gebaard heeft. Waaruit dan, wil men den „vloek" bij de verdrijving uit den paradijstoestand opvatten als symboliseerende het echte menschenlot, zou kunnen worden afgeleid dat dit menschenlot op de vrouw in dubbele mate gerust heeft. En dit niet alleen in dien zin, dat zij dubbele taak te vervullen had. Maar ook hierom, omdat juist in het vrouwenleven het conflict tusschen de neiging tot stilte, de noodzakelijkheid van arbeid en tenslotte ook de neiging tot arbeid, dubbel schrijnend is.

Want vrouwelijk en moederlijk gevoelsleven behoeft rust, bezinking, innerlijk-voortleven. Terwijl dit uit zijn aard reeds — ook zonder eenigen van buiten komenden dwang tot arbeid — voortdurend doorbroken wordt, daar er wel geen arbeid is, die meer voortdurende helderheid en bewustheid eischt, dan juist die der huisvrouw en moeder.

Zoo is het dan ook geheel eenzijdig, wanneer gezegd wordt, dat de aard der vrouw aan activiteit, arbeid en onderscheidend denken vreemd is.

— Maar in het schema, zooals zich dat de oude Hebreeër dacht, en zooals wij het ons in hoofdzaak nóg denken, is de vrouw bij uitstek moeder, de man bij uitstek arbeider. De werkelijkheid echter is gecompliceerder dan haar schema; en zoo vinden wij, van het begin der menschelijke geschiedenis af, de vrouw als arbeidster naast den man.

Evenwel: de aard en de mate van haar arbeid zijn anders dan die van den zijnen.

— Allereerst is te bedenken, dat de aard en mate van vrouwenarbeid zelve wisselt met economische en geestelijke veranderingen.

In den tijd, waarin iedere verbruiksgemeenschap in hoofdzaak voor zichzelven al het noodige produceert, slechts zeer weinig van buiten ontvangt en slechts zeer weinig naar buiten verhandelt, staat de vrouw, als middelpunt van het consumeerende gezin — de toenmalige groot-familie echter wel te onderscheiden van het tegenwoordige gezin, dat alleen uit ouders en kinderen bestaat! — tevens in het centrum der productie.

Het sterkst doet zich dit voor bij zuiver primitieve volkeren, waar bijna alle productieve arbeid, tot zelfs een gedeelte van den huttenbouw toe, vrouwenarbeid is. In mindere mate geldt het nog voor de huisvrouw uit de latere tijden van hetzelfde „hauswirtschaftliche" stadium, waarin reeds de man, meest met zijn slaven of hoorigen, een groot deel van den arbeid buitenshuis heeft overgenomen. Maar zoolang de productie in onmiddellijk verband staat tot de consumptie, blijft de invloed der huisvrouw daarop groot.

Van dien tijd af tot heden echter loopen twee parallelbewegingen: meer en meer differentiëeren zich, (vooral in verband met het ontstaan der steden en de uitbreiding van het handelsverkeer), voortbrenging en verbruik; meer en meer wordt tevens, in verband daarmee, aan de huishouding haar productieve taak ontnomen. Behoorde eens het verbouwen van graan, het vervaardigen van ketels, matten en vaatwerk tot de huishouding, en eeuwen later nog het bakken, brouwen, spinnen en weven; — langzamerhand zijn al die verrichtingen en vele, vele andere overgebracht naar de werkplaats van vaklieden, die niet meer voor eigen gebruik, maar voor vele anderen één bepaald soort van voorwerpen vervaardigen.

Steeds kleiner werd zoo het onmiddellijk productief gebied der huisvrouw; steeds kleiner werd ook haar middellijk aandeel in de productie: haar invloed daarop in haar eigenschap van consumente. Waar vroeger onder haar leiding in haar huis werd genaaid of meubelen werden gemaakt, daar heeft de uitbreiding der steden, het verdwijnen der patriarchale verhoudingen, hiervoor in de plaats doen treden een uitzoeken onder reeds op voorraad gemaakte artikelen.

Niet dat de eene phase de andere heeft afgelost zóó, dat de vorige verdwenen zou zijn: want nog onder ons komt het in huis vervaardigen of doen vervaardigen voor; maar het is niet meer de voornaamste, zelfs niet meer een belangrijke vorm van productie.

Aldus is — of alleen op grond van economische verschuivingen, dan wel in laatste instantie tengevolge van een geestelijk ontwikkelingsproces, blijve hier in het midden — de productieve taak der huisvrouw meer en meer ineen geschrompeld.

Niet aldus de consumptieve, noch de cultureele. Want dezelfde differentiatie, die haar ontnam het gehéél in handen hebben van den opbouw van haar omgeving, bracht een veel grooter ontplooiing van dat, wat zij in handen behield. De Middeleeuwsche huisinrichting was voor een véél grooter deel dan de tegenwoordige het eigen handen-werk der huisvrouw; maar in de huisinrichtingen der tegenwoordige vrouwen ligt een oneindig grooter verscheidenheid van persoonlijkheden. In de Middeleeuwen lagen in bijna alle standen opvoeding en onderwijs der meisjes gehéél in handen der moeder; toch hebben schablone en vreemd-houdend respect veel meer toen dan nu aan persoonlijk-vertrouwelijke verhoudingen tusschen moeder en dochter in den weg gestaan. Het is waar, dat de leer van het „natuurlijk beroep" der vrouw, dat met iederen anderen arbeid min of meer in strijd zou zijn, de leer was van een bepaalde klasse en een bepaalden tijd; maar niet vergeten mag worden, dat die tijd en die klasse ook inderdaad een gedifferentieerder moederschap gekend hebben dan de andere.

Met dezelfde differentiatie, die productie en huishouding scheidde, ging samen het treden der vrouw ook in den arbeid buiten de huishouding. Het nieuwe hierin was dus niet: dat de vrouw aan productieven arbeid deelnam; maar: dat de productieve arbeid vakarbeid was geworden, die zich losgemaakt had van de huishouding. De vrouw moest ook naar dien arbeid buitenshuis grijpen, omdat juist met het ontstaan der steden, met het overgaan der (vele generaties en verre verwanten omvattende) grootfamilie in het kleine gezin, de arbeidsgelegenheid voor de vrouwelijke familieleden behalve de huisvrouw in de huishouding was verminderd; bovendien, omdat met het meer en meer „geldwirtschaftlich" inplaats van „naturalwirtschaftlich" gedreven worden der huishouding deze meer geld-inkomsten behoefde; maar ook, omdat de vakarbeid haar hier en daar, voor bepaalde werkzaamheden, noodig had. Want wat in de huishouding vrouwenarbeid geweest was, bleef het voor een gedeelte ook daarbuiten.

En in d e z e phase treedt in het bizonder de ongehuwde vrouw in verband met het arbeidsvraagstuk naar voren. De primitieve vrouwenarbeid was de arbeid der huisvrouw geweest; tevens waren op dien trap ongehuwde vrouwen nog een zeldzaam verschijnsel. Maar in de tijden, dat de ongehuwde vrouwen een talrijke categorie gaan vormen, — dezelfde tijden ongeveer, waarin zich de vakarbeid van de huishouding afsplitst, — vragen die ongehuwde vrouwen, met de weduwen en noodlijdende gehuwde vrouwen, om toelating tot dien arbeid daarbuiten. De eerste tijd in de Germaansche geschiedenis, waarin er een sterk zoeken van de vrouwen naar arbeid buitenshuis was: de latere Middeleeuwen — was tegelijk een tijd van een buitengewoon groot vrouwenoverschot. En ook de vrouwena r b e i d s-beweging (niet: de vrouwenbeweging!) van de burgerlijke klassen der 19e eeuw is allereerst een beweging van ongehuwde vrouwen geweest.

In de lange geschiedenis van den overgang van „Hauswirtschaft" naar „Weltwirtschaft", met den nasleep van doorgevoerde arbeidsverdeeling en arbeidssplitsing, zijn twee phasen, zoo men wil twee crisissen, het belangrijkst. De eerste voltrekt zich met het ontstaan der steden, met het langzaam zich oplossen der oude vroonhoeven; de laatste met de opkomst der grootindustrie. Beiden brachten een verscherping der arbeidsverdeeling, en een overbrenging van vroegeren huishoudarbeid naar de nijverheid daarbuiten. De crisis, ingeluid door het 18de en 19de eeuwsche grootbedrijf, is niet dan een voortzetting van een proces, dat eeuwen en eeuwen geleden begonnen is.

En hiermede staan wij dan voor de lijdensgeschiedenis van den *modernen* vrouwenarbeid. Den modernen: want ook de met arbeid overladen vrouw der natuurvolken thans, en der cultuurvolken in hun beginstadium, ook de slavin of hoorige ten tijde van de patriarchale „Hauswirtschaft" hebben zeer zeker haar lijdensgeschiedenis gehad. Maar deze is ons *in hoofdzaak* vreemd geworden. Wat het essentiëele van het tegenwoordige vrouwenarbeidsvraagstuk bepaalt, dat is de scheiding van productie en consumptie.

Want hiermee is gegeven de verdieping van de klove tusschen moederschap en arbeid. Is bij de vrouw der natuurvolken nijverheidsarbeid en moederzorg nog geheel ongescheiden, zijn beiden bij het kleinbedrijf gemiddeld nog vereenigbaar — bij de geheel moderne vormen van arbeid, hetzij dan in fabriek of kantoor, staan beiden als tegenstellingen tegenover elkander.

En nog meer. Terwijl nog in het kleinbedrijf de opleiding van het meisje tot vakarbeid vrijwel samenvalt met haar opvoeding tot huisvrouw, vallen — voorloopig althans — voor het moderne grootbedrijf ook deze beide geheel uit elkander.

Met de moderne economische ontwikkeling schijnt een lang proces voltooid: moederschap en economisch productieve arbeid zijn tegenstrijdig.

De vraag is nu, in welke richting onze tijd te sturen heeft.

Drie mogelijkheden zijn er in hoofdzaak. Die tot terugdringen der vrouwen, althans der gehuwde vrouwen, in het huisgezin; die tot omvorming van het gezin aldus, dat man en vrouw beiden economische arbeiders zouden zijn, en de vrouw economisch onafhankelijk van den man door eigen arbeid, terwijl de zorg voor haar huishouding en kinderen wederom de beroepsarbeid van andere vrouwen zou worden; en die, welke zoekt naar een wederzijdsche aanpassing van moderne maatschappij èn oude vrouwenroeping, zoo, dat (hetzij dan langs den weg van het halfdagstelsel of anderszins) moederschap en beroepsarbeid daar, waar die laatste *noodig* is, weer zonder rampzalige gevolgen vereenigbaar zijn, terwijl de economische onafhankelijkheid der vrouw van den man volgens deze richting veeleer verwacht wordt van een *als beroep* opvatten van den arbeid der huisvrouw en moeder zelve, op grond waarvan deze recht zou hebben op een deel van het inkomen van haar echtgenoot. Beide laatste richtingen vooronderstellen groote maatschappelijke veranderingen; de allerlaatst genoemde vooronderstelt, dat onze maatschappij meer een „vrouwenmaatschappij" zij geworden, d.w.z. eene, waarin niet de vrouw moet trachten arbeid te vinden in de alleen voor mannen geëigende vormen, maar waarin met de bizondere eischen van vrouwenarbeid en de bizondere waarde van dat wat alléén vrouwenarbeid is, wordt rekening gehouden.

Zoo is het vraagstuk van den arbeid der gehuwde vrouw het directe gevolg van de huidige economische verhoudingen. En het is in zekeren zin een centraal vraagstuk. Want al de kenmerken van vrouwenarbeid die de tegenwoordige ontwikkelingsgeschiedenis verder gebracht heeft, hangen hiermee samen.

We zeiden reeds, dat de vrouwenarbeid in aard en mate anders was dan de mannenarbeid. Nu is hierbij het volgende in het oog te houden.

Met de wisseling der bedrijfsvormen is de vrouwenarbeid herhaalde malen zéér van aard veranderd, zóó, dat somtijds tot „specifieken" mannenarbeid werd wat eens „specifieke" vrouwenarbeid was geweest, en omgekeerd. Anders gezegd: zonder miskenning der werkelijkheid kan niet eens-voor-al van „vrouwelijke" en „onvrouwelijke" werkzaamheden worden gesproken.

De verhouding van vrouwenarbeid tot mannenarbeid ligt elders. Niet het afgebakend-zijn van bepaalde terreinen is hier het essentiëele. Maar dit: dat in iederen bedrijfsvorm, in verband met de daarmee samenhangende cultuurphase, de plaats der vrouw een zeer speciale is. Want het economische leven, zoowel wat de behoeften der consumptie als de mogelijkheden der productie betreft, regelt zich in wisselwerking met de levensvormen van den tijd. Noch de economische verhoudingen noch de maatschappelijke en gezins-organisatie zijn hier een van beiden primair. Zij ontstaan tezamen en beïnvloeden elkaar voortdurend, vervormen zich tezamen en worden tezamen door een volgende phase afgelost.

Aan den wortel van de arbeidsverdeeling en cultuurverdeeling tusschen man en vrouw ligt het verschil tusschen vaderschap en moederschap, waardoor bepaald is, dat steeds en te allen tijde beider aandeel in productie en consumptie van economische èn geestelijke goederen verscheiden zou zijn. De feitelijke èn innerlijke gebondenheid der moeder aan haar kinderen, en de eigenschappen, die zich op dien bodem moesten ontwikkelen, hebben *hier* een bizondere hoogte, *daar* een bizondere laagte van vrouwenarbeid doen ontstaan en er stééds een andere tint aan gegeven.

De verhouding tusschen mannen- en vrouwenarbeid wisselt; *maar er is steeds een verhouding tusschen mannen- en vrouwenarbeid;* nooit zijn mannen- en vrouwenarbeid ononderscheidenlijk aan elkander gelijk geweest.

En uiteraard heeft iedere tijd aan de gebruikelijke arbeidsverdeeling van zijn phase het karakter van een *norm* gegeven, waarvan de overtreding zou beteekenen een breken met de plaats der vrouw, zooals die „behoorde te zijn", d.w.z. gedurende die phase opgevat was.

Het eind van iedere economische phase heeft dan ook zijn „vrouwenbeweging", d.w.z. een loswringen — samengaande met meerder of minder *theoretischen* strijd al naar den aard van ras en tijdvak — uit de bepaalde, tot „norm" verstarde vrouwenarbeidsvormen uit het vroegere tijdvak.

Daarbij is er in iedere phase weer een groot onderscheid tusschen de vrouwen van verschillende groepen: uiterlijke groepen, zooals kasten, standen, klassen; innerlijke groepen, zooals de aesthetischen, de godsdienstigen, de wetenschappelijken. In ieder dier groepen behoort mannen- en vrouwenarbeid bijeen en onderscheidt zich van dien der andere groepen; *maar in iedere groep weer is mannen- en vrouwenarbeid verschillend.*

— Verschillende tijdvakken, en in ieder tijdvak verschillende groepen, en in die allen een telkens wisselende verhouding van mannen- en vrouwenarbeid: — we staan hier voor een duizendvoudige verscheidenheid van verhoudingen, zóó veelzijdig als de werkelijkheid zelve, waarin ze immers allen feitelijk beleefd zijn, en niet te omvatten voor de, tot abstractie gedoemde, bespiegeling, niet meer geheel in al zijn praestaties en al zijn conflicten na te voelen door den later gekomene, voor wien steeds het vroegere leven zoo eenvoudig en probleem-loos lijkt.

Het verschil in aard en mate tusschen vrouwen- en mannenarbeid openbaart zich eenigszins anders in den eigenlijk economisch-productieven dan in den geestesarbeid.

Was in den oertijd de vrouw in meerdere mate dan de man economische producente — thans, tengevolge van de scheiding van productie en consumptie in verband met hare plaats in het gezin en met de speciaal voor mannen be-

rekende arbeidsvormen daarbuiten — neemt zij in de economische productie in alle opzichten een lagere plaats in.

Niet alleen voorzoover het a a n t a l beroepsarbeid verrichtende vrouwen zooveel kleiner is dan dat der mannen.

In de hoogere groepen van nijverheidsbedrijven komen vrouwen slechts weinig voor, in de lagere zijn zij talrijk. In de fabrieksindustrie zijn zij in verhouding tot de mannen niet in groot aantal aanwezig, in de huisindustrie wel. In de huisindustrie zelve overwegen de mannen in de hooger staande vakken, de vrouwen (en met name de gehuwde vrouwen en weduwen) in de lagere. In den landbouw verrichten de vrouwen meer het ongeregelde en eenvoudige werk. Overal — zoowel in landbouw als industrie als kantoorarbeid — zijn zij overwegend te vinden in de lagere posities in het beroep, en zeer schaarsch in de hoogere, leidende of controleerende betrekkingen.

In ieder bedrijf bijna is er arbeidsverdeeling tusschen mannen en vrouwen. Gedeeltelijk geschiedt die naar de capaciteiten van den gemiddelden man en de gemiddelde vrouw, zoodat aan de mannen de meer kracht, aan de vrouwen de meer netheid en vlugheid vereischende werkzaamheden worden opgedragen. Veelal echter ook wordt eenvoudig het lagere, alléén routine, geen vakkennis vereischende werk, zooals sorteeren, inpakken en dergelijke, door vrouwen verricht.

Terwijl de mannen der grootindustrie, en tegenwoordig ook hier en daar reeds van den landbouw, door vakorganisatie eigen positie hebben verbeterd en daarenboven in de vakactie en het nieuw-ontwaakte intellectueel leven der arbeidersklasse een schadeloosstelling hebben gevonden voor het verlies der gemoedelijkheid, die, zij het ook lang niet steeds, aan het kleinbedrijf en de patriarchale verhoudingen daarvan in meerdere mate eigen was, — zijn de vrouwen meerendeels niet georganiseerd en van het vereenigingsleven verre gebleven.

Terwijl in de fabrieksindustrie de mannen hun leven lang in het bedrijf blijven, bestaat de vrouwelijke bevolking der fabrieken overwegend uit héél jonge meisjes, die daardoor meestal geen groote vakkennis, en zeker niet de hoogere posities en het hoogste loon bereiken.

Veel minder dan jongens genieten meisjes eenige behoorlijke vakopleiding.

Dat dit alles direct of indirect samenhangt met het feit, dat de overgroote meerderheid der vrouwen bij huwelijk het beroep verlaat, en dat die gehuwde vrouwen, die in later jaren voor de noodzaak van mee-verdienen komen te staan, werk zoeken (en meestal ongequalificeerd, geen vakkennis vereischend werk), dat i n h u i s kan worden gedaan — dus dat dit alles samenhangt met de plaats der vrouw in het gezin, is duidelijk.

Ook het feit, dat het gemiddelde vrouwenloon lager is dan het gemiddelde mannenloon, hangt hiermee samen. Veelal is het een onmiddellijk gevolg ervan, dat de vrouw, in hetzelfde bedrijf als hij werkende, toch qualitatief of quantitatief minder werk verricht, of jonger is en nog niet aan het hoogste loon is toegekomen. Maar het verschil in loon is veelal grooter dan het verschil in praestatie; en daarenboven bestaat het verschil in loon óók daar, waar gelijke arbeid verricht wordt. — H i e r ligt de oorzaak ervan in het feit, dat de looneisch, dien de g e m i d d e l d e man stelt om zijn arbeidskracht te leveren, bepaald wordt door de behoeften van een huisvader van zijn klasse; terwijl de looneisch der g e m i d d e l d e vrouw slechts strekt tot voorziening in eigen behoeften. Ook hier dus weer: de positie van de vrouw in den arbeid wordt bepaald door den huidigen gezinsvorm, waarbij de gemiddelde huwende vrouw den beroepsarbeid neerlegt.

Het is in deze Inleiding niet de plaats, na te gaan wèlk nadeel grooter is: de lage plaats der vrouw in den arbeid,

met de physiek en psychisch nadeelige gevolgen van dien, òf een meerdere beroepsarbeid der gehuwde vrouw, met al de bizondere bezwaren die daaraan, althans in de huidige, op mannenarbeid — en dus ononderbroken, geregelden arbeid — ingestelde en berekende maatschappij, zijn verbonden. Ook niet, àndere wegen ter verheffing van den vrouwenarbeid aan te wijzen en uit te werken. Hier kan slechts het probleem gesteld en omschreven worden.

Met de hedendaagsche positie der vrouw nu in den arbeid, èn met haar vrouw-zijn zelve, — de zorg die zij als zwangere en kraamvrouw behoeft, en in het algemeen haar geringer weerstandsvermogen tegen staand werk en wellicht ook tegen sommige vergiften — hangt samen hare grootere behoefte aan arbeidsbescherming. De nood, dien vrouwen en kinderen leden, werd het éérst beseft. Zoo werd — in Nederland betrekkelijk laat — de kinderarbeid verboden, en werden, nòg later, de werktijden der vrouwen en jeugdige personen boven den kinderleeftijd geregeld. Nog niet geregeld is ten onzent het loon; wel is dit in eenige andere staten geschied door instelling van zgn. loonraden (boards of wages, Lohnämter), die, voor iedere provincie en ieder bedrijf afzonderlijk gekozen, daarvoor minimumloonen vaststellen.

Historisch was uiteraard de afzonderlijke bescherming van vrouwenarbeid de eerste, ging die vooraf aan de „algemeene arbeidsbescherming" voor mannen en vrouwen. Nu heeft iedere dergelijke afzonderlijke bescherming voor de beschermde groep overal dààr eenig gevaar voor verlies aan „Konkurrenzfähigkeit" waar zij in een bepaald bedrijf niet talrijk, en gemakkelijk door „onbeschermden" te vervangen is. In al de andere gevallen echter breidt zich de bescherming (en met name de verkorting van arbeidsduur) ook over de onbeschermde arbeiders in hetzelfde bedrijf uit, daar het voortzetten van het bedrijf met de helft der arbeiders practisch moeilijk doenlijk is. Terwijl ten slotte niet alleen economisch iedere bescherming aldus neiging heeft zich uit te breiden over de niet-beschermden, maar ook de bewuste actie steeds, wanneer de bescherming van éène groep verkregen is, op toepassing derzelfde bescherming op de andere groepen aandringt.

Theoretisch staan dus eigenlijk tegenover elkander niet: eene richting, die voor bizondere bescherming van vrouwenarbeid, en eene, die voor algemeene arbeidsbescherming is; de zuivere tegenstelling bestaat tusschen eene richting, die afzonderlijke vrouwenbescherming aanvaardt, gedeeltelijk voorgoed, gedeeltelijk in afwachting en als voorbereiding van algemeene regeling, èn eene, die liever gééne bescherming wil dan a f z o n d e r l ij k e bescherming van vrouwenarbeid.

. . . Gedeeltelijk voorgoed . . . want naast de bepalingen die óók over mannen kunnen worden uitgebreid, blijven bestaan die regelingen, die de vrouw a l s vrouw, in het bizonder als zwangere en kraamvrouw betreffen, maar die men zich, meer uitgebreid, ook zou kunnen denken ten opzichte van jonge meisjes (met name door beveiliging tegen langdurig staand werk).

Iedere bescherming maakt offers. En nu is het niet in het algemeen uit te maken, of het aantal offers grooter is dan het aantal, dat door de bescherming gebaat was. Zeer sterk hangt dit af — het is boven reeds aangeduid — van het aantal en de onvervangbaarheid der beschermde personen. Alleen kan dit in het algemeen worden gezegd: dat de afstand tusschen beschermden en onbeschermden, of tusschen meer en minder beschermden (want ten onzent zijn ook de mannen reeds in zekeren zin „beschermd" door de Veiligheidswet enz. en in andere landen door een

maximum arbeidsdag en wettelijke loonregeling[1]) niet te groot mag worden, op straffe van indirecte benadeeling der beschermden.

Eenigszins anders staat het vraagstuk van den geestelijken arbeid der vrouw. Ook hier zijn haar feitelijke praestaties steeds secundair geweest. Ook hier echter is haar arbeid — hoewel alweer in mindere mate voorkomend dan die van den man — overoud. Evenals de arbeid buitenshuis der tegenwoordige vrouw uit de arbeidersklassen de laatste schakel is in een keten, die duizenden jaren geleden begon, zoo is ook het zgn. „burgerlijke vrouwenarbeidsvraagstuk" allerminst een vraagstuk der laatste vijftig jaren. Reeds het Hellenistische tijdvak, de Renaissance, de 18de eeuw in Frankrijk, de Romantiek in Duitschland, hebben gekend een intensief geestesleven van de vrouwen der hoogere klassen — toen evenwel nog bijna geheel zonder economische bijmotieven.

Thans zijn er die economische bijmotieven — ze zijn overbekend; haar oorzaken — de vermindering der huishoudbezigheden door de opkomende grootindustrie, het onvoldoende stijgen der inkomsten in burgerklassen in verhouding tot het dalen der geldswaarde — worden voortdurend genoemd. Maar niet vergeten mag worden, dat de zgn. „burgerlijke vrouwenbeweging" nog een andere beteekenis heeft.

In het vrouwenarbeidsvraagstuk zelve vooreerst deze, dat zij streeft naar dat wat over het algemeen aan vrouwenarbeid ontbreekt: qualificeering, behoorlijke opleiding. Wat in den loop der laatste vijftig jaren in Nederland veranderd is, is niet het percentage in beroepen arbeidende vrouwen (dàt was reeds bij de beroepstelling 1849 nagenoeg even groot als thans); maar terwijl in het midden der 19de eeuw de vrouwen in alle hoogere beroepen volstrekt ontbraken, zijn zij die thans binnengedrongen.

Maar meer dan dat. Het vraagstuk van den geestesarbeid der vrouw gaat over in het algemeene vraagstuk van de plaats der vrouw in de cultuur; het is geen zuiver arbeidsvraagstuk meer. De vrouwenarbeidsbeweging, voorzoover die beteekent de vraag naar het deelen der vrouw in de geestelijke goederen der menschheid op hare wijze, is tevens het vraagstuk van den aard van man en vrouw.

Zoo is het dan ook geen wonder, dat juist hier de verbitterdste strijd zich afgespeeld heeft, dat juist hier het scherpst de normen van het vorige tijdvak zijn omhoog gehouden — hoewel toch óók dat vorige tijdvak — niet in zijn vervalperiode, maar in zijn fijnsten bloeitijd — dat deelen der vrouw in de geestescultuur had gekend. Dit is het gebied, waar meest van al is vergeten, dat het verschil tusschen den aard van vrouwengeest en mannengeest een quaestie van verhouding is: dat men wel in het algemeen den man als den meer cerebralen, meer geestelijken, kan stellen tegenover de vrouw als meer instinctieve en intuïtieve, maar dat de vrouw uit ontwikkelde kringen meer „geestelijk levend" is dan de Russische boer, de Europeesche cultuurvrouw meer dan de Australische inboorling. Vrouwelijkheid en mannelijkheid vinden we in iedere categorie. Er is geen terrein, óók niet dat van het geestesleven, dat uitsluitend voor mannen geëigend zou zijn. Alles is beider terrein, maar in verschillende nuance.

Maar dit alles is geen eigenlijk arbeidsvraagstuk meer. De vrouwen der Duitsche Romantiek waren van een zeer hooge geestelijke, aesthetische en gevoelscultuur, zij echter verheerlijkten niet den arbeid, maar den „göttlichen

[1]) Sedert 1919 worden in de Arbeidswet ook in Nederland de arbeids- en rusttijden voor de volwassen mannen geregeld.

Müssiggang". Omgekeerd staat onze tijd — evenzeer eenzijdig — in het teeken der verheerlijking van den arbeid als het hoogste en alleen zaligmakende.

En juist dit gebied, waar arbeiden en niet-arbeiden ineenvloeien, waar de spheer der persoonlijkheid is, is tegelijk de hoogste spheer van verschil tusschen man en vrouw en verdeeling van arbeid tusschen man en vrouw. Niet meer als iets, wat uitdrukkelijk en van te voren behoeft te worden vastgesteld, maar als een verschil in uiting die het onbewust en onopzettelijk gevolg is van een verschil van persoonlijkheid.

Deze cultuurarbeid der vrouw — hetzij deze zich nu in tastbare „praestaties" uit of niet — valt ten slotte weer samen met hare taak in het gezin, voorzoover iedere verdieping en verfijning der persoonlijkheid in laatste instantie dáár zijn vruchten afwerpt. En zoo zien wij hier, in den geestelijken arbeid eerder dan in den economisch-productieven — maar langs omwegen en „in de vervulling der tijden", waarin het geheele arbeidsleven meer óók op den aanleg der vrouw is opgebouwd, óók in dien laatsten — dat al de kronkelwegen van den arbeid daarbuiten tenslotte weer leiden tot het uitgangspunt van duizenden jaren geleden — evenwel, op hooger peil.

(Uit: C. Meijer-Wichmann, Vrouw en Maatschappij. Utrecht 1936, pag. 55-73)

IV.

DE TEGENWOORDIGE CRISIS VAN HET GEZIN

Conservatieve gezindheid wordt daardoor gekenmerkt, dat zij een ontwikkelingsgeschiedenis van mensch, maatschappij en instellingen aanneemt tot aan het huidige oogenblik toe, maar dàn niet verder; gaan de dingen nu nogmaals wezenlijk veranderen, dan, denkt de conservatief, wordt het nacht hier op aarde. Maar nu is er één gebied waarop het conservatisme zich a.h.w. geconcentreerd heeft, zoozeer, dat helaas moet worden getuigd hoe menigeen, in politiek en economie socialist, op *dit* gebied nog heel behoudend is gebleven: het gebied van de familieverhoudingen. Angstvallig wordt getracht om toch vooral dit eilandje te houden buiten den stroom der veranderlijkheid, om het afgesloten gezin van het feodale en burgerlijke tijdvak te beschouwen als *het* gezin, en om het voor te stellen alsof het met alle menschelijke toewijding en alle goede zede gedaan zou zijn, wanneer de verhouding van man en vrouw, ouders en kinderen, en die van vrouw en kind tot de maatschappij, nogmaals ingrijpende wijzigingen zou doormaken.

Om vraagstukken betreffende familieverhoudingen zonder bijgeloof onder de oogen te kunnen zien, is allereerst noodig dat aan de verwarring van „het tegenwoordig gezin" met „*het* gezin" een einde komt. Het gezin heeft gansch andere vormen gekend dan die ons West-Europeanen der laatste eeuwen vertrouwd zijn; en het belangrijkste is, dat de afgeslotenheid en omgrensdheid van het gezin eigenlijk nog maar van recenten datum zijn. Met hetzelfde wonderlijke perspectief waarmee we over het algemeen de geschiedenis leeren beschouwen (overblijfsel uit den tijd, toen men van praehistorie en volkenkunde nog niets wist), stellen wij het ook zoo voor, alsof het belangrijkste gedeelte der geschiedenis van het gezin, der ontwikkeling van de verhouding der vrouw tot de maatschappij, der kinderopvoeding enz., zich afspeelt in Griekenland, Rome, de middeleeuwen en de nieuwe geschiedenis; terwijl toch deze vier maar een heel kort tijdperk vormen in vergelijking tot de tien- en honderdduizenden jaren van menschelijke geschiedenis die eraan waren voorafgegaan. Maar in de lengte van tijdsverloop zit het niet alleen; belangrijker is, dat zich juist aan het begin der „officieele" Grieksche, Romeinsche en Germaansche geschiedenis bezig is te voltrekken de laatste strijd tusschen de ondergaande gentiel- en de opkomende familieorganisatie. Wanneer we alleen

op het gezin in de „historische tijden" letten, krijgen we dus de alleringrijpendste verandering *niet* te zien.

In dezelfde phase, waarin het privaateigendom nog weinig ontwikkeld, de productie nog voor een belangrijk deel gemeenschappelijk was, er nog niet of nauwelijks *economische* klassenscheiding bestond doch inplaats daarvan een scherpe scheiding naar leeftijdsklassen voorkwam, en de staat nog heel en al onbekend was en niet tot „aanzijn" gekomen, — in diezelfde phase was ook het individueele gezin van man, vrouw en kinderen nog niet „de hoeksteen der maatschappij". En dit geldt niet alleen voor het matriarchaat, waarbij somtijds man en vrouw ieder tot hun eigen stam behooren bleven en dus in het geheel geen volledig gezin gevormd werd [1]); we doelen hier vooral op het veel algemeener verschijnsel, dat in de gentielorganisatie de economische en cultureele taak van het gezin zeer beperkt was. De meeste dier functies, die later òf aan den staat, òf aan het gezin toevielen, zooals zorg voor religieuse plechtigheden, opvoeding, rechtspraak, regeling van productie en consumptie, werden voor een groot deel door de gens (clan, Sippe) of door den raad „der oudsten" vervuld. *De afgeslotenheid van het individueele gezin bestond niet.*

In lijnrechte tegenstelling hiertoe staat het familieleven zooals we dat op de hoogtepunten van Joodsche, Romeinsche, Japansche en Germaansche geschiedenis kennen: het leven in het *gezags-gezin*, waarin de man en vader onbeperkte macht had over vrouw en kinderen en dezen die macht in den regel als vanzelfsprekend erkenden; toen de verhouding van vrouw en kinderen tot hèm er een moest zijn van eerbiedig en nederig opzien. De fraaie regels van ons Burgerlijk Wetboek, dat de vrouw den man gehoorzaamheid, en het kind aan de ouders eerbied en ontzag verschuldigd is, (onverschillig of man of ouders dien eerbied waard zijn) geeft de moraal van dat tijdperk weer. Het gezin is *zijn* gezin, de wereld daarbuiten *zijn* kampplaats; en hij „vertegenwoordigt het gezin naar buiten". *Vrouw en kinderen zijn niet meer rechtstreeks leden van de maatschappij;* zij zijn aangewezen op kleiner bestek; en eeuwenlang worden dan ook als vrouwendeugden de deugden van het kleine bestek gewaardeerd. Dit is de tijd, waarin de conventie onbuigzaam is als ijzer, waarin het persoonlijk leven uiterst bemoeilijkt wordt; de tijd toen de ouders en vooral de vader beslisten over beroep, religie en zelfs huwelijk der kinderen, en dus, tot in de allerinnerlijkste en voor hun leven beslissendste aangelegenheden toe, de kinderen niet als persoonlijkheden werden geteld.

Men weet, dat deze dingen in verschillende landen nòg zoo zijn; men herinnert zich, dat ze nog ten tijde onzer grootmoeders ook hier vrijwel zoo waren, en in ouderwetsche kringen nog nagenoeg zoo zijn, al is het wat omsluierd en verzacht. Maar het is ook duidelijk, dat *dit* tijdperk zijn hoogtepunt gehad heeft; ***en dat de dagen van het gezags-gezin geteld zijn.***

Maar de ideologie van een bepaalde phase duurt altijd langer dan de reëele voorwaarden en grondslagen dier phase zelf; en zoo bloeit en tiert nog onder ons welig de ideologie uit den tijd van dat gezin.

Nu zegt Kropotkine, waar hij het begrip „wet" kritiseert, dat er een groote misleiding heeft plaats gehad doordat men vrijwel door-elkander heeft gemengd die wetten, die uit de oude gewoonte-regels ontstaan zijn, èn de van bovenaf door heerschers en onderdrukkers opgelegde wetten ter bescherming van monopolie, door uitbuiting verkregen eigendom, gezag, enz. Zoo ook met het gezin. Tegenwoordig worden de vormen van het gezags-gezin (ten onrechte „*het* gezin" genoemd) verdedigd met een beroep op de voorbeelden van vrije gezinnen, die reeds hier en daar voorkomen!

Terwijl toch, evenals er een *wezenlijk* verschil ligt tusschen de verhoudingen tijdens de gentielorganisatie en die op het hoogtepunt van het familiale tijdvak, er wederom een *wezenlijk* verschil ligt tusschen het *gezags-gezin* en wat wij zouden kunnen noemen het *vrije gezin.*

Die verschillen zijn intern en extern. Intern, doordat vrouw en kinderen beginnen zich als persoonlijkheid te gedragen en als persoonlijkheid te worden erkend; extern, omdat de afgeslotenheid en ommuurdheid van het gezin doorbroken worden.

De economische oorzaken dezer verandering zijn algemeen bekend: het gezin is, uitzonderingen zooals bij de zandboeren daargelaten, geen productie-eenheid meer; het kapitalisme heeft, met name sedert de heerschappij der groot-industrie, een goed stuk huisarbeid aan de vrouw ontnomen en haar daarvoor in de plaats (eerst aan de proletariërsvrouwen tot haar leed en ellende, later ook aan de burgerlijke vrouwen na moeizame verovering van „de arena van den arbeid") beroepsarbeid gegeven. Daarnaast heeft onderwijs buitenshuis een groot deel van het kinder-

leven in beslag genomen en trekt het beroep de kinderen veel vroeger uit het gezin weg, dan in de tijden, waarin het kleinbedrijf nog overheerschte, het geval was. Van deze factoren, waarvan een deel zorg en strijd meebracht, (gelijk trouwens de vroegere toestand ook over het algemeen gedaan had) was het gevolg dan toch dit: vrouw en kinderen zijn niet meer volledig in het gezin „opgeborgen", niet àlle vrouwenvermogens behoeven meer door den huisarbeid te worden opgeëischt. En een nieuwe ideologie is aan 't opkomen, een nieuw bewustzijn van levensrecht bij de langonderworpenen, met een wil tot vrije toewijding, die immers alleen mogelijk is waar macht en conventie ver weg geweken zijn. Een verlangen naar een gezin dat geen strakke uitwendige eenheid meer zijn zal, afgesloten van, veilige wijkplaats voor „de booze wereld daarbuiten" (en hoe weinig vredig en zuiver waren dan dikwijls de verhoudingen *in* dat gezin zelf!) maar een vrije vereeniging van volgroeide of groeiende zelfstandige persoonlijkheden, die ieder tegelijkertijd hebben hun leven onder àndere menschen, hun gemeenschapsleven en gemeenschapstaak.

In de laat-familiale phase, die wij thans beleven en die **met de laat-kapitalistische samenvalt, zijn de kiemen van dit nieuwe reeds duidelijk zichtbaar; maar op geen gebied is de macht der traditie zóó groot, de oude verleugening zóó dierbaar, als op dat van het gezin. Zoo ergens, dan mag men hier van „gepleisterde graven" spreken; maar angstvallig wordt de schoone schijn bewaard, als zou het gebonden en afgesloten gezin, het gezin van gezag en conventie uit het (feodaal en) burgerlijk tijdvak, een ware eenheid zijn geweest, en een plaats, waar de zachtste toegenegenheden der menschen het best konden groeien — —**

Wanneer de verschillen tusschen socialistische en burgerlijke gezinsopvattingen worden besproken, dan pleegt men daarbij van socialistische zijde te wijzen op het *burgerlijk individualisme*, dat in de afgeslotenheid van het enkele gezin zou tot uiting komen. Zeker is het waar, dat de leelijkheid en misère van de burgerlijke maatschappij den wensch hebben gevoed en versterkt, om het gezin te „hebben" en „bewaren" als een „rustig plekje". Maar *individualisme* is hiervoor toch een zeer aanvechtbaar woord, waar dit heele gezinsleven er juist op berust, dat de individualiteit van vrouw en kinderen onvolledig tot ontwikkeling komt en aan alle kanten wordt besnoeid; met het natuurlijke gevolg, dat ook de persoonlijkheid van den man om de waardevolste ervaringen bedrogen wordt.

En het is integendeel noodzakelijk om op den voorgrond te stellen, dat met den groei van het socialisme *tweeërlei* verlossing ten opzichte van het gezin zal worden gebracht: het neerhalen van den muur tusschen het gezin en de buitenwereld, èn het breken van de ketenen, waarmee traditie en conventie de vrije ontwikkeling der persoonlijke verhoudingen *in* het gezin hebben belemmerd.

Drie onderdeelen zijn er, waarin duidelijkst het verschil tot uiting komt tusschen de burgerlijk-familiale phase en de phase, die Müller-Lyer de individueele phase noemt, en die wij liever de individueele èn socialistische zouden noemen: de *vrouwenarbeid*, de *ontbinding van het huwelijk* (tegenwoordig echtscheiding genoemd, een woord waarin de gedachte aan rechterlijke inmenging ligt opgesloten) en de *positie der kinderen*. En de bestrijding van burgerlijke zijde spitst zich over het algemeen op deze drie punten toe.

In een mooi en gezond boek „De vrouw en arbeid", heeft Olive Schreiner er zich op beroepen, dat nagenoeg altijd en overal de vrouw productieven arbeid verricht heeft, en dat alleen bij parasitaire klassen de vrouwen „onderhouden worden" en van allen productieven arbeid ontheven zijn. Het kenmerkende nu van de burgerlijke gezinsopvattingen is juist dit, dat men (ook waar in de werkelijkheid de vrouw zwaren huishoudarbeid verricht) *aanneemt* dat de vrouw „onderhouden" wordt. Gelijk dan ook ons onvolprezen Burgerlijk Wetboek van den jare 1838 in art. 162 verklaart, dat de man „gehouden (is) haar te beschermen, en haar al hetgeen noodig is, volgens zijnen staat en zijn vermogen, te verschaffen".

Hier hebben wij die „economisch-sexueele verhouding", die volgens Charlotte Perkins-Gilman de groote smaad der Westersche vrouw is: zij is economisch afhankelijk van den man dien zij liefheeft *of eens liefgehad heeft*. Dit was niet zoo in de oude tijden, toen de vrouw productieven gemeenschapsarbeid verrichtte; het is ook nog niet in *die* mate het geval overal waar de vrouw, zooals in sommige streken de boerin, zelfstandig, waardevol werk verricht. Nu is het bekend dat het probleem is bemoeilijkt door den aard van den tegenwoordigen beroepsarbeid, die grootendeels buitenshuis verricht wordt en daardoor met de zorg

voor jonge kinderen veel minder te vereenigen is dan de arbeid van de boerin bijvoorbeeld. En vandaar dat de volle ontwikkeling van deze *differentiatie der vrouwen* (de term is van Müller-Lyer) tot voorwaarden heeft twee andere wijzigingen, die in het kapitalisme wel kunnen worden verlangd en voorbereid, maar niet voltrokken: de overneming van een groot deel van den *technischen* huisarbeid (bereiding van voeding, vervaardiging en verstellen van kleeding, en zorg voor reiniging) door vakmenschen, in verband met een andere wijze van wonen natuurlijk dan tegenwoordig òf bij proletariaat òf bij bourgeoisie gevonden wordt; èn een voldoende en algemeene *moederschapszorg*, d.w.z. voorziening in het onderhoud van die vrouwen, die zwanger zijn of jonge kinderen hebben te verzorgen. En een beroepsarbeid die de slaafschheid, eentonigheid en bestemming voor winst-productie van den tegenwoordigen arbeid zal hebben verloren. —

Het hangt met 's menschen diepsten aard samen wàt hij tenslotte verkiest: het „gemakkelijke" huwelijk met de niet-gedifferentieerde vrouw, of het misschien soms moeilijker van twee volgroeide menschen die elkander aldoor opnieuw te geven hebben. Of hij verkiest de uitwendige gebondenheid dan wel het vrije vertrouwen. Of hij verkiest de kinderen die hem „gehoorzamen", dan wel de kinderen tot wie hij in een persoonlijke vertrouwelijke verhouding staat, en die hij van zijn kant óók „eerbiedigt" — zij het dan in een zin, dien ons wetboek van 1838 nog niet begreep.

— Ten opzichte van de kinderopvoeding is reeds sinds eeuwen het proces gaande, dat naast de invloeden van het ouderlijk huis steeds sterker andere invloeden opgekomen zijn. Een kind wordt tegenwoordig lang niet meer zóó overwegend in zijn heele zijn en denken bepaald door het ouderlijk gezin als in de middeleeuwen of zelfs nog in de 17de eeuw. En langs *die* lijn hebben we ons de verdere ontwikkeling te denken: langs die van een steeds doorgaande uitbreiding der factoren waarmee het kind vrijelijk en zelfstandig in aanraking komen zal, en een steeds sterker ontwikkeling van de eigen vrije organisaties der jeugd en hun medebepaling in alles wat hun opvoeding aangaat — *niet* in de richting van een uniforme staatsschool.

Tenslotte de verandering van opvatting over de ontbinding van een huwelijk.

Uit den tijd van het gesloten gezags-gezin dateert de opvatting, dat de uitwendige eenheid van het gezin niet verbroken mag worden; zóó sterk stond die uitwendige eenheid op den voorgrond, dat heimelijke echtbreuk lichter werd (en dikwijls nog wordt) beoordeeld dan eerlijke en openlijke scheiding. En juist omdat die *uitwendige* eenheid zoo eenzijdig is op den voorgrond gesteld, is de jammerlijke verwarring algemeen verbreid, als zou vrijheid tot uiteengaan beteekenen een afsterven van gehechtheid en trouw. — Wij vonden in de Nieuwe Courant (29 Juli) de volgende ongelooflijke passage: „De wetten blijven voorloopig ... en men kan in Rusland fatsoenlijk trouwen. Of laten we liever zeggen: huwen. Want bij het mooie Hollandsche woord trouwen denkt men aan trouw, wederzijdsche trouw. (Die wederzijdschheid schijnt zelfs in Holland wel eens te ontbreken. Noot van de kritische lezeres.) Het huwelijk kan in Rusland ontbonden worden op verzoek van één der partijen", enz.

Die dit schreef heeft dus eenvoudigweg *gedwongen* bijeenblijven en trouw als één en hetzelfde opgevat. Nu is „trouw" een woord waarvan ontzettend misbruik gemaakt is; maar toch zal in ieder ernstig menschenleven dat, wat langen tijd alles of veel beteekend heeft, niet licht en niet snel verbroken worden. Wie zoo bevreesd zijn voor het vervallen van de wettelijke en economische banden, geven blijk van hun fundamenteel ongeloof in de diepten van menschelijk gevoel zèlf; en geven óók blijk van een droevig tekort aan begrip voor de vernedering die erin ligt, wanneer menschen door economische afhankelijkheid van, of wettelijke gebondenheid aan elkaar, bijeen moeten blijven, wanneer zij in vrijheid vaneen zouden moeten gaan.

Want ook dit kan voorkomen, zonder dat daar van eenige schuld of lichtvaardigheid sprake is.

Een verhouding tusschen twee menschen kan zich zoodanig ontwikkelen, dat zij niet meer bijeen kunnen blijven zonder een voortdurende onoprechtheid of gedwongenheid. Het is dwaasheid te meenen, dat het *altijd* en *in alle gevallen* „het hoogste" zou zijn om *trouw* te blijven. Deze dingen zijn, zooals al wat persoonlijke verhoudingen betreft, zoo uiterst verschillend, zoozeer alleen in het concrete geval (en zelfs dan nog haast niet!) te beoordeelen, dat het een bijna barbaarsche grofheid is om *een wet* zich hiermee te laten bemoeien.

Carpenter heeft in zijn prachtig boek „Love's Coming of Age" de gedachte uitgewerkt, dat *ook wanneer alle economische en wettelijke banden zullen zijn vervallen*, die

thans levenslang aan elkaar binden niet alleen hen die innerlijk bijeenblijven, maar óók hen die elkaar vreemd of zelfs vijandig geworden zijn — dat ook als *die* banden zullen zijn vervallen, het diepste verlangen van de groote meerderheid der menschen naar een blijvende verhouding voor het leven uit zal gaan. Terwijl hij tevens erkent, dat, hoe meer de menschen — mannen en vrouwen beiden — tot persoonlijkheden zullen rijpen, des te veelvormiger en onderling verscheidener ook hun verhoudingen zullen zijn, zoodat die niet meer door één enkelen nauwkeurig voorgeschreven levensvorm zullen zijn te omvatten.

Het nieuwe Russische wetboek nu is van het inzicht in de kentering, die het gezin thans doormaakt, uitgegaan, en ook van den wensch om de verhouding van man en vrouw als persoonlijke méér dan als wettelijke verhouding te erkennen.

(Uit: Bevrijding. Opstellen van Clara Meijer-Wichmann. Arnhem 1924, pag. 163-172)

V.

Ter gedachtenis.

Mr. Clara Meijer—Wichmann is Woensdag 15 Februari na de geboorte van haar eerste kindje overleden.

Zij was niet offisieel lid onzer beweging, maar *inderdaad* was zij onze medestrijdster en het is mij een behoefte om haar in ons blad te gedenken in de grootste liefde en eerbied. Zij is te vroeg heengegaan, zij kon niet gemist worden en er zal niemand zijn, die haar kan vervangen. Zij was een zo buitengewone vrouw, zo rijk aan innerlik leven, met zo groot verstand en zuiver inzicht, uitmuntend als spreekster — ook in de volksvergadering — en daarbij zo eenvoudig, zo vriendelik en hartelik-teder, dat elk die haar gekend heeft, de zegen voelde, die van haar uitging.

Met hoeveel bewondering en instemming hebben wij allen, die de voorlaatste jaarvergadering der R.L.-B. in Den Haag meemaakten, daar haar rede over „Moderne huwelikswetgeving" gehoord. Het is droef, dat juist een artikel van haar hand, geheel op ons terrein gelegen en dat ook in „Levenskracht" overgenomen zou worden, niet meer door haar voltooid is. Ook nimmermeer zal zij ons meedelen, wáár zij een boek of brochure tegenkwam op ons gebied, die ons van nut konden zijn. Zij was altijd vol van deze hulpvaardigheden, omdat zij zo met hart en ziel medeleefde de strijd van elke moderne beweging, die haar sympathiek was.

Zij is heengegaan en niet alleen in haar gezin — waar vrouw en moeder zo innig betreurd worden — laat zij een ledige plaats na voor goed, maar talrijk zijn de kringen, waar haar arbeid en haar helder inzicht, haar raad en haar steun gemist worden, en talloos velen zijn de mensen, die haar liefhadden en bewonderden en de leegte voelen als een grote droefheid.

Zij was een vrouw, zij was een mens in de mooiste en rijkste betekenis van het woord. En er is niets dan liefde en eerbied in onze herinnering, zolang wij haar gedenken.

T. van Mierop—Mulder.

Anarchisme en Huwelik.

Het is naar aanleiding van een brochure, door H. E. geschreven , dat wij dit onderwerp hier tans ter sprake brengen. De door hem gekozen tietel „*De* anarchist en het huwelijk" is in staat al dadelik bij allen, die nog vreemd, dat wil meestal zeggen vijandig en afwerend tegenover het anarchisme staan, reeds bestaande misvattingen omtrent deze geestesrichting nog te vermeerderen en te verergeren. Dit had voorkomen kunnen worden, indien hij, tevens ook juister, zijn tietel had gekozen: „*Een* anarchist over het huwelijk". Nu toch zou het voor de buitenstaander de indruk maken, alsof de hier verkondigde opvattingen gemeengoed waren van de anarchistise levensrichting. Daarmee toch zou aan die richting schromelik tekort zijn gedaan. Het moge blijken uit deze twee voorbeelden. Ten eerste waar H. E. de verhouding van het individu in de nieuwe maatschappij kenmerkt als: „recht hebbend op allen, zelf „beansprucht" door geen enkel bepaald persoon" (blz. 23), ten twede waar hij het huwelik „condensatie van egoïsme" noemt (blz. 17).

Toch meent hij 't zo kwaad niet. Integendeel een ontwaakt menselikheidsbesef heeft hem al het lelike en lage van het tegenwoordige offisiële huweliksinstituut, onder invloed van wet, kerk en konventie, hartgrondig doen verfoeien en heeft z'n vrijheidsdrang tot het uiterste toegespitst. Dit laatste heeft hem echter voor de voor de hand liggende

vereenzijdiging niet kunnen behoeden, waardoor de positiviteit der vrijheid in haar tegendeel: de negativiteit der losbandigheid, is omgeslagen. En zo is er tenslotte nog een ander uitgangspunt in zijn brochure, waardoor wij, met volle erkenning van de goede drijfveer die bij dit alles heeft voorgezeten, met dit geschriftje niets kunnen aanvangen en z'n verspreiding slechts kunnen betreuren, aangezien het in de kringen, waarin het gekocht en gelezen zal worden, hoogstens nieuwe verwarring zal doen ontstaan omtrent de beide begrippen, van anarchisme zowel als van huwelik, en de verwildering d.w.z. de ontmenseliking van de normale zinnelikheid, welke reeds zulk een noodlottige omvang heeft aangenomen, tot schade van het opgroeiend geslacht nog zal vergroten. Het hier bedoelde uitgangspunt is dit, dat hij de *levenspraktijk van de menigte*, die het nog niet tot een menselike funksionering gebracht heeft, tot grondslag doet dienen voor ideale, normaal-menselike levensgedragingen. Dan ook niet te verwonderen, dat hij zich met zulke weinig-menselike levensverhoudingen en levensvreugde tevreden kan stellen

Wat nu de anarchistise levensrichting betreft, nog een enkel woord ter verduideliking. Men denke toch vooral niet, dat dit een of andere sektarise buitenissigheid is. Het is niet anders dan de ene pool onzer volledige menselikheid, tegenover de andere: de sosialistise of kommunistise. Alle schrik — die er door onbekendheid en onbegrepenheid nog altijd bestaat — kan verdwijnen, wanneer wij in Hollandse geluiden hetzelfde zeggen: de beide polen onzer volledige menselikheid zijn *Vrijheid* en *Broederschap*.

Men bezinne zich er echter goed op, dat de Vrijheid, die *zelfbepaling* is, ook is zelf*bepaling*, zelf*beperking*, zelf*beheersing*.

Ik wil volstaan met hoofdpunten en ga daarom niet op bijzaken in. Anders zou ik nog heel wat op te merken hebben over dit boekje van H. E., over tegenstrijdigheden, onjuistheden en wat dies meer zij.

Zelf heb ik er tans genoeg over gezegd, te meer waar onze ons door de dood ontvallen geestverwante Mr. Clara Meijer—Wichmann op zulk een meesterlike wijze een opstel gewijd heeft aan ditzelfde geschriftje in het Februari-nummer van „De Vrije Communist", en ik dit in z'n geheel om de grote waarde die het bezit en nu ook uit dankbare eerbied voor de ontslapene, wil overnemen en hieronder volgen laat.

L. v. M.

Zou niet Henk Eikeboom, wanneer hem gevraagd werd of onder Vrijheid te verstaan was ongebondenheid of zelfbestuur, het laatste kiezen? En wanneer het gold te omlijnen wat onder het uitleven van een persoonlijkheid te begrijpen is, erkennen dat dit niet samenvalt met het uitleven van alle driften en impulsen, omdat de persoonlijkheid ook de elementen van redelijkheid, zelfbeheersching, herinnering omvat? Zou hieruit dan niet voortvloeien, dat hij in zijn boekje een voorstelling heeft gegeven van de huwelijksverhoudingen in een vrije maatschappij, die meer met de burgerlijke schrikbeelden hieromtrent overeenkomen, dan met hetgeen anarchisten op grond van psychologische en sociologische gegevens verwachten mogen?

Eikeboom meent, dat uit het breken van de conventioneele, van-buiten-opgelegde moraal, voortvloeit het verdwijnen van de monogamie. „Het huwelijk in zijn huidigen monogamen vorm, het één man — één vrouw, lijkt ons toe te zijn een overblijfsel uit de feodale tijden als daar weinige zijn"... „Niet alleen historisch, maar ook filosofisch, valt er niets vóór den monogamen huwelijksvorm in 't geding te brengen, wanneer wij de dingen principieel vanuit anarchistischen gezichtshoek bezien"...

...„Zeker, wij gelooven wel, dat menschen die bijzonder op elkaar gecharmeerd (!) zijn, of door bepaalde tendenzen tot elkaar aangetrokken zijn, langer of korter samen zullen blijven, maar altijd zal dit een zeer losse verhouding, voor anderen open, blijven"... „Bovendien heeft elk individu, om op zijn grootste spanning te kunnen leven, telkens nieuwe prikkels noodig"... „En natuurlijk zal het liefdeleven, wanneer dit vrij is, in duizenderlei schakeering van langer of korter verhouding bestaan"...

...„In wezen zien wij den vrijen mensch dus polygaam, gelijk het dier , slechts bepaald in zijn uitleving door eigen vrijen wil en natuurlijke omstandigheden."

Die dit schreef houdt dus geen andere monogamie voor mogelijk dan eene, die *kunstmatig* ontstaan is en *kunstmatig* in stand wordt gehouden. Hij spreekt, als ware er geen andere monogamie denkbaar dan de huidige, als stond de eenige keus dus tusschen deze en de polygamie. In deze vereenzelviging lijkt mij de grondfout van zijn boekje gelegen.

Er komen in de geschiedenis van het huwelijk velerlei vrij jammerlijke vormen van monogamie voor: het meest verbreid is wel, van heel oude tijden af, de monogamie uit gebrek aan levensmiddelen; verder is er, vele eeuwen door, in de tijden van de onontbindbaarheid der huwelijken, de monogamie uit wettelijken dwang, dikwijls alleen voor de vrouw; er is tenslotte de monogamie uit vrees voor de publieke opinie of uit overwegingen omtrent de kinderen. In al deze gevallen staan we voor een monogamie die niet op liefde is opgebouwd, niet gegroeid is uit een zelfbestendiging der liefde door verschillende tijd-

vakken van een leven heen; maar voor een monogamie die op economische of andere uitwendige voorwaarden berust. De officieele monogamie die totnogtoe heerschte en door een aantal uitwendige „waarborgen" verzekerd werd, ging dan ook samen met de min of meer openlijke polygamie van de mannen.

Zoodra nu deze wil tot uitwendige handhaving van een schijn-eenheid, die geen innerlijken grond meer heeft, te vervallen komt, zal het niet meer zoo zijn dat het verbreken van een huwelijk „niet mag". Alle anarchisten zullen het dan ook wel hierover eens zijn, dat een inhoudloos en liefde-loos geworden huwelijk niet gehandhaafd moet blijven; dat het niet „onzedelijk" is, wanneer in het leven van een mensch die heeft liefgehad en zich verbonden heeft, in later jaren een nieuwe liefde groeit en hij die volgt; en dat een huwelijk in geen opzicht een eigendomsverhouding mag zijn, waarbij de één een „recht" op de voortdurende gevoelens van den ander zou kunnen doen gelden.

Maar daarmee is in het geheel niet gezegd, dat het ideaal voor den vrijen mensch de polygamie [1]) zou zijn; zelfs is hiermee nog heelemaal niet onwaarschijnlijk gemaakt, dat in een vrije samenleving de monogamie *(maar dan een gansch andere dan de huidige*, die trouwens maar schijnbaar is) regel zal zijn. En het bestrijden van gedwongen monogamie is heel iets anders dan het volstrekte ongeloof in een gegroeide monogamie, in een monogamie die uit *menschelijk* liefdeleven zèlf voortvloeit. [2])

Als een verwonderlijke leegte, een aanwijzing van een uitsluitend theoretiseerend zien van dit vraagstuk, treft in het geschrift van H. E. de volstrekte afwezigheid van eenig woord ook maar, dat erop wijst hoe een liefdesverhouding een ontwikkelingsgeschiedenis heeft en verschillende phasen doormaakt. Het schijnt in dit boekje alsof er alleen bestaat een korte tijd, dien H. E. vrij romantisch als een tijd van ekstase en hooge momenten voorstelt; dan komt het afsterven en dan moet, volgens hem, een nieuwe verhouding volgen.

Dit alles is onreëel. Wie zich maar even rekenschap geeft van de werkelijkheden van menschelijk gevoelsleven, weet dat iedere ernstige verhouding, iedere verhouding dus die „waarde" heeft, door tal van tijdvakken heengaat. Waar dit niet het geval is, zal men altijd te maken hebben met een zeer onvolledig en dientengevolge vrij arm liefdebeleven. Terecht heeft Edward Carpenter — óók een anarchist — geschreven, dat wanneer wet en economische afhankelijkheid zouden zijn vervallen, toch de wensch van de meerderheid der menschen zou blijven uitgaan naar een huwelijk voor het leven; en ook Otto Rühle verwacht, dat wanneer een volmaakte scheiding van economische verzorging en liefde zal zijn bereikt, wanneer man en vrouw beiden vrije arbeiders, beiden rechtstreeksche leden der gemeenschap zullen zijn, dat dan de regel zal worden gevormd door de *vrijwillige* „Dauer-(duurzame)-monogamie". — In al H. E.'s gemakkelijke beschouwingen over „duizenderlei schakeering", over „nieuwe prikkels" en „losse verhoudingen" is voorbijgezien de diepte en de waarde van een levens-gemeenschap door alle levens-phasen heen; is voorbijgezien dat de dood van een genegenheid — zelfs al die van een eenvoudige vriendschap — een héél smartelijk ervaren is, waarna menschen niet zoo maar en niet onveranderd, niet zonder wonden en zonder ouder en anders te zijn geworden, weer voor een nieuwe groote genegenheid openstaan.

Daarom behoeft men nog niet te gelooven aan „den *monogamen* aanleg van den mensch", den aanleg tot één huwelijk, in absoluten zin. [1]) Het kan heel goed zijn, dat menig ernstig menschenleven door twee of ook door drie diepe en ingrijpende liefdesverhoudingen heengaat. Maar dergelijke levens verschillen in *wezen*, in de wijze waarop zij worden doorgemaakt, veel minder van een monogaam dan van een polygaam leven, dit laatste dan genomen in den zin van de duizenderlei schakeeringen en de losse verhoudingen — d.w.z. van de verhoudingen die nooit het innerlijke van het leven raken; want anders konden zij zóó makkelijk, zóó spoorloos en litteekenloos niet zijn vervlogen.

H. E. ziet alles zoo quantitatief. Hij meent dat de rijkdom van der menschen liefdeleven van het aantal en de wisseling der verhoudingen afhangt. Hij ziet niets van — zègt althans niets van — de ontwikkelingsgeschiedenis der liefde in ànderen zin, door de eeuwen heen: de individualiseering van wat eens overwegend „soortelijk" was; de héél héél langzame groei van het *persoonlijke* in de liefdesverhouding.

(Uit: "Levenskracht", maart 1922)

N.B.: Het artikel "Anarchisme en Huwelijk" is door het plotselinge overlijden van Clara onvoltooid gebleven.

HET STRAFRECHT

Vanaf de eerste voorbereidingen voor de oprichting van het "Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf" (CMS) in juni 1919 tot haar overlijden in februari 1922, is Clara de drijvende kracht achter dit Comité geweest: zij schreef er de beginselverklaring voor, had het secretariaat onder haar hoede, heeft de "Stellingen" geschreven voor de oprichtingsvergadering op 21 maart 1920 en op deze vergadering haar bekende lezing gehouden over "Misdaad, Straf en Maatschappij".

Wij hebben hier gekozen voor twee artikelen: een van Bart de Ligt en een van Clara.

I. Bart de Ligt, "Clara Meijer-Wichmann als verdedigster der menschelijkheid". Dit artikel is verschenen in "Bevrijding. Maandblad gewijd aan de vernieuwing van het Socialisme" (juni 1931). "Bevrijding" is de voortzetting van het tot 1925 verschenen orgaan van de BRAC, "De Vrije Communist".

II. Clara Wichmann, "Stellingen" voor het eerste congres van het CMS op 21 maart 1920 in Amsterdam.

I.

CLARA MEIJER WICHMANN ALS VERDEDIGSTER DER MENSCHELIJKHEID

B. DE LIGT

Op geweld reageeren met geweld, is dierlijk: „Indien gij een wolf zijt, bijt dan terug, als gij gebeten wordt", schreef Epictetus. Misdaad met misdaad vergelden, barbaarsch: „Oog voor oog, tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet, brandwond voor brandwond, snede voor snede, striem voor striem", leven voor leven ten slotte, werd reeds door Lao Tse, Boeddha, de stoa en het oorspronkelijk christendom als menschonwaardig veroordeeld. Het gaat trouwens niet op: voor ieder beteekent oog, tand, hand, voet, snede, brandwond, striem of leven iets anders. Af te wegen zijn zulke dingen nooit. Met dat al hoort men tegenwoordig vooral in christelijk geheeten kringen nog telkens van vergelding spreken, ja deze zelfs vergoddelijken, en de doodstraf verheerlijken zooals men er den oorlog verheerlijkt. En hoe onmenschelijk, barbaarsch, benedendierlijk is uit dit oogpunt de moderne staat; hoe ver ons maatschappelijk leven achter bij onze persoonlijke moraal! Voor den staat is geweld met geweld vergelden, misdaad met misdaad beantwoorden, normaal. Geen wonder dat Luther, die, ofschoon diep door de hoogere moraal van het oorspronkelijk christendom getroffen, er al meer toe kwam, staat, overheid en geweld te aanvaarden, onomwonden erkende: „Een vorst kan wel een christen zijn, maar hij kan niet als christen regeeren", — dat een koopman mij eens zeide: „Ik kom gaarne in de kerk. Maar als ik mijn zaak open, gaat mijn bijbel toe", — en een officier: „Met het evangelie kan men in het leger niets beginnen". Tijdens den wereldoorlog achtten veel theologen dan ook

een moratorium noodig voor de christelijke moraal. Robert Falke schreef in zijn „Soldatenbüchlein": „Zoolang de slag woedt, is het liefdegebod van Jezus geheel opgeheven. Het geldt niet voor de uren des gevechts". Waar is in dit opzicht het eind? Christelijke, of liever, menschelijke moraal — want, als reeds Erasmus inzag, de christelijke moraal heeft niets uitzonderlijks, zij valt met het beste van het moreel bewustzijn der gansche menschheid samen, waaruit ze trouwens opgekomen is — menschelijke moraal is evenzeer uitgeschakeld op de beurs en het slagveld als in gerechtsgebouw en gevangenis. In „Gevangenissen en haar Invloed op Gevangenen" merkt Kropotkin op, dat zelfs een Pestalozzi, gevangenbewaarder geworden, als paedagoog zou zijn verloren: hoofdwaarden voor opvoeding tot menschheid en menschelijkheid waren voor hem vrijheid, vertrouwen, eerbied voor elkander en zichzelf — en wat is daarvan in de gevangenis over? Alles berust er op dwang, wantrouwen en onteering. En men vraagt: zou een vader de gevangenbewaarder van zijn zoon kunnen wezen? Inderdaad verzet zich alles tegen zulk een veronderstelling. Welke vader zou gevangenbewaarder van zijn tot levenslang veroordeelden zoon, welke zoon die van zijn vader, welke moeder gevangenbewaardster van haar dochter, welke dochter die van haar moeder kunnen zijn? Al het menschelijke, dat men gevangenen poogt aan te doen, wordt door het geweldssysteem, waar het tusschendoorheen moet, misvormd en als in een lachspiegel tot een grimas verwrongen. Wat kan een menschelijk gevangenbewaarder eigenlijk anders doen, dan den gevangenen gelegenheid geven om te ontsnappen, of ten minste om in allerlei opzichten de wet te ontduiken, en die zelf om hunnentwil ontduiken?

Men zegt wel, dat de tegenwoordige strafmethoden zijn gehumaniseerd, dat de pijnbank en de doodstraf zijn afgeschaft. Doch men vergeet, dat volgens deskundigen als Mr. A. de Graaf, oud-secretaris van het Nederlandsch Genootschap tot Verbetering van Gevangenen, de „ontzettende wreedheid van de celstraf erger (is) dan die van de vroegere pijnbanken". En is voor velen levenslang te zijn opgesloten, niet erger dan de dood? Dan heeft men in de tegenwoordige gevangenissen o.a. nog altijd de strafcel, ja, de donkere cel. Ik heb indertijd het feit van het bestaan dezer laatste zelfs in de Bizondere Strafgevangenis te Scheveningen — in zekeren zin Nederland's modelinrichting — door de pers openbaar gemaakt; officieel bestond die er namelijk niet, de direkteur had ze echter buiten het College van Regenten om laten inrichten, omdat hij er in dit op geweld berustend systeem niet buiten kon. Van den Es en schrijver dezes hebben ten slotte die donkere cel in tegenwoordigheid van Jhr. De Jong van Beek en Donk en den gevangenisdirecteur bezichtigd. Men treedt door een ijzeren deur in een hooge vierkante ruimte, van onder tot boven middendoorgedeeld door een zwaar traliehek met getraliede deur, als bij de wilde dieren in Artis. Er is alleen bovenlicht. Achter de tralies niets dan een steenen vloer, een houten brits en een faecaliën-emmer. Daar wordt de opstandig of wild geworden gevangene, die meest in overspannen toestand is, min of meer gewelddadig opgesloten. Hierna trekt men met een touw bij de deur een klep omhoog, die alle bovenlicht afsluit, werpt de buitendeur toe — en de nacht daarbinnen begint. Er zijn trouwens nog andere bedenkelijke strafmaatregelen. Het kan niet anders, of het gevangenisstelsel doet niet slechts de gevangenen, maar ook de gevangenbewaarders en de hoogere beambten min of meer ontaarden. Domela Nieuwenhuis heeft opgemerkt, dat het gevangenbewaarderschap een van de ontzettendste baantjes is, en verhaalt, dat toen hij zelf als politiek gevangene opgesloten was, een bewaker tegen hem erkende: „Och meneer, u komt er weer uit, als uw tijd om is, maar wij, wij zitten hier levenslang". Allen — vervolgde D. N. — „krijgen ze dan ook iets stugs, iets „achterdochtigs, op hun ruggen komen dan ook alle „slagen neer. Hoofdbewaarder, adjunkt-directeur, direc„teur, regenten der gevangenis en dan nog op den koop „toe de heeren der zedelijke verbetering — die allen heb„ben zij te ontzien. En aan den anderen kant hebben „zij dikwijls veel te stellen met de gevangenen, voor „wier verzuim of nalatigheid zij aansprakelijk worden „gesteld. Schuw werpen zij de blikken rondom en als zij „een oogenblik in de cel zijn, dan zetten zij als 't ware „de ooren open om te luisteren naar elk verdacht geluid", dat door de op een kier geopende deur naar binnen dringt. Het wantrouwen is tot stelsel geworden. De gevangenbewaarder, die de gevangenen bespionneert, wordt zelf weer bespionneerd, en wel van alle kanten.

Overeenkomstige ervaringen had ik gedurende eenige weken in 1916 in het Huis van Bewaring te Utrecht en in 1921 te Den Haag. De beste gevangenbewaarders leden het meest onder de onhoudbaarheid van het stelsel. Geen van hen, met wie ik wat spreken kon, geloofde aan de doelmatigheid van zijn eigen werk. Men vertelde mij weldra afschuwelijke dingen, niet het minst over de ontaarding der jongeren in de gevangenis, vooral ook op sexueel gebied, over het noodlottig recidivisme, en beklaagde zich, dat men met zulk een groot aantal min of meer zwakzinnige, minderwaardige typen had te maken. „Wij zijn allen half zenuwziek". Enkelen smeekten mij haast om „een ander baantje". Maar er waren er ook, die maar al te gaarne de gevangenen beleedigden en „pestten" — als ik zelf heb ervaren — en die de onvermijdelijke beleediging der straf nog beleedigender maakten, door op de weerlooze gevangenen hun woede tegen superieuren te verhalen. En de gevangenispredikant ging rond als een briesende leeuw, zoekende, wie hij kon bekeeren.

Inderdaad schijnen gevangenen meer dan andere menschen bekeerd te moeten worden, en vooral „verbeterd". Er bestaat zelfs een speciaal genootschap tot verbetering van deze menschensoort. Ware het echter niet gewenscht met het verbeteren en bekeeren van anderen te beginnen? Ik heb bijvoorbeeld enkele malen zoogenaamde „regenten" op bezoek gehad, aan wie nog heel wat te verbeteren scheen. Natuurlijk spraken zij vanuit de hoogte, in elk geval min of meer neerbuigend. Kortom, het waren op zijn gunstigst philanthropen, en niet altijd van de aangenaamste soort. Ze kwamen zoo maar op eens in je cel — d.w.z. na eerst buiten op de deur je zondebriefje te hebben gelezen, door den judas naar binnen te hebben geloerd en bij bewakers en directeur inlichtingen te hebben gewonnen. Volgens het reglement was je verplicht om voor ieder, die binnen kwam, op te staan. Je ging dus staan. Ook trouwens uit natuurlijke beleefdheid. Zonder zich persoonlijk voor te stellen, deden ze op autoritairen toon direkt eenige vragen, als daar zijn: „Heeft u ook ergens over te klagen?" Alsof men zich eigenlijk niet over alles te beklagen had! Maar neen, dat bedoelden zij niet......
Ik kreeg bezoek van een gevangenispredikant. Tegenover mijn aan den muur geketenden driepoot had eerst een bewaker een hoogst aantrekkelijke stoel geplaatst. Hierop zette zich de Bedienaar des Woords, en de conversatie begon. Onmiddellijk werd ik, als zijnde een bizonder zondaar, vanaf de stoel met artillerie bestookt. Zonder iets van mijn persoonlijke verhoudingen te weten, vroeg de gevangenis-predikant mij zelfs: „Wat zou uw moeder ervan zeggen, als zij u hier zag zitten?" en keek meewarig rond. Had zulk een mensch zelf niet bekeerd moeten worden, eer hij op gevangenen werd losgelaten? Toch zou hij weldra zijn jubileum vieren. Zijn preeken waren één poging de hoorders te overtuigen, dat zij diep gevallen waren, maar er nog juist genade voor hen bestond; zijn gebed, om de godheid voor zulke zondaars extra goed te stemmen. Had hij dan nooit gelezen: „Als ik langs een of anderen weg een mij vreemd mensch ontmoet, en ik ga op hem af, zie hem aan, en spreek: „Ik weet de éene groote misdaad van uw leven, die gij voor allen verborgen houdt" dan zal hij zijn blik verschrikt afwenden, ja wellicht zijn gelaat bedekken"? Dit is waarschijnlijk overdreve
Doch indien niet elk tot misdaad, zelfs niet tot verborge misdaad komt — die overigens lang niet altijd ond strafwet behoeft te vallen — ieder is daar zonder twijf dikwijls na aan toe geweest, al ware het slechts in ge dachten. En was het wellicht niet slechts lafheid, angs die hem van de verwerkelijking weerhield? Gevangene zijn over het algemeen niet slechter, maar ongelukkige dan de anderen — in Rusland b.v. heeft het volk d altijd diep beseft —. Zij weten trouwens goed, hoe i de werkelijkheid de zaken staan:

KLEINE DIEVEN STELEN
STELEN GROOTE NIET?
CRISTENE HET MEEST

las ik ingekrast in den muur van mijn cel te Den Haag
En op de kalender was onder een datum geschreven

verjaardag van mijn zoontje
IK BEN ONSCHULDIG

Was hij onschuldig? Had hij slechts, wellicht ook voo zichzelf, den onschuldige gespeeld? In elk geval wee ieder, om met E. H. Schmitt te spreken, dat in deze maatschappij „het schuim boven drijft": de misdader van geridderde petroleumkoningen en munitieleveranciers, van vrome generaals, omgekochte journalisten en

machtige bankiers zijn groot vergeleken bij de meest bescheiden diefstallen, waarvoor men in de gevangenissen telkens weer wordt opgesloten, en met den meest slechts ènkelen moord, die men daar met verlies van zijn gansche, of ten minste een zeer belangrijk deel van zijn leven en zijn geluk bekoopt. Toch loopen de eersten vrij, en is de menschheid aan hun genade overgeleverd.
Werkelijke verhouding tusschen misdaad en straf bestaat niet, en kan niet bestaan. Wat dit betreft, kan nimmer worden vastgesteld, wat „recht" is. In het algemeen veroorzaakt het officieele recht een wanverhouding ten nadeele van den als misdadiger gestempelde, wiens leven wordt ontredderd, vaak verwoest, en wiens familie mede op de wreedste wijze wordt getroffen.
Geen wonder, dat in Europa reeds sinds twintig eeuwen de menschelijkst voelenden en zuiverst willenden allen rechtbank en straf hebben veroordeeld en van geen vergelding hebben willen weten. De eerste christenen b.v. weigerden niet slechts krijgsdienst, maar ook alle overheidsambt, al dadelijk het werk van den rechter, vooral omdat zij anders ter dood zouden hebben moeten veroordeelen. Ook bracht men elkander niet voor den rechter. Toen de Kerk zich verbonden had met den Staat, zetten de trouwste ketters deze traditie voort. De meesten dezer wilden van geenerlei gezagsuitoefening weten. De vergeldingswet van Mozes had, naar hun oordeel, afgedaan; het „ééne gebod" van Christus was nog slechts van kracht. Voorzoover later de Hervorming vastliep, en met staat, geweld en kapitalisme samengroeide, bleef verzet bij allerlei sekten levend, die als het geweten der westersche menschheid fungeerden.

Zoo was er in het midden der XVIIe eeuw in de Nederlanden een groep hoogstaande mannen en vrouwen, die men als „reformateurs" heeft gekenschetst en thans beschouwt als voorloopers van gewetensvrijheid en humaniteit, als voorbeeldige oorlogsbestrijders en voorbereiders van het vrije denken. Velen verwierpen niet slechts krijgsdienst, maar ook rechtbank en gevangenisstelsel, terwijl de meesten hunner tot communisme neigden. Hylkema heeft hen met moderne tolstojanen en radikale christen-socialisten vergeleken. Daniël Zwicker b.v. verklaarde zch volstrekt tegen de „wereltsche manieren van vonnissen". Met werkelijk christendom onvereenigbaar achtte hij „de beulen, galgen, raders, schavotten, prangers, vyeren, swaerden, roeden, geeselen, branden, pijnbanken, gevanckenissen, boeyen, rasphuysen, spinhuysen, stadthuysen en rechthuysen".
In de XXe eeuw werd deze traditie o.a. voortgezet door een der begaafdste vrouwen dezer dagen, Dr. Clara Wichmann, wier korte leven één strijd voor waarheid en voor vrijheid is geweest. Uitgaande van de natuurlijke en geestelijke solidariteit, die de menschen verbindt, en welbewust aansluitend bij de zuiverste strekkingen in moraal, religie en wijsbegeerte, kwam zij op tegen het feit, dat in de cultuurgeschiedenis het strafrecht eeuwen achteraan hinkt, en terwijl men in allerlei andere opzichten reeds hoogere beginselen erkent en zelfs poogt toe te passen, men op dit gebied nog altijd werkt met begrippen als vergelding, afschrikking, onschadelijkmaking, en eindelijk met verbetering als niet verplichte toegift. Zij stelde vast, dat alleen in abnormale tijden als de onze zich het verschijnsel voordoet der z.g. massa-criminaliteit: het grootste deel van de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid heeft deze niet gekend. De mate der criminaliteit was n.l. nooit dezelfde: zij daalde en steeg al naar gelang de maatschappij betrekkelijk in orde of wanorde verkeerde. Veel, wat men vroeger als een „eeuwige categorie" beschouwde, blijkt slechts een „historische categorie": een tijdelijk verschijnsel, uit zekere omstandigheden te verklaren. In bepaalde sociale omgevingen worden steeds grooter massa's tot misdaad gedreven; zij vliegen er haast in, als muggen in het licht. In bepaalde andere omgevingen worden zelfs minderwaardige typen voor misdaad behoed. Een groot deel der gedegenereerden, die de gevangenissen bevolken, komen voort uit een bepaald, ongunstig milieu, waar vooral alcoholisme, scrophulose en syphilis woeden. Echter — zoo vervolgt Clara Wichmann in „Misdaad, Straf en Maatschappij" — al tracht men door bestrijding van woningellende, van kinderverwaarloozing, van alcoholisme, geslachtsziekten enz. dergelijke misstanden tegen te gaan, indien men niet vèrder gaat, behoudt men nog altijd het kapitalistisch stelsel, dat telkens andere ellenden doet te voorschijn komen en moet doen te voorschijn komen — oorlog en werkloosheid b.v. —.

Wie slechts misstanden bestrijdt, zonder de maatschappij zelf om te willen wentelen, begrijpt niet,
„dat het kapitalistisch stelsel een bron is, waaruit aldoor
„opnieuw deze misstanden opwellen, als men ze hier of
„daar heeft vermogen te bestrijden,
„dat het onmogelijk is om in een klasse-maatschappij
„en bij een op winst gebaseerde productie aan allen
„een gelijkelijk goede opvoeding en verzorging te
„verzekeren;
„dat zoolang een tekortkomend proletariaat aan de ééne
„zijde, en geheel of gedeeltelijk parsiteerende klassen
„daartegenover bestaan zullen, de oorzaken voor de mas-
„sale criminaliteit werkzaam blijven;
„dat de telkens weerkeerende crisissen en oorlogen tel-
„kens opnieuw periodes van verhoogde criminaliteit
„brengen;
„dat niet alleen ondervoeding, verwaarloozing, woning-
„ellende en alcoholisme meedoen, maar ook de gansche
„geest van de kapitalistische moraal, zooals die in alle
„menschelijke verhoudingen tot uiting komt, haar demo-
„raliseerenden invloed oefent in dien zin, dat *Rück-*
„*sichtslosigkeit* en voor-zich-zorgen en met-ellebogen-
„zich-erdoor-wringen als algemeene normen aanvaard
„worden;
„dat in de imperialistische phase zachtere gemeenschaps-
„gevoelens worden teruggeduwd en atrophieeren;
„anders gezegd, dat verwaarloozing van kinderen, wo-
„ningellende en drankmisbruik niet op zichzelf staande
„kwalen zijn, maar ziektesymptomen van een totaal ziek
„organisme".

M.a.w. evenals de strijd tegen oorlog of slecht onderwijs, eischt die tegen het heerschende straf- en gevangenisstelsel tevens strijd voor een gezonde menschelijke samenleving, en kan hij slechts als onderdeel däárvan doelmatig worden gevoerd.
Uitzonderlijke gevallen van zware misdadigheid zullen zich volgens de schrijfster ook in een meer menschelijke maatschappij waarschijnlijk blijven voordoen, vooral bij min of meer zielszieke individuen — wier aantal overigens bij gunstiger verhoudingen afnemen zal. Maar de massale beroeps- en gewoontecriminaliteit behoort typisch bij de tegenwoordige maatschappij en zal bij sociale genezing verdwijnen. Wel zullen min of meer blijven gelegenheidsmisdrijven en misdaden uit schuld, nalatigheid, onvoorzichtigheid. Doch deze alle zullen anders behooren te worden behandeld, buiten alle vergeldingsmethoden om.
Krachtig bestrijdt Clara Wichmann voorts de opvatting, die men zoowel in het feodaal-kerkelijk als in het liberaal-burgerlijk strafrecht handhaaft, alsof allen, die niet geheel krankzinnig zijn, voor hun daden „verantwoordelijk" gesteld kunnen worden. Dit is zoowel in strijd met moderne zielkunde als maatschappijleer.
„Die gelijke, abstracte verantwoor-
„delijkheid bestaat niet, ieder mensch verschilt
„ten deze van een ander èn ieder mensch verschilt van
„zichzelf in verschillende phasen van zijn leven, verschil-
„lende graden van vermoeidheid en opwinding. De
„scheiding tusschen „toerekeningsvatbaren" en „ontoe-
„rekeningsvatbaren" is niet vol te houden, er is slechts
„gradueel verschil; nagenoeg niemand is volslagen on-
„verantwoordelijk, nagenoeg niemand volslagen verant-
„woordelijk te noemen".
Om iemand werkelijk te kunnen oordeelen, zou men hem geheel moeten kennen, zijn gansche geschiedenis, zijn onderbewuste zielsprocessen zelfs, en bovendien volkomen vrij moeten zijn van alle subjectieve prikkelbaarheid, eenzijdige sympathie of antipathie. „Waaruit volgt, dat geen mensch rechter over een ander zijn kàn".
De fransche vrijdenker Guyau verklaarde: „Ware gerechtigheid is alomvattende, erbarmende liefde". Volgens Clara Wichmann gaat liefde boven alle recht uit. Wie dit maar eenigszins beseft, wil van geen vergelding meer weten. Alles begrijpen, is alles vergeven: wie werkelijk misdeed, is daardoor reeds ellendig, en moet van zijn ellende juist worden bevrijd. De praktijk bewijst bovendien, dat afschrikking en onschadelijkmaking niet helpen. Met bijna mechanische regelmatigheid keert in sociaal ongunstige perioden de massa-criminaliteit weer, en de gevangenissen — die „broedstoven voor criminaliteit", als de deskundige Enrico Ferrie ze noemde — krijgen 40 tot 50 % harer bevolking als recidivisten terug.

Misdadigers zijn meest stoffelijke en geestelijk misdeelden. Menschen, wier aanleg en omstandigheden reeds ongunstig waren of — wat vaak wordt vergeten! — wier aanleg en omstandigheden niet goed bij elkaar pasten. Dit geschiedt telkens in de kapitalistische maat-

schappij. Niemand komt alleen uit zijn aanleg voort. Niemand wordt volkomen bepaald door de omstandigheden. Ieder is produkt van aanleg èn omstandigheden, hoe groot het aandeel van de eerste, hoe klein dat van de laatste faktor zij, of omgekeerd. De schoonste aanleg kan door ongunstige omstandigheden worden bedorven. Gunstige omstandigheden kunnen een bedenkelijken aanleg vaak zeer gelukkig beïnvloeden. Er is geen reden, om fatalist te zijn, noch vanuit de idee van den aanleg, noch vanuit die der omstandigheden: een hooggeschat hoogleeraar in de zielkunde placht op zijn college's aan zijn eigen hoofd de misdadigerskenteekenen van Lombroso te demonstreeren, en toch was hij op een academische leerstoel, en niet in de gevangenis terecht gekomen. Opvoeding en maatschappij behooren op een bepaalde wijze samen te werken, om elk individu zijn kansen te geven. Hoe werden misdadigers meest opgevoed? In welke sociale omstandigheden verkeerden zij? Door wat voor ouders werden zij verwekt? Al dergelijke vragen, die zich hier onmiddellijk voordoen, wijzen erop, dat vooral sociale faktoren de misdadigheid bepalen, en dat de verantwoordelijkheid ervoor terugvalt op de menschelijke gemeenschap, waarin zij werden geboren.
Het is niet toevallig, dat Clara Meijer Wichmann het manifest „Tegen de heerschende Opvattingen omtrent Misdaad en Straf" ontwierp. Niet alleen waren rechten en rechtsstatistiek haar vak, en kenmerkte zij zich door een diep en zuiver solidariteitsgevoel voor allen, die leden, maar als uiterst links christensocialiste eerst, als vrijdenkende anarchocommuniste later, kwam zij in een milieu, waar de gevangenis een uit ervaring bekende instelling was.
1200 jonge mannen hadden wegens dienstweigering minstens 10 maanden gevangen gezeten, en van dezen behoorden een betrekkelijk groot procent tot de revolutionaire beweging. Ook Jo Meijer, met wien zij huwde, had wegens dienstweigering 10 maanden „gezeten". Zelf bracht ik alles tezamen slechts goede 6 weken cellulair in twee huizen van bewaring door. Als ik bedenk, welk een onvergetelijken indruk deze afschuwelijke tijd op mij maakte en hoe ik sedert het gevangenisleven nooit één dag vergeet, is het mij duidelijk, dat zij, die 10 maanden lang in de nog strengere strafgevangenis werden opgeborgen — tegenwoordig hebben de principieele dienstweigeraars het iets gunstiger — door de herinnering aan het gevangenisleven haast worden vervolgd, en niet nalaten kunnen, voor hun medegevangenen in allerlei opzichten te strijden. Meijer en Clara Wichmann werkten hiervoor weldra krachtig samen. Evenals in Engeland leidden ook in Nederland de ervaringen der antimilitaristen tot een nieuwen strijd tegen het vigeerend straf- en gevangenisstelsel. Het eerste Uitvoerend Comité van Actie tegen de bestaande Opvattingen omtrent Misdaad en Straf bestond uit Kees Boeke, die als revolutionair het gevangenisleven maar àl te goed kende, J. Brommert Jr., die als sociaaldemocraat dienst geweigerd had, Kaspers, den anarchist, die ook met „het recht" in botsing kwam, J. W. Kruyt, oud-voorzitter van den Bond van Christen-Socialisten, een organisatie, wier leden sinds 1914 telkens werden vervolgd, Lodewijk van Mierop, die als een der opstellers van het dienstweigeringsmanifest in de gevangenis terecht kwam, Jo Meijer en Mr. Clara Wichmann. Het was voor alle anderen een geluk, deze laatste in hun midden te hebben, óók omdat zij in juridische kringen wegens haar groote bekwaamheid als zoo gezaghebbend gold, dat ze reeds zeer jong was voorgekomen op een voordracht voor professor aan de amsterdamsche universiteit. Welbewust had zij haar groote maatschappelijke kansen op het spel gezet en zich aangesloten bij de revolutionaire strijders. In haar voordrachten en opstellen wijdde zij zich thans vooral aan den strijd tegen de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf en kwam ook rusteloos op voor humaniseering van den revolutionairen strijd zelf, die onder invloed van burgerlijke en tsaristische tradities dreigde te verwilderen en te vergroven. Al wat zij in de russische revolutie voor goeds zag, tot op het uiterste waardeerend, verzette zij zich tevens tegen den geest van geweldadigheid en mechanistisch utilisme, die de omwenteling steeds meer vergiftigde. Bitter leed zij onder de wreede wijze, waarop in Rusland andersdenkenden, zelfs revolutionairen, werden mishandeld en vaak omgebracht. Zij werd ons al te plotseling ontrukt. Doch niet, zonder juist genoeg te hebben nagelaten, om haar levensbeschouwing en moraal te doen doorwerken in de historie. Zij was een van die uitzonderlijke wezens, waarin zich op schoone wijze een menschelijker toekomst aankondigt. Alle revolutionairen zijn daarom

verplicht, zich in de door haar nagelaten werken te verdiepen. Zij zullen er telkens nieuwe, verrassende vondsten doen.
Weldra verschijnt bij Bijleveld te Utrecht van haar hand een uiterst belangrijke bundel: „Misdaad, Straf en Maatschappij".
In dezen zeer onmenschelijken tijd heeft Clara Meijer Wichmann door haar werk en haar persoon de menschelijkheid verdedigd, die soms zelfs onder revolutionairen, die haar voorstaan, dreigt te loor te gaan.
Haar stem zal nog in verre tijden klinken.

(Uit: "Bevrijding. Maandblad gewijd aan de vernieuwing van het socialisme", juni 1931)

GEEN MISDAAD TEGEN DEN MISDADIGER!

Ook waar het strafrecht rechtsgoederen beschermt, die een bescherming waard zijn, en waar het niet de sterkeren tegen de zwakkeren beschermt, daar geschiedt dit nog met lagere middelen en zonder het besef dat men elkanders vergissingen en fouten gezamenlijk behoort te dragen.
De ontkenning van het recht tot straffen moet men echter niet opvatten als een w e e r l o o s h e i d, waardoor het gevaar zou kunnen ontstaan van een zinken tot een peil beneden dat van de staatstraf, maar als een g e e s t e l i j k e w e e r b a a r h e i d. Zooals wij dan ook tegenover het militarisme geen weerloosheid, maar een geestelijke weerbaarheid hebben gesteld, een andere activiteit.
De gewone mentaliteit is: ieder misbruik moet met een strafbedreiging bestreden worden. Een samenleving, die op dwang berust, kan inderdaad zonder straf niet in stand blijven. Maar met het afsterven van den staat en van den dwang zou ook de straf kunnen verdwijnen.
Het hooger geestelijk beginsel, dat ons tot richtsnoer zijn moet in het maatschappelijk leven is de eerbiediging van ieder menschelijk wezen, dat dus nooit middel, werktuig mag wezen. Daarom zegt Bussman: „Wij houden ermee op, te onderzoeken, wat wij o m o n z e n t w i l met den misdadiger beginnen moeten; wij vangen aan erover na te denken, wat wij te zijnen behoeve hebben te doen." Het strafrecht is egoïst: „misdaad tegen den misdadiger, *das Verbrechen am Verbrecher*".

Dr. CLARA MEIJER WICHMANN

II.

STELLINGEN

I

1. Voorzoover verband van maatschappelijke omstandigheden en misdaad wordt toegegeven — en dit geschiedt tegenwoordig vrij algemeen — heeft men vooral het oog op bepaalde, afzonderlijke misstanden (woningellende, alcoholisme, ondervoeding, verwaarloozing van kinderen). Zij, die zich voorstanders der milieu-theorie noemen, kennen aan deze feiten overwegenden invloed toe en brengen allerlei schijnbare aanleg-factoren indirect tot milieu-factoren terug.
2. Inderdaad moet een dergelijke werking over het algemeen worden aangenomen; bewijzen hiervoor liggen o.a. in het feit, dat de overgroote meerderheid der veroordeelden (niet te verwarren met „misdadigers" in zedelijken zin) behoort tot de bezitloozen, in het bizonder de arbeiders zonder vast beroep, en dat in tijden van oorlog en economische crisis de criminaliteit in snel tempo stijgt.
3. Dit sluit natuurlijk het erkennen van aanleg-factoren niet uit; onder ongunstige omstandigheden zijn het uiteraard de zwakken, onevenwichtigen, die het eerst „bezwijken"; waarbij dus nooit uit het oog mag worden verloren, dat óók deze zwakken en onevenwichtigen onder gunstiger omstandigheden allicht niet bezweken zouden zijn.
4. Het tekort dezer burgerlijke milieu-theorie, hoezeer zij onzen arbeid heeft voorbereid, is echter hierin gelegen:
   a. Zij werkt voor verzachting van afzonderlijke misstanden binnen het raam van het kapitalistische stelsel, terwijl werkelijke opheffing dier misstanden binnen dat stelsel niet mogelijk is;
   b. Zij onderzoekt wel de m i s d a a d, doch niet het s t r a f r e c h t dialektisch-empirisch; zij gaat, even-

als de school van Lombroso en evenals de klassieke strafrechtsrichting, er nog in alle naïviteit (d.w.z. zonder dat dit haar bewust is) van uit, dat de misdadiger in criminologischen zin zoo ongeveer samenvalt met den overtreder der bepalingen van het Wetboek van Strafrecht; zij heeft althans niet nadrukkelijk het groote verschil tusschen die beide uitgewerkt; zij ziet ook niet de misdadigheid van tal van groepen van personen, die zich aan anti-sociale daden in het groot schuldig maken, doch niet door de huidige strafwet getroffen worden.

5. Hiertegenover hebben wij scherp te onderscheiden tusschen feiten, die zich richten tegen blijvend menschelijke waarden, of personen, die aan een tekort aan menschelijke en sociale gevoelens lijden, — èn feiten, respectievelijk personen, die zich alleen richten tegen „rechten", die uitsluitend onder de tegenwoordige maatschappelijke orde als „rechten", als beschermingswaardige rechtsgoederen, beschouwd worden.

6. Op den bodem van de beschouwingen aller burgerlijk-denkende schrijvers over misdaad en straf ligt de gedachte, dat de tegenwoordige maatschappij „de gemeenschap" of „de rechtsorde" is; vandaar dat deze schrijvers, wanneer zij zien dat de regels en instellingen dezer maatschappij niet anders dan door strafbedreiging en strafvoltrekking zijn te beveiligen, hieruit afleiden, dat dit in geen maatschappij anders zou kunnen zijn.

7. Dat het „straffen" van half- en heel-psychopathen uit achterlijkheid in psychologisch denken voortvloeit, wordt ook door de (burgerlijke) „nieuwe richting in het strafrecht" naar voren gebracht, wanneer zij ten opzichte van deze personen psychiatrische behandeling en verpleging zonder strafkarakter verlangt. Daarnaast echter hebben wij te begrijpen, dat het „straffen" van hen die alleen dóór en vóór de kapitalistische organisatie der maatschappij „misdadigers" zijn, voortvloeit uit tekort in economisch inzicht. De beroeps- en gewoontemisdadigers zijn, met uitzondering van hen die een aangeboren-gewelddadigen aard vertoonen, niet „de vijanden" van „de gemeenschap", maar eerder de slachtoffers en producten van de huidige maatschappij; in een maatschappij immers, die den naam „gemeenschap" zou mogen dragen, zouden deze groepen van misdadigers niet tot aanzijn komen. En de groep der misdadigers met aangeboren anti-socialen aanleg (psychopathen, verminderd toerekenbaren, gedegenereerden) zou verminderen.

8. Want op drieërlei wijze hangt de tegenwoordige misdadigheid met organisatie en karakter der maatschappij samen:

a. doordat de heerschende maatschappelijke omstandigheden het geboren-worden van gedegenereerden bevorderen (b.v. doordat armoede bevordert het alcoholisme, en dit weer tot kiembeschadiging leidt);

b. doordat deze maatschappij, op monopolie- en uitbuitingsrechten gegrond, gelijk iedere dergelijke maatschappij, vergrijpen tegen haar taboe's (o.a. den eigendom) te voorschijn roept. Welk verzet kan geschieden onbewust, zelfzuchtig, bij wijze van diefstal b.v., door hen die tengevolge van een dergelijk taboe tekort komen aan de goederen des levens, òf als bewuste strijd tegen het kapitalistische stelsel, tegen het gezag, tegen het militarisme. In het laatste geval heeft men (b.v. bij de dienstweigering) te maken met „criminaliteit" die hóóger zedelijke normen vertegenwoordigt dan het geldend recht (criminalité antérograde);

c. doordat er is een psychische uitwerking van het geheele tegenwoordige stelsel, dat de rücksichtslosen naar boven gedragen en alle instincten en tradities van „onderling hulpbetoon" verzwakt heeft. De veranderlijkheid der sociale gezindheid echter (het feit dat in verschillende tijden en onder verschillende omstandigheden de menschen zich in hun sociaal-economisch leven op wezenlijk-verschillende wijze gedragen), — de veranderlijkheid waaraan men vroeger niet geloofde, toen men meende dat „de mensch altijd gelijk bleef" is door de nieuwere wetenschap op velerlei gebied aangetoond.

9. De gewone opvatting der behoudenden is deze: misdadigheid zal er ten allen tijde zijn, omdat deze door 's menschen aard en door de eeuwigheid van allerlei conflicten wordt meegebracht. Dat er verandering in den aard der misdadigheid is (van ruwheids- tot beschavingscriminaliteit) wordt door dezen wel toegegeven; bij historisch onderzoek zullen zij echter moeten erkennen, dat ook de mate der criminaliteit veranderlijk blijkt.

10. Want wèl zijn er in alle menschenmaatschappijen

voorgekomen individueele misdaden, gewelddaden, rechtsbreuken, oneerlijkheden; maar de massale criminaliteit, zooals wij die kennen (beroeps- en gewoontecriminaliteit), is opgekomen in bepaalde tijdvakken der geschiedenis — in West-Europa in dat tijdperk der latere Middeleeuwen, toen, met het eerste begin van het kapitalisme, een bezitloos proletariaat zonder bestaanszekerheid ontstond.

11. Deze massale criminaliteit is product van het kapitalistisch stelsel en kan niet dan met dit stelsel verdwijnen; gedeeltelijke bestrijding van enkele uitwassen kan niet verhinderen, dat uit dit stelsel aldoor nieuwe bronnen van ellende en misdaad opwellen.

12. De zaak staat dus niet zoo simplistisch, dat in een socialistische maatschappij kortweg „de" misdaad zal zijn verdwenen of tot een minimum teruggebracht; wij kunnen op grond der historie het verschil scherper formuleeren en aannemen, dat in een volgroeid-communistische samenleving nog wel zullen voorkomen misdaden uit abnormalen aanleg, misdaden uit onachtzaamheid of nalatigheid, en misdaden uit hartstocht, jaloezie, woede; doch dat verdwenen zullen zijn de beroeps- en gewoonte-criminaliteit, die het overgroote deel der tegenwoordige criminaliteit uitmaken en die onmiddellijk met de huidige eigendomsverhoudingen samenhangen. Anders gezegd: er is een criminaliteit die blijft en een criminaliteit die vergaat.

13. Het feit, dat de menschheid altijd „zonde" zal kennen, heeft dus niet te maken met het vraagstuk, of de maatschappij altijd zal kennen een massale criminaliteit zooals nu; evenmin als het feit van de „zonde" een antwoord geeft op de vraag, of er altijd zal zijn prostitutie in de vormen en afmetingen van nu; evenmin als het feit, dat er altijd leed is geweest en zal zijn, bewijst dat de maatschappij altijd in die mate van ellende vol zal zijn als in het kapitalistische tijdvak. Het ééne is een eeuwig verschijnsel, het andere de tijdelijke over-accentueering, hypertrophie (overmatige groei) ervan.

14. Ook die vormen van misdaad dan (thans mis-daad genomen in den wezenlijken zin van: vergrijp tegen waarlijk menschelijke waarden) die in een menschelijke maatschappij nooit gehéél zullen verdwijnen, kunnen ten opzichte van nu verminderen; immers bij gezonder maatschappelijke verhoudingen zullen de gevallen van degeneratie afnemen, en bij beter opvoeding van den wil de daden uit wraak en haat geringer zijn. Het erkennen van deze veranderlijkheid is dus verre van utopisch, en kan zich op de geheele historie met haar duizendvoudige veranderlijkheid beroepen.

II

15. Er is niet alleen verband tusschen maatschappij en misdaad; er is óók verband tusschen maatschappij en straf. Iedere groote omwenteling is dan ook totnogtoe steeds tevens geweest een omwenteling van het strafbegrip.

16. In de eerste plaats is dit verband er wat betreft de rechtsgoederen, die door de strafbedreiging worden beschermd; in een maatschappij waarin het meer om materieele dan om menschelijke, meer om uiterlijke dan om innerlijke waarden gaat, zullen bij uitstek de eerste beschermd worden.

17. Maar in de tweede en voornaamste plaats is dit verband er in de wijze van reactie op de gepleegde overtredingen van de normen die in de maatschappij gelden.

In een overwegend barbaarsch-voelende maatschappij, waar de mensch nog als middel tot bepaalde doeleinden gebruikt wordt, bestaat geen schroom tot vernietiging (en ook de gevangenis beteekent vernietiging) van wie voor die maatschappij nadeelig wordt geacht.

Daarentegen zal, hoe meer in de menschheid groeit de (religieuze) eerbied voor het menschelijke leven in een ieder, en het inzicht in de gecompliceerdheid der gevoelens en daden, het oordeel over den medemensch geen uitsluitend-veroordeelen meer kunnen zijn.

In tijden, waarin het psychologisch inzicht nog gering was, kon men op abstracte wijze de menschen in „schuldigen" en „onschuldigen" verdeelen, en genadeloos zijn tegen de eersten; daartegenover heeft het determinisme (hoewel geenszins beteekenende, dat de mensch zèlf niet oorzakelijk op zijn eigen daden in kan werken) de groote ethische beteekenis, dat het leert zachter te oordeelen.

18. Het tegenwoordige strafrecht nu wordt als barbaarsch gekenmerkt niet alleen, doordat het straft feiten, die het onmiddellijk gevolg van de ellende dezer maatschappij zèlve zijn; maar ook doordat het uitgaat van de gedachte, dat verkeerde daden door afschrikking zouden moeten worden belet, of wel dat menschen door middel van straf zouden zijn te „verbeteren", of wel dat door vergelding (door middel van nieuw onrecht) het gekrenkte recht zou worden „hersteld".

19. Door hen, die op zedelijke gronden de vergeldingsstraf willen handhaven (en dat willen niet alleen de enkelen, die zich bewust aanhangers der vergeldingsleer noemen, doch de overgroote meerderheid der menschen) wordt voorbijgezien, dat er juist in de categorie der zedelijkheid van hoop-op-belooning of vrees-voor-straf geen sprake meer kan zijn. En door hen, die de vergeldingsstraf willen handhaven omdat daardoor een gepleegde rechtsschennis zou worden uitgewischt, wordt vergeten — niet alleen dat niet elke overtreding van het positieve recht een „rechtsschennis" is, maar ook — dat dit „uitwisschen" niet geschieden kan door een nieuw onrecht, maar integendeel door een daad van zachtheid en menschelijkheid.

20. In den loop der historie heeft het schuld- en strafbegrip, aanvankelijk geheel uitwendig, bijna alleen op de gevolgen van de daad lettende, zonder onderscheiding naar opzet, toerekenbaarheid, enz., en met den schuldige zijn familie treffende, doorgemaakt een proces van individualiseering, subjectiveering. Dit proces is echter nog maar in zijn begin. Denkt men het ten einde, dan komt men tot het opgeven van alle aan algemeene geschreven regels gebonden rechtspraak, en tot een prijsgeven van alle mechanische „maatregelen". Dàn pas zal de spreuk waarheid zijn, dat de aandacht „niet op de daad, maar op den dader" zal zijn geconcentreerd. — Deze houding tegenover den „afgedwaalden" mensch is reeds door vele groote denkers voorzien; zij behoort bij wat Lenin op het voetspoor van Marx noemt: „de hoogere phase van het communisme", die, volgens zijn schets, vrijwel beantwoordt aan het ideaal ook van de meeste anarchistische denkers.

21. In de „Nieuwe Richting in het Strafrecht" van het einde der 19e eeuw, die met het vergeldingsbeginsel brak, is in wezen het strafbegrip reeds vervluchtigd. („Was lässt von Lisst vom Strafrecht übrig?" Birkmeyer)

22. Bij het streven naar „verbetering" immers is straf in het minst niet noodig; ook in de nieuwere paedagogiek immers is de gedachte van verbetering-door-straf overwonnen. De tegenwoordige straffen trouwens zijn in de practijk allerminst op verbetering ingericht. (De voorwaardelijke veroordeeling brengt juist uitstel van straf.)

23. Thans handhaaft men leed-toebrengende maatregelen, straffen, hoofdzakelijk ter afschrikking van den delinquent zelf èn van anderen (speciale en generale preventie).

Dat de speciaal-preventieve werking der straf gering is, blijkt uit de hooge recidivecijfers; over het algemeen is nu eenmaal het aantal menschen niet groot, die uit een smartelijke ervaring een blijvende „les" trekken; hiertoe zijn een vrij sterke secundaire functie, elasticiteit en zelfbeheersching noodig.

Dat de generaal-preventieve werking der straf eveneens gering is, blijkt in alle tijden van nood en crisis, waarin altijd de onmiddellijk-werkende oorzaak-tot-misdrijf op de massa der menschen sterker bleek in te werken dan de middellijk-werkende en meer verwijderde vrees voor een mogelijke straf.

24. Hiermee wordt niet ontkend, dat de straf allicht op een zeker aantal personen een zekere afschrikkende werking kan uitoefenen, zij het dan dat die meestal wordt overschat. Doch wie menschelijke verhoudingen waarlijk „menschelijk" wil maken, zal ernaar streven hiertoe geheel àndere wegen te vinden dan de afschrikking, die immers tweesnijdend zwaard is en zelf tot onrecht leidt.

25. Want in de eerste plaats gebruikt deze den mensch als middel, als object, inplaats van in hem het subject te zien. En in de tweede plaats fnuikt en knauwt en vernietigt zij.

26. In overeenstemming met de nieuwere psychologie en paedagogiek echter valt de wezenlijke misdaad (de daden, die alleen naar het huidige recht misdaden heeten, schakelen we hier uit) te beschouwen als gevolg van een tekort aan bepaalde vermogens: altruisme, remming, zelfbeheersching, indenken in anderen; de misdaad is verkeerd gerichte activiteit.

Dit tekort nu wordt waarlijk door straf niet aangevuld; integendeel verergerd.
De weg van de „straf" is die van fnuiken en onderdrukken: den mensch zóó klein en bang maken, dat hij „het voor 't vervolg wel laten zal" (speciale preventie), of dat „de anderen 't hem niet zullen durven nadoen" (generale preventie).
De weg der toekomstige, psychologisch-begrijpende en wèlwillende gemeenschap moet zijn die van activiteit in goede banen leiden, en versterken van de zelf-ordenende krachten in den mensch.
Afwijzen van bedreiging en afschrikking als middel om kwaad te voorkomen heeft dus, wil het geen passieve weerloosheid worden, als onmiddellijke ommezijde het naar voren brengen van een geheel andere opvatting van het wezen van de misdaad, en daarmee ook van de wegen om die te boven te komen.
27. Dit wordt in zijn algemeenheid niet te niet gedaan door het feit, dat er enkelen zijn, op den rand van krankzinnigheid staande, bij wie zoodanige inwerking niet mogelijk schijnt; tegenover dezen kan een zekere mate van isolatie of bewaking gedurende langen tijd noodig zijn; doch deze geschiede dan zooals die van geesteszieken, als duurzame verpleging (zoo mogelijk tot herstel), en zonder éénig strafkarakter. Want deze psychopathen zijn zelven ongelukkigen, erfelijk belasten en tekortgekomenen.
28. In een samenleving dus, waarin tot misdaad uit economische oorzaken geen aanleiding meer bestaat (behalve wellicht in speciale, individueele uitzonderingsgevallen) blijven als „misdaden" over: de „vergissingen" of „dwalingen" van menschen, die deze te boven kunnen komen; en de daden van geestelijk abnormalen, die als geesteszieken moeten worden beschouwd.
29. Wie zoo denkt, kan geen raad geven omtrent de wijze, waarop het economische samenstel dezer huidige maatschappij dan zonder straf zou kunnen worden gehandhaafd — hoe men b.v. zonder strafbedreiging juiste belastingopgaven zou kunnen verkrijgen of rijwieldiefstallen zou kunnen voorkomen! Voor deze maatschappij en de handhaving daarvan kan hij geen verantwoordelijkheid aanvaarden; een onnatuurlijke maatschappij is uiteraard alleen met behulp van bedreiging in stand te houden. Taboe's en monopolie's kunnen alleen met geweld of bedreiging met geweld worden beschermd.
Daarom zal een meer menschelijke opvatting omtrent het wezen van de misdaad en de reactie daarop in deze maatschappij en op dit oogenblik nog niet ten volle kunnen worden verwezenlijkt. Ook op dit gebied zal een wezenlijke vernieuwing slechts kunnen komen tezamen met een nieuwe maatschappelijke phase. Maar wel moet de verandering van opvatting en practijk ten opzichte van misdaad en straf in den socialistischen strijd reeds van het begin af worden gesteld, opdat het nieuwe rechtsbewustzijn met de nieuwe maatschappij te zuiverder mee groeie.

(Uit: C. Meijer-Wichmann, Misdaad, Straf en Maatschappij. Utrecht 1931, pag. 54-64)

FILOSOFIE

Clara's belangstelling voor de filosofie is zonder twijfel gewekt door G.J.P.J. Bolland. Volgens Bart de Ligt, die zelf ook de colleges van Bolland heeft gevolgd en bewonderd, was Clara "een der begaafdste leerlingen van Bolland".
Bolland wist haar te stimuleren tot de niet geringe taak het werk van Hegel zelfstandig te bestuderen en, zeker tot 1916-1917, heeft deze Duitse filosoof Clara's werk, zowel stilistisch als inhoudelijk, bepaald.
Het duidelijkst komt dit naar voren in Clara's werk over de filosofie van de samenleving. Dit thema heeft zij voor het eerst uitvoerig uitgewerkt in "De verhouding der philosophie tot de samenleving", een artikel dat in 1916 verscheen in het "Tijdschrift voor Wijsbegeerte". Nog in datzelfde jaar heeft zij dit artikel verder uitgewerkt voor haar eerste cursus voor de "Internationale School voor Wijsbegeerte" in Amersfoort. Deze cursus is onder de titel "Inleiding tot de Philosophie der Samenleving" verschenen in het "Tijdschrift voor Wijsbegeerte" van april 1917 en in 1925 door J.B. Meijer in boekvorm uitgegeven.
Beide geschriften geven een goed beeld van Clara's maatschappij-filosofisch denken tot 1916-1917. Haar gewijzigde visie ten aanzien van dit thema na 1916-1917 vinden wij voor het eerst in haar twee maatschappij-filosofische geschriften uit 1917, getiteld "De Moraal in de Maatschappij der Toekomst" (een voordracht die zij op 20 maart 1917 heeft gehouden voor de "Amsterdamsche Studentenvereeniging voor sociale lezingen") en "Verleden, Heden en Toekomst" (een rede die zij heeft uitgesproken op 20 september 1917 voor de "Internationale School voor Wijsbegeerte").

Hieronder vindt u achtereenvolgens:

I. Een brief van Clara aan G.J.P.J. Bolland, waarin zij hem meedeelt dat zij ("althans voorloopig") Bolland's colleges niet meer wil volgen (1911).

II. Clara Wichmann, "De verhouding der philosophie tot de Samenleving" (1916).

III. Clara Wichmann, "Amersfoort - en de wereld buiten Amersfoort" (1918).

I.

Utrecht, 3 oct. 1911.

Hooggeachte Professor,

Voordat Uwe colleges weer beginnen, wil ik U even schrijven dat ik in den loop van dezen zomer hoe langer hoe sterker ben gaan voelen, dat het beter is, dat ik, althans voorloopig, niet meer kom.
Ik wilde U dit zelf even schrijven, omdat U in dit voorjaar zoo vriendelijk begrijpend waart toen ik U kwam vertellen, dat ik het licht van de rede niet altijd verdragen kon; èn omdat ik weet,

dat U ongaarne de "ouderen" Uw college ziet verlaten. Dat laatste is het dan ook geweest, dat mij lang heeft doen weifelen; maar ik geloof tenslotte, dat deze schijnbare trouweloosheid toch beter is dan een schijnbare Uw-leerling -en- collegiant-blijven zou zijn, waarbij ik in mijn hart zou verlangen naar "het leven daarbuiten".

En dat ik U zelf schrijven wilde, is ook juist omdat het mij schijnt dat U mij niet zoo geheel als "afvallige", als eene die de philosophie heeft verlaten, moet beschouwen als U misschien doen zult. Wat ik in deze acht jaar heb verkregen, en zal bewaren, dat is echter meer een zekere psychische redelijkheid, (wanneer ik die woordverbinding mag gebruiken), een weten te geven en te nemen in concrete gevallen, dan een logisch kunnen doordenken der begrippen. Deze toegepaste philosophische houding zal mij zeker niet verlaten; maar de zuivere rede is voor mij niet weggelegd. Juist dat het gevoelsfactoren zijn, die zich bij mij tegen hare al-omvattendheid verzetten, bewijst, dat ik tenslotte behoor tot de menschen der "gevoelvolle voorstelling". En ik wil U eerlijk zeggen, dat ik -eigenlijk- het niet anders zou willen.

Ik hoop, dat U dezen brief van mij niet onbescheiden zult vinden; niet zult vinden dat ik wel erg lang schrijf over mijn onbelangrijk persoontje. Ik wilde niet zonder brief van U afscheid nemen, waar ik zoo zéér veel aan U te danken heb.

Eigenlijk ben ik geen "oude getrouwe" meer, en als zoodanig komt mij Uw portret dus eigenlijk niet meer toe. Toen ik het ontving, was ik nog steeds in het onzekere wat te besluiten. Toch hoop ik, dat ik het mag behouden. Ik beschouw mijzelve toch nog eenigszins als "oude getrouwe".

Met mijn meest hartelijken dank en vriendelijke groeten

(get) Clara Wichmann.

(Bron: Particulier Archief H.C. Passchier-Meijer te Zeist)

II.

DE VERHOUDING DER PHILOSOPHIE TOT DE SAMENLEVING

DOOR

MR. CLARA WICHMANN.

De philosophie der samenleving is moeilijk bij uitstek, omdat het denkende en het doordachte hier identiek zijn; de mensch is hier begrijpend toeschouwer en werkzame kracht tegelijk. Aanvaardt hij het in de natuurphilosophie gemakkelijk, dat de rede zich in het onredelijke openbaart, bij de doordenking der samenleving

valt het zwaar ervan bewust te blijven, dat deze uit haar aard niet in een redelijke te herscheppen is. En omgekeerd: terwijl de natuur haar gang gaat onbekommerd om wat er over haar wordt gephilosopheerd, is in de samenleving de philosophie zelve factor en invloed. Het denken over de samenleving en de ontwikkeling van de samenleving zijn onverbrekelijk verbonden, werken op elkander in en wijzigen zich met elkander.

Hierdoor wordt de verhouding van het beschouwende en het beschouwde wel rijk en belangwekkend, maar ook troebel gemaakt, en loopt iedere philosophie bij voortduring gevaar, het wezen der samenleving, — en de samenleving, om dat der philosophie te miskennen; — een misverstand, dat tenslotte terug te brengen is tot een ontgoocheld-zijn en een skepticisme van den philosophischen mensch ten opzichte van de begoochelende drijfkrachten, die de maatschappij aan den gang houden niet alleen, maar ook daarin de rede der werkelijkheid verwezenlijken.

I. HET STREVEN NAAR VERBETERING.

De volkswijsheid besefte het sinds lang, dat „niet iedere verandering een verbetering" bleek; en inderdaad is er tusschen die beide begrippen alleen dit voortdurend verband, dat, wat als *verbetering* beoogd wordt, *verandering* zal blijken te zijn. En toch is de volkswijsheid te kort geschoten, inzooverre ze niet begreep, dat „verandering" niet steeds het mindere is van „verbetering", en dat de eindelooze verandering der maatschappij geen onsamenhangende serie van toevallige wisselingen is.

Waar de samenleving der menschen het terrein is van hun activiteit, daar staat deze bij uitstek in het teeken der veranderlijkheid; in 's menschen droomen en wenschen, in de motieven tot zijn daden, is de samenleving vooral datgene, wat *verbeterd* moet worden. Want in alle tijden erkent de mensch, dat het bestaande waard is te gronde te gaan, en hoopt hij een betere wereld na te laten aan zijne kinderen. Door zijn daden wil hij die voorbereiden. Wie echter daden wil doen, die moet partij kiezen, moet één richting eenzijdig afkeuren en een andere eenzijdig toejuichen. Zoo schijnt de samenlevingsmensch onredelijk in dubbelen zin: doordat hij illusies heeft omtrent de verwezenlijking van een betere wereld, en doordat hij uitteraard partijmensch is.

Maar de samenleving corrigeert zich zelve. Wel is zij eenerzijds zoozeer het gebied der vooruitstrevende en verbeterende activiteit, dat zij zelfs de philosophie meetrekt; doch anderzijds is zij het terrein van het behoud.

Want in alle wisseling der dingen is het eeuwig geldige te onderkennen. Maar de mensch, die het eeuwige niet anders dan in de tijdelijkheden kan waarnemen, ziet telkens en telkens weer voor het eeuwig wezen van eenig verschijnsel aan, wat slechts een bepaalde verschijningsvorm in een bepaalden tijd en een bepaalde omgeving is. En waar bovendien ieder „inzicht" op het gebied der samenleving onmiddellijk tot partijkiezende, normatieve „meening" omslaat, leidt dit tot de eeuwig herhaalde prediking, dat aan het een of ander instituut niet zou mogen worden getornd, zonder dat „das Palladium des sittlichen Staats gefährdet" zou zijn.

Deze twee krachten echter, vooruitstreving en behoud, beide eenzijdig, beide partijdig, beide „onredelijk" — zij brengen in hun onderlinge weerstreving als resultante van krachten een einduitkomst teweeg, die steeds en overal een andere is dan zij een van beide gedacht hadden — nooit en nergens verwezenlijkt de geschiedenis een partijprogram — *maar die er niet te minder een einduitkomst om is.*

Streven naar verbetering en waarschuwing tot behoud blijken dan niet te vergeefs te zijn geweest; zij hadden *niet* evengoed beide *niet* kunnen zijn.

Inzooverre zijn dus de illusies en daden van de menschen der samenleving reeds gerechtvaardigd: de voortbeweging der samenleving kan hen niet ontberen.

Maar is er niet nog een andere rechtvaardiging? Gaat het begrip „verbetering" wel zoo heelemaal in dat van „verandering" op?

In zekeren zin ja. Indien al wat bestaat waard is te gronde te gaan, dan geldt dit evenzeer voor wat ervoor in de plaats komt. De samenleving blijft een samenleving van voortdurend elkaar tegenwerkende, miskennende, verguizende krachten; en waar de werkelijkheid op één gebied tot een synthese is geraakt, zijn er honderd andere waarop nog het bellum omnium contra omnes woedt. Iedere winst blijkt tevens verlies; iedere vooruitgang blijkt nieuwe misstanden mee te brengen; iedere voorziening daarin nieuwen strijd. In haar drang naar verbetering wijzigt zich de samenleving eindeloos, om steeds weer voor nieuwe gebreken te staan; zij jaagt horizonnen van verbetering na, die voor den naderende terugwijken. Ieder menschenleven, ieder volksleven, de geschiedenis van iederen godsdienst — het is alles opgaan, blinken, verzinken, vergaan — het is alles ijdelheid.

Maar daarmee is niet gezegd, dat de geschiedenis der menschen een onafgebroken opeenvolging van dezelfde mate van leed en nood zou zijn. De formeele gelijkheid brengt geen materieele mee: het feit dat iedere leniging van ellende nieuwe bronnen van ellende schept, ieder overwinnen eener zonde voor nieuwe zonden den weg effent, houdt niet in dat niet een tijdperk overwegend in het teeken van ellende of zonde, een ander in dat van leniging of verlossing staat.

Bezien we het vraagstuk dus uitsluitend formeel, uitsluitend wat de beweging, den gang, het verloop der maatschappelijke ontwikkeling betreft, dan is het waar, dat de hoop op „verbetering" een illusie is. Zijn we echter ook den inhoud der verschillende tijdvakken van de geschiedenis der samenleving indachtig, dan kan ditzelfde niet meer in dien volstrekten zin worden gezegd.

Verbetering blijkt dus mogelijk slechts in tijdelijken zin; d. w. z. iedere verbetering loopt tenslotte weer dood in ontaarding, die om nieuwe verbetering vraagt — zoodat de samenleving eeuwig in het teeken der activiteit blijft staan. Maar in tijdelijken zin *is* ze dan ook mogelijk en zelfs werkelijk; en waar het streven-naar-verbetering een, zij het ook tijdelijke, verbetering gebracht hééft, daar is het niet vergeefs geweest.

We moeten nog verder gaan en erkennen, dat, evenals iedere winst een verlies medebrengt, omgekeerd ook ieder gevreesd verlies voor eigen compensatie zorgt. Juist deze onuitputtelijke rijkdom der samenleving aan nietvermoede compensaties is echter bedroevend veel voorbijgezien door het ondankbare menschdom, dat nu eenmaal eerder komt tot het inzicht in de betrekkelijkheid van iedere winst dan in die van ieder verlies.

Heeft zoo niet de „theorie", die de algemeenheid had geabstraheerd uit de bizonderheden van een tijdvak of een kring, — heeft zij niet jaar op jaar, eeuw op eeuw, tegenover iedere wijziging der dingen denzelfden klaagzang aangeheven over het diepste wezen van de menschenmaatschappij, dat daardoor zou worden aangerand? Werd deze zelfde klaagzang niet wederom gehoord van de *toen* nieuwe en revolutionnaire richting, zoodra zij zelve „arrivée" was en tegenover een nog nieuwere stond? En bleek dan niet telkenmale, dat het wezen der dingen *niet* was aangetast, dat de tijd een derde, verzoenende oplossing bracht, die anders was dan nieuwe èn oude richting hadden gedroomd? Het zou de moeite loonen een geschiedenis te schrijven van der menschen vreezen en van wat daar in de werkelijk-

heid van bewaarheid werd: vrees voor de opheffing der slavernij, vrees voor de natuurwetenschap, vrees voor de afschaffing der pijnbank, vrees voor treinen en gasverlichting, vrees voor staatsinmenging in het economisch leven, vrees voor de nieuwe richting in het strafrecht, vrees voor de vrijheid-latende opvoeding, vrees voor de vrouwenbeweging; — waarlijk, wanneer men alle illusies ijdel mag noemen, de vrees voor de illusies is het niet minder!

Wijzer echter is het te zeggen, dat zij geen van beide ijdel zijn; want doordien zij elkaar weerstreven wordt tenslotte iets gerealiseerd, dat van geen van beide de uiterste consequentie is.

En nogmaals moeten we hier het formeele loslaten en den inhoud in aanmerking nemen. Want de mensch leeft toch niet alleen in de beweging der dingen, maar ook in ieder tegenwoordig oogenblik. Evenals nu het eene „tegenwoordige oogenblik", tengevolge van een voorafgegane „verbetering", minder in het teeken van leed kan staan dan een ander, en dit oogenblik dan opzichzelve waarde heeft, zoo brengt ieder lichten van een nieuwen dag, ieder bewust-worden van de komende synthese der werkelijkheid, boven illusie en vrees van nieuwe en oude richting, — een van die ontroeringen mee, die het leven waard maken geleefd te worden. Want in deze oogenblikken beseft of althans gevoelt de mensch, dat zich in de wereldgeschiedenis iets hoogers openbaart — en dat dus het 'Vanitas Vanitatum *niet* van haar geldt.

Dit dan is de andere zijde der zaak: *de samenleving geeft niet alleen stof tot ontgoocheling*. Ze geeft óók de mogelijkheid, om in het tijdelijke het eeuwige te beleven.

De illusie van verbetering is dus de groote drijfkracht in de samenleving, een drijfkracht, die tijdelijk allerlei, maar blijvend niets bereikt. Want de Wereld is niet van God verlaten, en ook de menschenwereld is dit niet; maar in haar werken ook andere krachten: zij vertegenwoordigt een voortdurenden strijd tegen eigen boosheid. En zoo verschijnt alle poging tot verbetering niet zoozeer als een gebrek-aan-inzicht, maar als de eeuwige strijd van de machten van het licht tegen die der duisternis; een strijd, die nooit eindigt, omdat de reëele wereld uitteraard aan beiden behoort, maar die daarom niet minder verheven is.

En zoo spreekt het ook vanzelf, dat deze strijd niet vruchteloos is in dien zin, dat nooit op eenig punt terrein zou worden gewonnen. Integendeel verplaatst zich het terrein van den strijd bij voortduring; en het zou dwaasheid zijn uit tot-dogma-verstard inzicht in de eeuwigheid van de ellende der wereld te willen beweren, dat alle verbetering slechts schijn ware. Niet alle verbetering is schijn; verre van dien; maar het is schijn dat daardoor de wereld ooit zou worden onttrokken aan de mede-heerschappij van het booze, waaraan ze, realiteit zijnde, gebonden blijft. Want slechts het niet-gerealiseerde kan ideaal zijn.

De waarheid, dat de hoop op verbetering in menig opzicht illusie is, mag dus niet afdoen aan het inzicht, dat ze geen illusie-tot-niets is. Zij brengt iets anders teweeg dan zij beoogt, maar: zij brengt iets teweeg; en de vraag is dus nu, inhoeverre het nieuwe, het teweeggebrachte, zonder meer als gelijkwaardig, of gelijkonwaardig, met het nieuwe te beschouwen is. Want thans blijkt de vraag naar het wezen en de beteekenis der „verbetering" in het maatschappelijk leven uit te loopen op die andere vraag, inhoeverre men in de samenleving van „hooger" en „lager", van „beter" en „slechter" kan gewagen.

II. HET DENKEN IN RANGORDE; SUPERIORITEIT EN INFERIORITEIT.

Evenzeer als de samenleving staat in het teeken van de veranderlijkheid, staat zij ook in dat der verscheidenheid (hetgeen trouwens, in verhouding van statisch tot dynamisch, hetzelfde is). En de eeuwige taak van gewoonte en recht is juist, de coëxistentie al dier verscheidenheden mogelijk te maken.

Nu spreekt het vanzelve dat de menschelijke geest, tegenover en temidden van al die verscheidenheden geplaatst, ze niet als louter dooreengeworpen toevalligheden kan aanvaarden, maar den drang heeft om te ordenen; en dit ordenen geschiedt alweer vanzelve zoo, dat hij het een bóven het ander stelt, m. a. w. dat hij de verschijnselen dezer wereld naar trappen van superioriteit en inferioriteit onderscheidt.

En hiermee is een tweede „verlegenheid" voor dien menschelijken geest gegeven. Want eenerzijds beseffen wij allen, dat zonder verscheidenheid van hooger *en* lager zich niets „hoogers" in de samenleving zou kunnen openbaren, en erkennen wij dus beide als gelijkelijk gerechtvaardigd; en anderzijds kunnen we toch niet anders, dan bij voortduring juist alles wat niet voor ons den stempel van het „hoogste" draagt, als min of meer minderwaardig qualificeeren — doen wij dit laatste niet, dan loopen we weer gevaar tot een platte gelijkwaardigheidsleer te vervallen.

Ook deze vraag echter: inhoeverre we gerechtigd zijn van superioriteit en inferioriteit te spreken, beheerscht in zekeren zin alle maatschappelijke verhoudingen van den mensch. We vinden haar terug in de vraag van de verhouding der volkeren, der godsdiensten, der geslachten, maar ook in die der tijdvakken en op elkaar volgende beschavingen en zoo schuilt zij tenslotte in de groote vraag, inhoeverre de geschiedenis der menschheid een *ontwikkelings*geschiedenis van lager tot hooger is te noemen.

En ook hier is de „verlegenheid" geschapen door het niet bedenken van het wezen der samenleving, door het onvoldoend doordrongen zijn van het besef, dat de Idee zich in de samenleving openbaart *op de wijze der Realdialektik.*

Allereerst moet hier natuurlijk ter sprake komen de *maatstaf* van beoordeeling. Er zijn vele soorten van rangorden; er zijn zeer onvolkomene, toevallige en stelsellooze; dit zijn de meeste. Het is daar één categorie, die tyran wordt, maatstaf van alle dingen. En ook de rede, hoewel erkennende, dat in iedere categorie zich iets van alle andere herhaalt, en dat iedere hoogere categorie iets verliest van wat de vroegere nog inhoudt, kan gevaar loopen om de laatste en hoogste categorie, die van den zelf-bewusten geest, als maatstaf te beschouwen, en alle andere slechts als voorbereiding daartoe.

Van de zijde der samenleving gezien, heeft het denken in rangorde — van mensch en dier, van volwassene en kind, van man en vrouw, van kunstenaar en geleerde, van beschaafde en onbeschaafde, — van klasse tegen klasse, volk tegen volk, ras tegen ras, — zoo nagenoeg alle ellenden der wereld op zijn geweten. Inzooverre behoort het ook tot de factoren, die de wereld bewegende houden: de wereld van strijd en van onderlinge miskenning.

We hebben zooeven al aangeduid, dat het inzicht in de verhouding der categorieën tot elkander een mogelijkheid van verband en rangorde geeft, zonder het „hoogere" en het „lagere" als vijandigheden tegenover elkaar te stellen. Hoe hebben we ons dat nader te denken?

Dient als philosophische maatstaf *over het algemeen* de mate van vergeestelijking, „realdialektisch" gesproken moeten we als maatstaf aannemen de mate van differentiatie, die door een bepaalde maatschappij is bereikt.

Maar hier zien we onmiddellijk opdoemen de onontbeerlijkheid van het „lager” geachte. Want draagt niet juist de aanwezigheid ook van het minder-gedifferentiëerde weer bij tot de differentiatie, tot de rijke verscheidenheid van het geheel ? Men denke zich de aarde zonder natuurvolken, de kunst zonder volkskunst, de menschelijke geschiedenis zonder haar tijden van inzinking ! En waar we het ongedifferentiëerde dankbaar te aanvaarden hebben, mogen we het niet eenvoudig als het onwenschelijke brandmerken.

De samenleving ontleent haar belangwekkendheid niet uitsluitend aan de momenten van hooge geestelijkheid, die zij hier en daar en bij uitzondering vertoont ; *als samenleving* ontleent ze die veeleer aan de verscheidenheid, waarmee bewust en onbewust, gedifferentiëerd en ongedifferentiëerd, en waarmee verschillende wijzen van differentiatie er zijn dooreengevlochten.

Hebben we die verscheidenheden dan ononderscheidenlijk als gelijkwaardigheden te beschouwen ? — De daad der samenleving zegt voortdurend van neen ; al haar strijd voltrekt zich om het beurtelings beweren van superioriteit en tot-heerschen-gerechtigd-zijn van klassen over klassen, godsdiensten over godsdiensten, volkeren over volkeren. Ook hier weer kan de normatief-geworden philosophie *dienstbaar* zijn aan de stroomingen der samenleving ; en in zekeren zin behoort iedere zich uitende gedachte al tot de normatieve, inzooverre zij geuit wordt met de bedoeling om te overtuigen. Maar de normatief-optredende philosophie is, als zoodanig en in zooverre, van den rang van philosophie en alzijdigheid afgedaald en *moment* geworden in de samenleving. Iedere philosophie doet dit op haar beurt en bij tijden, want iedere philosophie kent naast haar redelijke hoogten ook haar practische laagten, juist omdat de *daad* zoo sterk is in de samenleving, dat, wie de categorieën der samenleving doordenkt, onfeilbaar komt tot partijkiezen, zij het ook alleen in dien zin, dat hij partijkiest voor een verzoening en bemiddeling.

De daad der samenleving dan beschouwt het Verschillende tevens vanzelf als het meer- of minderwaardige, zóózeer, dat de maatschappij een wereld van strijd is tegen vermeende minderwaardigheden, ja van alle vermeende minderwaardigheden tegen malkander. Een wereld van strijd en ellende, en diëntengevolge ook van verzoening en vrede, die dan bij voortduring weer verstoord wordt.

Lijnrecht tegenover deze practijk der samenleving staat de opvatting van velen, die niet alleen alle *waarde*verschil, maar eigenlijk alle *verschil* loochenen, en die het wezenlijke van 's menschen leven overal gelijkelijk meenen te hervinden. De oude en eeuwig nieuwe leer : „alles is één”, uit zich in de samenleving vooral op deze wijze : overal is de ellende, overal is de beschaving en onbeschaving gelijk, vooruitgang en achteruitgang, hooger en lager peil zijn slechts schijnbaar. En deze eenheidsleer heeft iets verleidelijks om de algemeen-menschelijke levenswet, die erin wordt begrepen. Maar het besef, dat geen mensch iets menschelijks vreemd is, dat de mensch mikrokosmos is en als zoodanig — rudimentair èn potentieel — veel omvat wat niet meer of nog niet als werkelijkheid in hem leeft, mag niet leiden tot een verwarring van potentieelen en reëelen levensinhoud. Wij kunnen bij momenten de geheele geschiedenis der menschheid en al de veelheid van levensvormen onzer dagen in onszelve doorleven ; maar wie daaruit afleidt, dat er tusschen Batavieren en 19e eeuwers, tusschen Hottentotten en Europeanen, geen „wezenlijk” verschil zou bestaan, die heeft noch het „wezen” der geschiedenis noch dat der samenleving begrepen.

Want de veranderlijkheid in de geschiedenis en de verscheidenheid in de samenleving zijn niet een vorm, een schijn, maar zijn de geschiedenis en de samenleving zelven.

Onontbeerlijk in de samenleving is dus alles, zoowel het meer- als het minder-gedifferentiëerde; maar het verschil daartusschen is niet schijnbaar. *Het wezenlijk verschil tusschen die beide maakt juist het belangwekkende der samenleving uit.*

Maar we zien al wel, dat *deze* rangorde er niet meer eene is van strijd, omdat ze het „lagere" als onontbeerlijk, ja zelfs als dankbaar te aanvaarden verrijking begrijpt.

En dat laatste niet alleen om zijn onontbeerlijkheid sub specie aeterni. Oók om zijn rijkdom in concreto. Want wel houdt iedere hoogere categorie de lagere in het begrip in, doch niet in de werkelijke volledigheid. De wijze kan onartistiek zijn; een eeuw van hooge geestelijke en zedelijke bedoeling kan arm zijn aan levenskunst; een tijd van klare harmonie kan de diepte der mystiek ontberen. Ook hier hebben we de compensatie: alles ontbeert iets, maar heeft er iets anders voor in de plaats.

Eigenaardig is daarbij, dat het zgn. hoogere, het fijner gedifferentieerde, zich steeds wijder toont in zijn belangstelling, meer bereid tot opnemen van wat het ontbeert. Europeanen bestudeeren godsdienst en kunst der Bosjesmannen, intellectueelen genieten van volkskunst. Met andere woorden: de „hoogere" categorie heeft een betrekkelijke alomvattendheid, die haar zichzelve ook in de „lagere" weer doet vinden.

Maar ook het „lagere" is niet hopeloos aan zijn categorie gebonden; het kan zich bevrijden „in den geest", door het inzicht in eigen betrekkelijkheid.

Hooger en lager echter zijn geen vaste verhoudingen; alles is op zijn beurt hooger of lager; ieder mensch en iedere maatschappij is beurtelings beide.

Zoo ligt de oplossing van de vraag, of het verschillende zich tot elkaar verhoudt als het wenschelijk-hoogere tot het onwenschelijk-lagere — die tenslotte de vraag der al-of-niet-verdraagzaamheid is — dus eenerzijds in het wezen der samenleving, die geen verscheidenheid ontberen kan, en anderzijds in de verhouding van hoogere en lagere categorie tot elkander.

Want ten eerste blijft de belangwekkendheid van al datgene, wat in een volgende categorie niet meer volledig tot uiting komt. Ten tweede blijft de verwantschap: alle categorieën doen in elkander mee. Ten derde is er een punt, waar de lagere categorie, eigen begrensdheid erkennende, daarover heen ziet, en de hoogere, eigen hoogte verloochenende en ziende wat die ontbeert, zich neerbuigt als de alomvattende over alle voorafgegane.

Dàn is het belang van de rangorde opgeheven.

III. DE FORCEERING DER CATEGORIE EN DE HISTORISCHE ONTWIKKELING.

Niet alleen in den zooeven besproken zin (n.l. doordat zij de rangorde der verschijnselen bepalen) kunnen de categorieën als norm worden gesteld, maar ook inzooverre zij niet „geforceerd" zouden mogen worden, of juister iedere forceering het teeken der tijdelijkheid aan zich zou dragen.

We waren tot de slotsom gekomen, dat het streven naar verbetering en het denken in rangorde van superioriteit en inferioriteit iets anders verwezenlijken dan zij bedoelen: de ontwikkeling.

Deze ontwikkeling is niet te denken als een voortbeweging naar een verafgelegen Duizendjarig Rijk, waar dan de ontwikkeling zou zijn tot staan gekomen.

Ook is hier geen eenzijdig historiseeren beoogd, geen streven van „veritatem in initio quaerere".

Niet uitsluitend naar de toekomst, niet uitsluitend naar het verleden gericht is dit begrip van ontwikkeling.

Bedoeld is hier veeleer die ontwikkeling, waarin het wezen van eenig instituut der samenleving pas tot uiting komt.

We hebben er geen volledig begrip van „den godsdienst” van te wachten, als we uitsluitend dien van Bosjesmannen en Indianen bestudeeren; maar evenmin als we uitsluitend dien van ons, West-Europeanen der 20ste eeuw, kennen. We zullen geen begrip van „het gezin” halen bij de matriarchale volkeren van Sumatra, maar het alweer evenmin begrijpen wanneer we vergeten, dat het gezin zooals wij dat kennen slechts één verschijningsvorm is van vele. Het wezen van de straf vinden we niet in de ongerichte wraak, noch in de uitstooting uit den stam, noch in de bloedwraak van gens tegen gens; maar hebben we het wezen der straf begrepen eer we wisten, hoe menigvuldige vormen ze had doorgemaakt? Het essentiëele van den oorlog vinden we niet sterker in de twisten der Middeleeuwen dan in de wereldberoering onzer dagen; maar is het niet van het grootste belang voor ons inzicht erin, te weten, dat in het verleden achter *onze* oorlogen liggen die van stad tegen stad, van provincie tegen provincie — dat de muren van Amsterdam tegen de Gelderschen waren gebouwd?

Alles heeft zijn geschiedenis: de verhouding van den mensch tot zijn God, de verhouding der gezinsleden onderling, de verhouding der maatschappij tot den ongehoorzamen enkeling, de verhouding der volkeren tot elkander; en alles zal verdere mutaties ondergaan. Alles heeft zijn geschiedenis, waarin zijn wezen zich ontwikkelt. En daarmee is bescheidenheid tegenover de toekomst geleerd; want hiermee is vanzelf gezegd, dat dit wezen niet eens-voor-al geopenbaard is in een bepaald tijdvak.

Ook niet het wezen van eenige verhouding. *Want géén verhouding is zoo eeuwig als die van oud en nieuw, en van de tegenwerkende krachten die het nieuwe tot stand brengen.*

Is ons dan de mogelijkheid ontzegd van te *begrijpen*, van het eeuwige in het tijdelijke te zien? Neen allerminst; ieder tijdvak kan zichzelven begrijpen, — betrekkelijk, — ook zichzelven in verhouding tot de voorgeschiedenis en de omgeving die het kent; maar voorzoover het van dit *begrip* een *norm* maakt, dien het opwerpt tegen een verdere ontwikkeling — voorzoover forceert het zelf zijn grens van „begrip” te zijn. Want „wenn die Philosophie ihr Grau in Grau malt, dann ist eine Gestalt des Lebens alt geworden, und mit Grau in Grau lässt sie sich nicht verjüngen, sondern nur erkennen; die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.”

En toch kàn het niet anders. Ieder denken, — óók *dit* denken omtrent de ontwikkeling — is vanzelf normatief, voorzoover het zich in de samenleving uit. En zoo heeft iedere ontwikkeling gestelde normen te bestrijden. *De geschiedenis is een aaneenschakeling van grensforceeringen*, van overschrijdingen der grenzen aan den slaaf, den hoorige, den poorter, den tiers-état, de vrouw, het kind — door de wijsheid van het voorafgegane tijdvak gesteld. Alle maatschappelijke instituten: bezit, eigendom, bewijs, straf, koningschap, ze hebben zich bij voortduring vervormd en toch hun wezen niet verloren. Alles forceert op zijn beurt zijn grenzen, om tenslotte te blijken daarbinnen te zijn gebleven. *En veel wordt voor grensoverschrijding aangezien, dat in waarheid slechts is een ontwikkelingsproces in de categorie zelve.* Want wij zien niet alleen grenzen overschrijden waarbinnen later weer teruggeweken wordt; wij zien ook grenzen zich uitzetten en de categorie in deze nieuwe gedaante behouden blijven.

De grensoverschrijding heeft haar zeer bepaalde wáárde; zonder haar geen ontwikkeling. M. a. w. de

grensoverschrijding, de forceering der categorie, is niet uitsluitend „uit den booze". Niets kan daarbij gemist worden, noch de drang naar verandering noch ook de waarschuwing, dàt hier een grens wordt geforceerd. Juist in die ontwikkeling, die zich door de tegenstrevende krachten der werkelijkheid voltrekt, openbaart zich in ieder onderdeel het wezen der samenleving, en is het verloop van de geschiedenis van ieder onderdeel evenmin van Redelijkheid verstoken als de geheele natuur, de geheele Werkelijkheid dat is.

Zoo is er een eeuwig conflict tusschen het wezen der wijsbegeerte en dat der samenleving, inzooverre in de eerste illusies en vreezen moeten mededoen die de wijsbegeerte slechts in zeer betrekkelijke mate kan laten gelden, en inzooverre de laatste rangorden van categorieën ontwikkelt, die telkenmale voor de verder-wentelende ontwikkeling een zware keten blijken. De samenleving is het terrein der daad en niet dat der wijsheid; denken en daad hangen samen maar zijn wel te onderscheiden; de Idee verwezenlijkt zich in de samenleving niet door middel van het inzicht, maar door middel van de daad; en deze behoeft een zekere mate van dwaasheid.

Tenslotte is de wijsbegeerte zich dan ook wel bewust, dat zij géén menschelijke on-wijsheid eens en voorgoed onmogelijk kan of mag maken; maar zij geeft de mogelijkheid van bezinning, die den mensch in enkele oogenblikken den vrede Gods met de ongerechtigheden der wereld schenkt, en een glimp van dien vrede ook doet afstralen op de tijden, waarin hij als mensch onder menschen toeft.

Den Haag, Febr.—Mrt. 1916.

(Uit: "Tijdschrift voor Wijsbegeerte", juli 1916, pag. 252-267)

III.

Amersfoort — en de wereld buiten Amersfoort.

William Morris geeft in „News from nowhere" een beschrijving van het binnenhalen van den oogst, zooals dat zou kùnnen zijn, wanneer het geschiedde niet meer door vermoeide, kromgebogen, voor anderen werkende zwoegers, maar door vrije menschen, met hun arbeid de gemeenschap dienende: wat thans een harde noodzakelijkheid is, zou dan een groote en heilige vreugde wezen.

Als wij zoo eens iederen arbeid, die in onze maatschappij geschiedt, toetsen aan wat hij naar wezen en bestemming moest zijn, als wij daardoor gaan realiseeren, in welk een caricatuur van een redelijke samenleving we leven — dan hebben we de eerste voorwaarde vervuld om boven die caricatuur uit te breken, want we hebben zelfkennis gewonnen en een maatstaf van waardebepaling.

Oogsten kòn zijn het dankbare aanvaarden van de gaven der natuur voor de menschengemeenschap. Studie kòn zijn een zich liefdevol verdiepen in alle verschijnselen dezer wereld, om het bizondere, individueel-karakteristieke van ieder èn het aan-allen-gemeene wezen ervan te begrijpen. Onderwijs kòn zijn een tezamen zoeken van ouderen en jongeren, waarbij de ouderen voorzichtig zouden leiding geven waar leiding gezocht werd, en daarbij zoozeer den groei van iedere nieuwe persoonlijkheid zouden eerbiedigen, dat zij zich nooit als wetenden zouden gevoelen, maar altijd blijven openstaan voor al wat er aan nieuws tot hen zou komen van die jongeren.

Daar is het over het algemeen verre vandaan. Kennis wordt meest vreugdeloos meegedeeld, omdat de betrekking het eischt — want in onze maatschappij is ook de intellectueele arbeid eèn waar geworden —; en ze wordt flauwhartig aanvaard en verzameld, omdat zij wederom tot betrekkingen leidt. In het onderwijs en de studie zooals die plegen te geschieden is er maar een afglans-uit-de-verte van wat ze moesten en konden zijn.

Maar in Amersfoort is het anders; en het zeer belangrijke van de Amersfoortsche School is juist, dat we daar, midden in onze wereld van examens en betrekkingen en van elkander niet-begrijpende en daarom tyranniseerende menschen, reeds iets *verwerkelijkt* hebben mogen zien van onderwijs-verhoudingen, zooals die in een ware menschengemeenschap zouden kunnen wezen.

Dit verschil tusschen het Amersfoortsche onderwijs — we kunnen wel zeggen: de Amersfoortsche samenleving — èn de omringende wereld wordt door ieder beseft, die met beide contact gehad heeft.

Maar beseft op verschillende wijze.

Men kan de Amersfoortsche cursussen beschouwen als een oase temidden van een dorre wereld — *óf als een begin eener algemeene lente.* In het eerste geval zal men zich graag in de I. S. v. W. terugtrekken, omdat het daar beter, zuiverder, harmonischer is dan elders; en de rest van de wereld — hier speciaal van de onderwijzende, onderwezene en philosopheerende wereld — zal men laten zooals zij is.

Beseft men echter het Amersfoortsche onderwijs als een voorbode van komende algemeene omwentelingen, dan begrijpt men daarmee ook, *dat Amersfoort een táák heeft,* grootscher dan die van het bevorderen van gemoedsrust en wijsgeerig inzicht bij enkelingen.

Zoo als het in Amersfoort is, moest het allerwegen zijn. Maar om dat mogelijk te maken, moeten vele ketenen gebroken, vele tradities en gezagsverhoudingen tenietgedaan worden. En daarvoor moeten we de wereld *in.*

Wie dus de idee van het Amersfoortsche onderwijs tot algemeener verwerkelijking wil helpen brengen, die kan en mag juist niet zich daar terugtrekken. En evenzoo zal de Amersfoortsche stichting, wil zij zich ten volle ontplooien, meer en meer zich moeten rekenschap geven van de gronden der algemeene geestelijke armoede; zij zal niet „zelfgenoegzaam" mogen zijn, maar middelpunt en brandpunt van *algemeener* levensvernieuwing moeten trachten te worden. C. Wichmann.

(Uit: "Mededeelingen", november 1918, pag. 63-65)

HET ANTIMILITARISME

(Over antimilitarisme, geweld, oorlog en vrede)

Bart de Ligt heeft herhaaldelijk gewezen op de grote betekenis die de eerste wereldoorlog heeft gehad op de groep revolutionaire, jonge intellectuelen (waartoe hij en ook Clara behoorden) en op het karakter van de verenigingen en bonden waarvan zij lid waren, zoals: de Bond van Christen-Socialisten (BCS), de internationale School voor Wijsbegeerte, de Bond van Revolutionnair Socialistische Intellectueelen, het Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf en de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten.

Vanaf 1915 volgt Clara de antimilitaristische acties van de BCS op de voet. In ditzelfde jaar verschijnt ook haar eerste artikel over het vraagstuk van oorlog en vrede: "Over oorlogspsychose" (in: "Weekblad voor het Recht", 12 maart 1915).
Op 8 juli 1917 geeft zij zich op als lid van de BCS, die halverwege de oorlogsjaren onder leiding van Bart de Ligt het antimilitarisme steeds nadrukkelijker grondvest op libertair-socialistische beginselen.

Behalve het bondsorgaan "Opwaarts" gaf de BCS ook "Christen-Socialistische Vlugschriften" uit. In deze serie zijn in 1917 twee deeltjes door Clara verzorgd. Wij hebben ze hier beide opgenomen.
Aan de beide vlugschriften gaat een artikeltje van H. Roland Holst vooraf, dat naar de titel eerder thuishoort bij het thema Strafrecht, maar naar de inhoud hier op zijn plaats is:

I. H. Roland Holst, "Clara Meijer-Wichmann over misdaad en straf" (1937).

II. Clara Wichmann, "De "Rechtsorde" en haar handhaving". Dit artikel verscheen aanvankelijk in "Opwaarts" (19 oktober 1917) en is voor het vlugschrift herzien.

III. Clara Wichmann, "Over Oorlog en Vrede". Dit artikel is in twee delen verschenen in "Opwaarts" (16 november en 30 november 1917).

I.
Clara Meijer-Wichmann over misdaad en straf

Tegenover een zeker mate van dwang en zelfs van geweld, daar waar deze onvermijdelijk schenen, om de ontrechten aan hun recht te helpen, heeft Clara Wichmann, kan men zeggen, niet absoluut afwijzend gestaan al ging haar hoogste verlangen uit naar een socialistische konceptie, een strijdwijze en een vormgeving des levens, waarin deze lagere, van een bloedbevlekt verleden afstammende elementen overwonnen waren.

Maar zoo Clara Wichmann, ondanks haar sterke persoonlijke afkeer van dwang en geweld, geen dogma gemaakt heeft van de absolute geweldloosheid, zoo was zij onvoorwaardelijk tegen beide gekant, wanneer zij gebruikt werden door machtigen tegen machteloozen, sterken tegen zwakken of weerloozen. De drang, al wat zwak en hulpeloos en niet in staat was, voor zichzelf op te komen, zichzelf te beschermen en te verzorgen, was een voornaam, misschien wel het voornaamste bestanddeel van haar rechtsgevoel en haar rechtsbewustzijn. Van uit dit bewustzijn heeft zij geijverd voor het recht van het kind en de vrouw, naar eigen behoefte en verlangen te leven; — van de vrouw en den proletariër, om deel te nemen aan den opbouw der kultuur in haar vollen omvang; — van den misdadiger, om erkend te worden als een medemensch, die niet uitgestooten mag worden, maar die men helpen moet, om zijn zwakheden te overwinnen — en ten slotte voor het recht van de meest weerlooze aller wezens, die tot het door den mensch geschapen kultuurmilieu behooren: van de huisdieren, hun recht om als levende, met gevoel en verstand begaafde schepsels te worden behandeld.

Clara Wichmann heeft niet de illusie gekoesterd, alsof ook „een betere samenleving" — zooals die, welke in Sowjet Rusland ontstond, haar, vergeleken bij de burgerlijk-kapitalistische, in de jaren 1918/21 toescheen — onmiddellijk zonder straf zou kunnen uitkomen. Maar rustig het feit erkennend van den langen weg, die nog af te leggen was, eer de idee verwerkelijkt kon worden, moest men dit volgens haar ook het andere feit doen, dat geen raad te weten zònder straf, altijd een bewijs van ons tekort, onze fout is, niet het gevolg van de onrijpheid der „anderen".
In het eerste Manifest van het „Comitee tegen de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf", dat mede op haar initiatief werd opgericht, heeft Clara Wichmann in een klein bestek haar gedachten over deze dingen in eenvoudige, voor ieder mensch begrijpelijke, taal uiteengezet. De bezonkenheid van gevoel en gedachte en de klaarheid van vorm maken dat Manifest tot een klein meesterwerk. Een vakkundige is daarin aan het woord die de materie volkomen beheerscht, en tevens een mensch, die het beste in andere menschen, hun gevoelens van verbondenheid en van persoonlijke verantwoordelijkheid, oproept met een stem, die nooit luid of schel is, maar altijd dòordringend.

Hieraan: aan het opwekken van het menschelijke in alle menschen, die zij hetzij persoonlijk of door haar geschriften bereiken kon, heeft Clara Wichmann haar gaven ondergeschikt gemaakt. Haar methode van denken was gedrenkt in kritisch realisme; uit haar werk komt een adem ons tegemoet van universeel humanisme, verworteld in religieus eenheidsbesef. Drang naar gerechtigheid en naar meer dan gerechtigheid: naar onderlinge broederlijkheid, is de zedelijke bron, die haar streven voedt. Waarheidsdrang, behoefte scherp te onderscheiden, te zien en te dóórzien, is de ondergrond van haar streven in de velden van het intellekt. In Clara Wichmann waren kritisch-realistisch denken en religieus-humanistisch voelen-willen tot een gave eenheid versmolten. Die gaafheid is de zuivere adem van hare persoonlijkheid.

Al wat zij opnam en verwerkte, hetzij feiten, theorieën of stelsels, onderging in haar wezen een transformatie, „a seachange in something rich and strange"; het werd vloeiender, zachter, gesmijdiger, menschelijker, gedrenkt door een levensbeginsel, dat in den tijd die is nog slechts hier en daar, in kleine beken en half verborgen stroomen, uitvloeit door de samenleving. Dat meer-dan-persoonlijke en toch weer diep-persoonlijke beginsel was het wat haar elke dwang van boven, alle onderdrukking en geweld, deed voelen als het lagere in den mensch, datgene wat hij in zich zelf moet overwinnen. En zoo zij zich anarchiste noemde, was dat voorwaar niet uit geringschatting voor eenige vorm van menschelijke verbondenheid en menschelijke gemeenschap, maar in heerlijk vertrouwen op de ordenende krachten, die, werkend van binnen uit, verbondenheid èn gemeenschap zonder dwang weten te bewerkstelligen.

Clara Wichmann heeft geloofd aan een komende phase, waarin de kracht van het vrouwelijk-moederlijke levensbeginsel tot vollediger ontplooiing zou komen op alle gebieden van menschelijk-maatschappelijk leven. Haar eigen wezen en werken versterken in ons het vertrouwen, dat het

tot zulk een phase éens komen zal, al lijkt deze nu nog zeer ver verwijderd. Het fijnste en teerste, maar niet minder de hoogste krachten van de vrouwelijke psyche, zijn in dat wezen en werken tot uiting gekomen, de krachten, die vele volken aanduidden als „profetisch", „scheppend" of „goddelijk", en hoog vereerden.

H. ROLAND HOLST.

(Uit: "Bevrijding. Maandblad gewijd aan de vernieuwing van het socialisme", februari 1937)

II.

De huidige orde — zoo erkennen velen, zoo erkennen allen die een hàrt hebben voor hun medemenschen — is verre van goed. En om te beginnen zijn wie dit erkennen geneigd om mee te voelen met hen die tegen deze orde in opstand komen. Maar toch, dat kùnnen we niet, — zeggen zij dan; — hoe we er ook om treuren, hoe graag we ook zouden willen; want dan zouden we de Orde prijsgeven, die gij, opstandigen, immers aanvalt, en de wereld zou uiteenvallen in anarchie — —

En daarom, altijd met dit éene, volstrekt-ontoelaatbare voor oogen: de anarchie, komen zij, hoezeer ook innerlijk tegenstrevend, ertoe, het eene verdedigingsmiddel der bestaande orde na het andere te aanvaarden. Zij blijven remmen en tegenhouden wat de *mate* van toepassing betreft: zij blijven waarschuwen tegen beknotting van de vrijheid van drukpers, zij blijven ernstig waarschuwen tegen te scherpe straffen, tegen voorbarig optreden der politie — maar, zeggen zij, wanneer het *onvermijdelijk* wordt, — ja, dan moet er worden ingegrepen en verdedigd.

Er liggen twee axioma's aan deze houding ten grondslag:

1°. dat verdediging van verkregen rechten iets principieel anders zou zijn dan strijd voor nieuwe;

2°. dat er geen andere keus zou zijn dan tusschen de bestaande orde en de »anarchie«.

1. De opvatting, dat men, subjectief gesproken, door iets gedurende langen tijd te bezitten *recht* daarop verkrijgt, of dat, objectief gesproken, eenige toestand door lang te bestaan »rechtsorde« wordt, wortelt eenvoudig in het menschelijk conservatisme, dat van al wat men »gewoon« is steeds iets heiligs pleegt te maken. Voor de rede en het geweten is echter niets geheiligd eenvoudig door den tijd dien het gegolden heeft. Wat scheef is wordt niet recht door lang scheef te zijn — maar wèl verliezen wij door de gewoonte den juisten kijk erop, wèl verliest door gewoonte ons oordeel aan zuiverheid.

En wanneer ons heele positieve recht doortrokken is van deze gedachte: dat men door tijdsverloop »rechten« verkrijgt, dat een bestaande toestand door tijdsverloop »rechtsorde« wordt, en dat »verkregen rechten« onaantastbaar zijn — dan hebben we te begrijpen dat dit is een quaestie van practische regeling, in het leven-van-allen-dag en op neutraal gebied moeilijk te missen, maar dat het allerminst is een hooger princiep; met andere woorden: dat het als een vorm van regeling mag worden geaccepteerd waar geen beginsel in het spel is, doch nooit aan een nieuw beginsel mag worden tegengeworpen.

Maar juist doordat men deze twee verwart, doordat men voor een heilig rechtsbeginsel aanziet wat alleen een gemakkelijke regeling is, komt men ertoe principieel onderscheid te maken tusschen *aanval* en *verdediging*, zoo als ware de eerste opzichzelve afkeurenswaardig en de laatste goed. Erkennen we evenwel, dat het verkregene en het bestaande als zoodanig nog niet gerechtvaardigd *zijn*, dan zien we ook in, *dat het zeer essentieel is, wàt men aanvalt en wàt men verdedigt*. Dan hebben we dus niet meer te maken met de formeele vraag, wie aanvaller en wie verdediger is, maar dan gaat het bij onze beoordeeling van wie »in zijn recht« is om den *inhoud* van den strijd.

Zóó sterk echter leeft in de menschen de gedachte, dat het verschil tusschen aanval en verdediging opzichzelf al de zaak uitmaakt, dat zij *geweld* noemen *alleen het geweld van den aanvaller en niet dat van den verdediger*. Zij veroordeelen het geweld van opstandelingen, maar niet dat van politie, leger en klassejustitie om dien opstand te onderdrukken; — en de vraag wie het bétere vertegenwoordigt: de opstandelingen of de handhavers van het bestaande, wordt niet onderzocht. Hier zooals bijna overal in onze maatschappij triomfeert het formeele over het materieele verschil.

En nog meer ligt deze maatstaf voor de hand, waar de inhoud van aanval en verdediging beide al even verkeerd is: wanneer de éene imperialistische staat tegenover den anderen komt te staan,

dan vindt men het vanzelfsprekend, dat de »de aangevallene« »zijn rechten verdedigt«. Zijn rechten? Die staan *niet* vast alleen doordat hij ze lang heeft uitgeoefend. Die zijn daardoor misschien wel formeel-juridisch vastgesteld, maar niet waarlijk *gerechtvaardigd*.

Wanneer dus een heerschende klasse aan een in opstand komende onderdrukte klasse tegenwerpt, dat deze haar strijd niet zonder geweld voert, *en zich daardoor vanzelf gerechtvaardigd acht om daartegenover háár geweld van politie, leger en gevangenis te stellen*, dan bedenke zij dit:

het geweld van de verdediging is evengoed geweld als dat van den aanval;

wanneer wat verdedigd wordt onrechtmatig bezit is in hoogeren zin, nl. doordat het niet overeenstemt met wat in een waarlijk menschelijke maatschappij te gelden heeft, dan is de opstandeling de vertegenwoordiger van het bétere recht, ook al is dat het verkregen recht nog niet;

en wie het recht alleen in het verkregene zou zoeken, zou het verleden maken tot den meester over alle dingen. Dat is de fundamenteele ideologie, waarvan onze maatschappij zich heeft los te maken.

En wij, wanneer we beseffen, dat de ware strijd niet meer de strijd van het geweld is, hebben dit niet in de eerste plaats te zeggen tot den tekort gekomen opstandeling, maar tot de groep der heerschers en bezitters, die hun *ongerechtvaardigde* heerschappij en bezit *met geweld* beschermen en verdedigen. En we hebben te trachten hen ervan te doordringen, dat ook hun geweld-van-verdediging geweld — en niet eens geweld in dienst van het betere is.

2. Het tweede axioma is dit, dat er geen andere mogelijkheid zou zijn dan òf de huidige orde, òf wat men noemt de anarchie — waarmee men dan niet afwezigheid van macht of heerschappij, maar eenvoudig wanorde bedoelt.

Daar men dan de anarchie als een soort van ondenkbaarheid, althans een volkomen onaannemelijkheid, dadelijk ter zijde stelt, blijft alleen dit ééne over: de huidige orde te handhaven. En als men eenmaal *dit* als het hoogste gebod, de uiterste noodzakelijkheid, heeft vooropgezet, komt men er ook toe, *desnoods* politie, leger en gevangenis in dienst van die handhaving te aanvaarden — ja in het algemeen *ieder* geweld *desnoods* te aanvaarden — want heeft men eenmaal één doel vooropgesteld als onaantastbaar, dan is men daaraan gebonden, dan kan men, als het tot het uiterste komt, géén hulpmiddel meer afwijzen.

Dan ligt het verschil tusschen humane en gevoellooze verdedigers van het bestaande alleen nog in den ernst en de intensiteit van dat »*desnoods*«. En dan kunnen de gevoelloozen met een zeker recht aan de humanen tegenwerpen, dat handhaving met *weinig* geweld niets uitricht, en de keus tusschen onvoldoend en »voldoend« geweld valt, *wanneer men eenmaal op het hellend vlak van het geweld is*, tenslotte altijd op het laatste. Dit is de eeuwige tragiek van de humane enkelingen, die aan den kant der geldende orde staan: dat zij, terwille van de handhaving daarvan, aldoor gedrongen worden om middelen te aanvaarden, waartegen hun binnenste zich verzet — maar waartegen hun verzet toch tot onmacht gedoemd is, omdat het tegenover het beginsel der voor-niets-terugdeinzende verdedigers der orde geen *ander beginsel* kan stellen, doch alleen een aanmaning tot matiging....

En daarom was 't altijd in de geschiedenis zoo, dat wanneer het op het uiterste kwam, de stem van de humanen onder de verdedigers der bestaande orde wegstierf ongehoord, en alleen de twee strijdende beginselen in hun zuiverheid tegenover elkaar kwamen te staan: dat van de bestaande en dat van de wordende wereld.

Want dàt is het Derde, het geheel ándere, naast, boven die tegenstelling van »rechtsorde« en »anarchie«: de *nieuwe* orde. Aldoor leek aan hen, die geen andere maatschappij konden of wilden denken dan de hunne, de absolute wanorde te dreigen (zij noemden dit de anarchie), wanneer er aan deze hun samenleving zou worden getornd; en aldoor is, wat ontbinding scheen, achteraf gebleken wording en groei van iets nieuws te zijn geweest.

Wanneer ons gezegd wordt: willen we nu eenmaal de volstrekte wanorde niet, dan *moeten* we de bestaande orde wel handhaven, ook al kennen we haar ondeugdelijkheid — een derde mogelijkheid is er niet —, dan weten we het antwoord: een derde is er wel; maar dan moet men die *willen*. Een derde is er niet voor wie geen andere »orde« zien kan dan die we tognogtoe hebben gekend; zeker, van *dat* standpunt kan men de zaken niet hun gang laten gaan, en het is onredelijk van handhavers van het bestaande te eischen, dat zij dit zoo zwak mogelijk zullen handhaven. Maar er *is* heel iets anders dan òf tyrannieke handhaving, die tot de »orde« des doods leidt, òf zwakke en slappe handhaving, die tot wanorde leidt: er is het afzien van iedere handhaving, het zich stellen tegenòver de bestaande orde, niet ter negatie daarvan alleen, maar om een nieuwe en betere te helpen scheppen.

(Uit: "Serie Christen-Socialistische Vlugschriften". Rotterdam 1917)

III.

Het is àl strijd en misverstand hier op aarde. Een ieder voelt zich aangevallen door den ander, miskend door den ander, te kort gedaan door den ander. Het geweten der menschen uit zich bij voortduring in hun verontwaardiging over — anderen; het heele leven is vervuld van oordeelvellingen over anderen.

Want dit doet wel pijn; dit maakt het leven wel bitter; maar zóó moeilijk schijnt het toch niet te zijn als het beginnen bij zichzelven. Liever denkt men kwaad van anderen, liever leeft men in telkens herhaalde botsingen en ontstemmingen, dan dat men prijsgeeft dit ééne uitgangspunt: het zèlf-gelijk-hebben.

En zooals menschen altijd in theorieën trachten te rechtvaardigen wat zij *zijn*, zoo verheerlijken zij hun leven van strijd en zelfhandhaving door krachtig te noemen hen, in wie die vermogens van strijd en zelfhandhaving sterk zijn ontwikkeld. In de geheele geschiedenis worden bewonderd de naar buiten gerichte menschen, wier gewetens ruim en wier daden talrijk waren; worden bewonderd de volkeren, die zich uitbreidden naar buiten en macht verwierven over anderen en die anderen vermochten te houden in onderdrukking; de geheele geschiedenis is een cultus van macht geweest.

Wel is in persoonlijke levens langzamerhand een andere maatstaf ontwaakt, wel wordt dáár de zelfhandhaving tot het uiterste niet meer eerste plicht geheeten en ook niet meer door ieder voor zichzelf gewenscht; maar in het leven van groepen en gemeenschappen bleef de oude wet gelden als opperst gebod, door allen als vanzelfsprekend aanvaard; en nu gelijk vroeger heeft de groep, de gemeenschap, — de staat als allereersten plicht dezen: te blijven bestaan — hoe dan ook.

En de enkelingen? Voor hen was het ten offer brengen van hun eigen wenschen en belangen, van hun eigen leven, aan die groep, gaan beteekenen een overwinning der zelfzucht door iets hoogers en algemeeners; en zoo konden zij nog niet zien, dat een latere tijd óók van hun gemeenschap verlangen zou, wat zij al van zichzelven begonnen te eischen: het erkennen van een hoogere wet dan die van den strijd om eigen voortbestaan.

Bij het opgaan van den enkeling in de gemeenschap wordt tenslotte de gemeenschap *slecht* gediend. Want daardoor wordt in haar — en daarmee ook in de verhoudingen der gemeenschappen onderling — bestendigd een moraal, die tusschen mènschen niet meer gelden mag — want ze is de moraal der wolven; en dit werkt weer op de enkelingen terug en vertroebelt hun verhoudingen tot hun medemenschen. Wáár gemeenschapsgevoel zou de gemeenschap die men liefheeft ànders dienen: niet door die te willen wapenen tegen alle andere, »bewonderenswaardig« te maken naar den barbaren-maatstaf van macht en uitgestrektheid, maar door te trachten die te doen groeien tot een gemeenschap levende uit al wat ook in de levens der enkelingen als het beste wordt beseft.

Boven het egoïsme is de mensch niet uit voorzoover hij zijn persoonlijkheid offert aan het egoïsme van zijn vaderland; of juister: hij is er wel bovenuit, maar op een aanvankelijke, een primitieve wijze. En dikwijls zelfs dat niet eens: dikwijls is het alleen de eigen nationale ijdelheid die hij dient, terwijl hij zijn vaderland heet te dienen. Maar ook waar de vaderlandsliefde zuiver is, waar ze niet gedragen wordt door trots, door de onbewuste zucht om het *eigen* ras, het *eigen* volk, en dus indirect het eigen ik te verheerlijken, — óók daar dreigt ze aldoor een beperking inplaats van een verruiming en verrijking te worden.

Niet omdat alles illusie zou zijn waarop zij berust.

Dat ons dierbaarder is de plek waar wij onze herinneringen hebben dan de verre wereld daarbuiten; dat ons nader aan het hart gaan de menschen in wier gemeenschap we zijn opgegroeid; — dàt zijn gevoelens die we niet in onszelf behoeven uit te roeien. Maar het is waan te meenen, dat deze gehechtheid mee moet brengen vijandschap tegen wat buiten dien kring valt, dat liefde voor één groep van menschen niet anders mogelijk is dan uit kracht van haat tegen een andere — waan die het gevolg is van het nawerken van gevoelens uit barbarentijden.

Want we hebben het ons niet zoo voor te stellen, alsof de barbaar van al het hoogere verstoken zou zijn; maar hij ervaart dit *in beperktheid:* hij heeft één groep lief door een andere te haten, hij dient één groep door een andere te verdelgen.

Omdat hij niet kan laten gelden het ànders-zijnde. Omdat hij eigen wezen en het wezen van de eigen groep maakt tot maatstaf van alle dingen. Omdat het àndere voor hem het verkeerde is.

Zoo is de aanvankelijke houding van den mensch tegenover de wereld: wat verwant is aan het hem van ouds bekende, dàt is gelijk het »behoort« te zijn; al wat anders is, is af-wijking, is afkeurenswaardig, en — bestrijdenswaardig. En de menschheid, onze rijke, veelzijdige menschheid, valt voor hem uiteen in vriend en vijand.

Naïeve reactie hiertegen — maar toch al gedragen door een hooger bedoelen en een vaag vóórvoelen van beter verhoudingen — is het, wanneer alle nadruk wordt gelegd op een abstracte gelijkheid der menschen, wanneer alle verschillen worden weggedoezeld, alle gehechtheden worden weggeredeneerd en een afgetrokken kosmopolitisme wordt gepredikt.

Doch ook hierbij blijft het niet. En tegenover de oude riddermoraal, die al maar het àndere, het àfwijkende, bestrijden en te-niet-doen wil, staat sterker dan deze vlakke gelijkheidsleer het nieuwe besef, dat juist de verscheidenheid de rijkdom dezer wereld is, dat deze een volledige wereld is juist omdat iedere beperkte verschijning er door een andere wordt aangevuld, dat de wereld àlle volkeren behoeft, wil de menschelijke aard er in al zijn mogelijkheden en in al zijn facetten tot zijn recht komen.

Dan wordt ook niet meer het begrip »vaderland« geloochend; en het »kosmopolitisme« heeft dan niet meer den zin, dat we den geheelen kosmos gelijkelijk als vaderstad moeten liefhebben, doch dezen, dat we van ieder mensch op aarde begrijpen, dat *zijn* vaderstad hem dierbaar is. En dat dus ònze gehechtheid aan de plekken onzer herinnering en aan de menschen die ons nabij zijn geweest niet strekt tot haat tegen wie buiten dezen kring leven, maar tot wijder begrijpen en warmer invoelen in hún gehechtheid aan wat voor hen hetzelfde beteekend heeft.

Wie de wereld nog uiteendenkt in vriend en vijand, voor wien het andere, het afwijkende, nog het onwenschelijke beduidt, die kan de eigen persoonlijke beperktheid en haar belangen alleen offeren aan de groep, die wederom een beperktheid — en *zijn* beperktheid is: — aan de *eigen* groep.

En daarom is deze afstand en dit offer toch in laatste instantie weer een vorm van zelfhandhaving; niet meer van het eigen ik, maar dan toch van de eigen groep, de eigen stad of het eigen volk — door andere groepen, andere steden, andere volkeren te vernietigen.

Ook dit gaat er nog van uit, dat het bestáán het ware zou zijn op aarde, zoo al niet voor den enkeling, dan toch voor de groep; dat er voor de groep geen hooger plicht zou zijn dan zich te handhaven.

Maar wat voor enkelingen geldt, geldt ook voor gemeenschappen: wanneer het bestáán alleen kan worden gekocht door een inzinking of vernietiging naar den geest, dan is het beter dat bestaan op te geven.

Het is niet het hoogste belang der menschheid dat eenig volk of eenige staat in zijn afzonderlijkheid bestaan blijft, maar dat zij allen in hun wezen groeien, zich ontplooien, mogelijkheden van fijner en dieper menschenleven scheppen. Van achteraf weten we het immers wel, dat zoo menig volk aan zijn eind gekomen is na de wereld verrijkt te hebben, en dat der menschheid geschiedenis het niet bij één volk, één cultuur laten kon. Alle bepaaldheid en beperktheid moet op haar tijd aan haar einde komen. Veranderen kunnen wij dit niet; maar in de plaats van onze aanvankelijke houding van vijandschap tegen wat op ons volgen zal is een andere houding mogelijk — hoe moeilijk ook te verwerven, omdat ze tegen den aanvankelijken menschelijken aanleg strijdt — en dat is die om, vanuit de bewondering voor dat groote Geheel waarvan èn wij èn wat aan ons is voorafgegaan èn wat op ons volgen zal deel uitmaakt, vanuit den vrede Gods met de gehééle wereld, ook dat andere te aanvaarden en welkom te heeten.

Dit is de broederschapsgedachte tusschen de volkeren.

De oude vaderlandsliefde, die aanvallen of verdedigen wil — wat tenslotte hetzelfde is — is in wezen naar buiten gericht, op het uitwendige. Vandaar, dat ze voor een zoo groot deel bestaat in trots op dingen, die geen trots waard zijn — op knapheid van organisatie of omvang van handel of talrijkheid van bevolking of rijkdom per hoofd of mate van geleerdheid. Waarbij dan nog het jammerlijke dit is, dat die handel, die rijkdom, die geleerdheid aan *weinigen* behooren — en de rest van het volk, dat er mede trotsch op is, op »onzen« handel, »onze« koloniën, »onze« roemrijke geschiedenis, juist door dergelijke schoonklinkende woorden in een waan van gemeenschap wordt gebracht of gehouden met hen, die hunnerzijds van géén werkelijk gemeenschapsgevoel blijk geven.

Want al die vaderlanden, waarvoor de landskinderen goed en bloed en — geweten moeten offeren, zijn immers niet gelijkelijk hun aller vaderland. Al wat van den staat uitgaat in zijn optreden naar buiten en naar binnen is geïnspireerd door een groep uit het volk, een *klasse* uit het volk — door hen die de productiemiddelen bezitten en de leiding hebben der productie, die de regeering vormen en de raadslieden der regeering, en die zelven niet anders weten en niet anders *willen* weten of *hun* belang (hun materieel belang nog wel!) is het landsbelang, *hun* vertegenwoordiging de volksvertegenwoordiging. *Hun* handel is het, die als bron der »nationale« welvaart wordt voorgesteld, terwijl de meerderheid der natie zoo arm blijft als te voren; de verdediging van *hun* koloniën, die voor de massa der volksgenooten nooit levensvergemakkelijking beteekend hebben, wordt voorgesteld als een vitaal belang van allen.

Schijn zijn deze leuzen voorzoover ze een eenheid veronderstellen die er niet is, en particuliere klassenbelangen als gemeenschappelijke belangen willen doen voorkomen. Maar schijn ook inzooverre ze als laatste en hoogste belangen altemaal op den voorgrond brengen zaken, die met den grond des levens niets te maken hebben.

Wat hebben tenslotte handel en koloniën en een »dicht spoorwegnet« de menschen innerlijk gebracht? Gaat het niet boven die »nationale welvaart« om de verrijking en verruiming van het innerlijke leven, dat in al dit zoeken naar nog meer welvaart, nog meer handel, in al dit vestigen van de oogen op dingen daarbuiten, op landen die men hebben, op goederen waarin men handel drijven wil, eerder te verschrompelen en verstikken dreigt?

En verblind zijn niet alleen zij, die meenen voor »hun« belang te strijden terwijl zij het doen voor hun volksgenooten van een andere, van de heerschende klasse; verblind is ook die heerschende klasse zelf, wanneer ze geen ander geluk meent te kunnen vinden, dan in het uiterlijke streven, in de expansie, in het verkrijgen. Verblind doordat al deze dingen werkelijk zoo bedriegelijk zijn; doordat het woord »grootheid« aantrekt en niet verraadt, wèlke grootheid bedoeld is; doordat onderscheiden zoo moeilijk is.

Het bezit is het hoogste niet; het blijven-bestaan is het hoogste niet; de strijd is het hoogste niet.

Alleen wie dit erkent, wil waarlijk den Vrede.

Alle andere »willen van den vrede« verwacht den ommekeer òf van den ander, den tegenstander tot nog toe, òf van de omstandigheden. Het wil den menschen duidelijk maken, dat de oorlog een kwaad is, — wat alle menschen te allen tijde hebben geweten. Niet het weten dat de oorlog een kwaad is, kan oorlogen voorkomen; noch internationale scheidsgerechten, noch parlementaire commissies van toezicht. Al deze dingen zijn van te voren tot onmacht gedoemd, omdat het ieder bekend is, dat de strooming die hiervoor opkomt, dat de »officieele« vredesbeweging toch, zoodra het groote oogenblik komt, het eigen land voor het onschuldig aangevallene verklaart en daarmee het recht verspeeld heeft om van de vredesbeweging in andere landen iets anders te eischen, — omdat zij zich angstiglijk een grens gesteld heeft tot waar zij gaan wil, omdat zij niet durft te beginnen, *hier* en *nu*, met een ander levensbeginsel.

En dit toch is de eenige uitredding: hier en nu te beginnen met zèlf niet te haten, zèlf niet te verdelgen.

Dit geldt bovenmate in een oorlog als den tegenwoordigen, waar er alleen schijn-eenheid der volkeren is en schijn-voortreffelijkheid van den éénen imperialistischen staat boven den anderen. Hier en nu moeten wij beginnen een samenleving te scheppen, *die zich niet ten oorlog voorbereidt;* en dat wil niet alleen zeggen: die afstand doet van staand leger en oorlogsbegrooting, maar ook: wier geheele economisch en geestelijk leven niet meer op gewapenden vrede (en dus op oorlog) uitloopen moet.

In een oorlog als dezen geldt het *bij uitstek* — maar het heeft veel algemeener geldigheid. Zoolang de mensch blijft bevangen in de vijandschap — dat is in den waan, dat hij-zelf uitsluitend de onschuldige, de gelijkhebbende, de niet-vijandig-gezinde is — zoolang is er op Vrede geen kans, op verzachting van de spanning, heenreiken over het misverstand. Want daartoe is noodig, dat ieder even over de beperktheid van het eigen standpunt héén ziet, erkent, zèlve vijandig te zijn geweest — en daardoor onmiddellijk ook de beperktheid en vijandigheid van den ander in een milder licht zal zien.

De weg tot den Vrede — tot een Vrede, die dien naam dragen mag — is nóóit: doorvechten tot de ander door uiterlijke macht is overwonnen; maar het is: beginnen met zelf niet meer te haten.

Met zelf geen haat meer te *voelen*, maar dan ook — dit is de onafwijsbare consequentie — met zelf geen daden van haat meer te *doen*.

Dit dan is het beginsel van de nationale weerloosheid, en, voor ieder enkeling, het beginsel van de dienstweigering.

We kunnen het militarisme niet overwinnen door zelf militaristisch, het chauvinisme niet door zelf chauvinistisch te worden; we kunnen de Vrijheid niet dienen door zelf pers en vereenigingsleven aan banden te leggen. Het tegenovergestelde is waar: we worden gelijk aan wat we bestrijden met dezelfde middelen.

En omgekeerd gebeuren er wonderen in den tegenstander, die zich plotseling begrepen voelt. Wonderen van verzachting, ontdooiing, opengaan. Dat is: van vredesgezindheid.

Zoolang men het kwade vergeldt door het kwade, en het kwade wil overwinnen door het kwade, doet men niet anders dan kwaad stapelen op kwaad, dan zichzelf èn den tegenstander steeds dieper omlaag trekken.

Maar de vrijheid? wordt er gezegd, — eischt die dan niet verzet tegen den aanvaller, den dwingeland?

Nu staan de hedendaagsche imperialistische staten en kapitalistische maatschappijen niet eenvoudig als vrije en dwingeland tegenover elkander; het verschil is er hoogstens een in graad. Maar dit daargelaten — juist wanneer men niet een bepaald land, een bepaald volk bestrijden en vernietigen wil, maar *het* militarisme of *de* imperialistische veroveringszucht — dan is het toch vanzelfsprekend dat men die ook bij zichzelven heeft tegen te gaan. Het is heel wat beter het militarisme en het imperialisme *rechtstreeks* te bevechten, dan zich te keeren tegen staten waarin men die het sterkst *gesymboliseerd* ziet.

Het zou vreeselijk zijn, denkt ieder, wanneer ons land door onzen nabuur veroverd werd. Maar merkt men dan niet hoeveel vreeselijker het zou wezen, wanneer ons volk van den *geest* der naburen doortrokken werd? Oók militaristisch door zich al maar tegen het militarisme te wapenen, óók imperialistisch door zich al maar bedreigd te voelen in zijn bezit — —

— — Er zijn vele argumenten aan te voeren die betoogen, dat het afzien van nationale verdediging de zelfstandigheid van een staat niet in gevaar brengt — bijvoorbeeld daar een dergelijke beweging in haar wezen internationaal is en dus ongeveer tegelijkertijd, dat zij het in het éene land had »gewonnen«, ook in het andere al heel sterk zou moeten zijn; dat de weerloosheid een ontbindenden invloed op de invallende troepen zou hebben; en zoo meer.

Maar dit zijn mogelijkheden en waarschijnlijkheden, waarmee men nog aan idealen-van-weleer tegemoet komt. Want we hebben in laatste instantie te erkennen: ook wanneer dit *niet* zoo kon zijn, *dan nog* — —

Het gaat om méér dan het vaderland. We hebben niet alleen vanuit het nationalisme te redeneeren en ons voor het nationalisme te rechtvaardigen. Het vaderland mag voor ons niet een beperking blijven, waar we niet boven uit kunnen denken.

En onbewust leeft er al iets van deze gedachte in de menschen, wanneer zij trachten hun vaderland niet *als zoodanig* te verdedigen, maar als de wijkplaats van vrijheid of cultuur. Doch het moet gaan om vrijheid en cultuur zèlve, en die heeft ieder zèlf te dienen — niet een ander te vernietigen die van deze goederen nog minder heeft (of schijnt te hebben) dan hij.

En wanneer we zoo niet meer bovenal het vaderland dienen, maar de edelste ontwikkelingsmogelijkheden der menschheid — dan dienen we tegelijk het beste in het vaderland, dan dienen we wat zoozeer het eeuwige goed daarvan is, dat het tegen alle langdurigheid van bestaan opweegt; evenals we immers ook het beste in een mensch dienen en helpen, wanneer we niet meer diens tijdelijk belang en bestaan als eenig doel vooropzetten.

Naar den geest gààt een volk niet onder dat eigen staatsbestaan geringer telt dan zijn taak tegenover alle medemenschen; want dat nieuwe levensbeginsel, de kiem van de nieuwe maatschappij is gered en zuiver gebleven, zoodat het zijn werking in de harten van vele menschen zal doen. Maar wanneer men het beginsel van de menschenliefde prijsgeeft om een voorloopige schijn-vrijheid te behouden, dan offert men het hoogere aan het lagere, het eeuwige aan het tijdelijke, het zuivere aan het onvolledige; dan kiest men verkeerd.

En 't is dus niet alleen een verdorven, in onmiddellijken zin afkeurenswaardige maatschappij, die we niet moeten verdedigen met geweld — maar dit geldt óók voor een volk, dat bezig is zich aan imperialisme en kapitalisme te ontworstelen, dat waarlijk een béter maatschappij aan 't scheppen is; — want die kàn het niet scheppen zoolang het de middelen van het militarisme gebruikt. Maar het zou tot een zegen van vriend en vijand worden, wanneer het voortging met aan zijn voorbeeldige maatschappij verder te bouwen; en daarvoor desnoods ten gronde gaande, zou het een kern van innerlijke vrijmaking in het »overwinnende« volk zijn.

De gedachte, dat het bestáán het laatste en hoogste zou wezen, behoort tehuis in dezelfde sfeer als de opoffering van het persoonlijk egoïsme aan het egoïsme van den staat, en de liefde voor één groep van menschen bij haat tegen een andere. Het is de sfeer, waarin menschen elkaar met argwanende oogen aanzien, en uit angst voor de slechtheid van den ander zèlf slecht worden of blijven. Waarin zij vredelievendheid prediken aan den ander, doch zelf geen vrede hebben met den aard van dien ander, zelf hun gemoed voor het begrijpen van dien ander niet openstellen. En zoo blijven zij allen in het duister.

Maar er is een *andere* taak: te werken voor een betere samenleving hier en nu, onbekommerd om het feit dat er om ons heen nòg slechtere mogen zijn — of juister, vòl van bekommering daarover, maar wetende, dat geen wezen ooit door *bestrijding* gered wordt van het »kwaad« in hem, en dat we eigen volk en andere volkeren het best kunnen bevrijden door zelf vrij te worden in waarheid.

Er is een àndere gemeenschapszin dan die, welke den enkeling offert aan het egoïsme van den staat: een die tracht enkeling èn gemeenschap beide te doen groeien boven het egoïsme, boven de zelfhandhaving uit.

En er is een àndere wereld dan die van strijd en misverstand tusschen al wat verschillend is: die van het dankbaar aanvaarden van het verscheidene, van het begrijpen van het anders-zijnde, en, voorzoover het niet wordt begrepen, dan toch van vertrouwen daarin: omdat ook *dit* schakel is in het Geheel waarin wij den troost over onze beperktheid vinden, ook dit bloesem is in den »veelkleurigen «tuin van de menschheid.

(Uit: "Serie Christen-Socialistische Vlugschriften". Rotterdam 1917)

HET ANARCHISME

In het eerste deel van deze bundel zijn wij reeds uitvoerig ingegaan op Clara's denkbeelden over het anarchisme bij de bespreking van haar "De Theorie van het Syndicalisme".

Wij volstaan hier dan ook met een vermelding van onze keuze:

I. Clara Wichmann, "Kropotkine's anarchisme". Dit artikel heeft Clara in oktober 1921, naar aanleiding van Kropotkin's overlijden op 8 februari 1921, voor "De Vrije Communist" geschreven.
Dit artikel is in 1923 tevens als inleiding opgenomen in de Nederlandse vertaling van Kropotkin's "De Fransche Revolutie" (Amsterdam 1923).

II. Clara Wichmann, "Loonstakingen". Dit artikeltje verscheen aanvankelijk in "De Vrije Communist" (maart 1922).

III. Clara Wichmann, "Anarchisme en Vakbeweging". Met dit laatste artikel, dat Clara heeft kunnen schrijven (het verscheen op 18 februari 1922 in "De Vrije Socialist"), besluiten wij het tweede deel van deze herdenkingsbundel. Het fragment dat aan dit artikel voorafgaat komt uit een "In Memoriam" van Albert de Jong ("De Toekomst", 25 februari 1922).

I.

KROPOTKINE'S ANARCHISME

Voor de vele buitenstaanders of bestrijders, die meenen dat het anarchisme in het algemeen gekenmerkt wordt door het *op den voorgrond stellen* der vrije persoonlijkheid (hetgeen in werkelijkheid slechts geldt voor één richting daarvan, nl. het individueel anarchisme), zou het goed zijn, zich in Kropotkine's levensopvattingen in te werken. Want bij hem beteekent anarchisme vooral: het vertrouwen in de zelfordenende krachten eener gemeenschap. De persoonlijkheid is hierbij dus niet hoofdzaak, noch uitgangspunt, maar zijn geheele wereldbeschouwing is gedragen door de overtuiging, dat in gemeenschappen zich door de noodzakelijkheden van het leven zelf organisaties vormen voor de instandhouding dier gemeenschap, en dat die organisaties vanzelf een regelmatig en geordend karakter aannemen.

Zijn geheele wereldbeschouwing. Want het anarchisme is voor hem — hij schreef dit herhaaldelijk en uitdrukkelijk — méér dan een gedragslijn op economisch en politiek gebied, laat staan dat het voor hem alleen de *negatieve* beteekenis zou hebben van „afwezigheid van regeering"; het is voor hem een levensbeschouwing en een wijsbegeerte.

En aangezien Kropotkine's geest geheel natuurwetenschappelijk gericht was (hij zelf was een bekend natuuronderzoeker), zijn al zijn theorieën opgebouwd op het waarnemen van feiten uit de werkelijkheid.

Zoo kunnen we als een rooden draad door al zijn veelzijdige en veelsoortige werk dit éene zien loopen: een onderzoek naar de plaats van het gezag in de werkelijke geschiedenis der menschheid. Hij spreekt dus niet in het afgetrokkene over „het" gezag, maar hij onderzoekt de menigvuldige vormen die het in de werkelijkheid gehad

heeft. En daarnaast onderzoekt hij dien anderen factor, in de officieele geschiedschrijving over het algemeen zoo weinig tot zijn recht gekomen: de „orde" die zich vormt op andere wijze dan door van boven opgelegd gezag.

Daar Kropotkine hierbij een tot nog toe in het middelpunt geplaatste en als „brenger der orde" verheerlijkte macht ontmaskert, en daartegenover de lang verzwegen en verwaarloosde zelf-ordenende krachten der gemeenschap naar voren brengt, moet hij als het ware de geschiedenis opnieuw schrijven.

Dit begint al bij de dierenwereld. Vele zich noemende Darwinisten (niet te verwarren met Darwin zelf) hadden den „strijd om het bestaan" voorgesteld als een strijd van soortgenoot tegen soortgenoot, van dier tegen dier, van mensch tegen mensch, en waren dezen strijd, waarin „de sterke overwint, de zwakke ondergaat", gaan verheerlijken als ware de vooruitgang dáárvan afhankelijk. Men voelt hoezeer deze opvatting in het belang was van een kapitalistisch-liberale politiek: bescherm de zwakken niet, laat ook het economisch leven maar een strijdperk van allen tegen allen zijn, dat is „overeenkomstig de natuur". Kropotkine nu heeft — gelijk vóór hem al Kessler en enkele anderen — aangetoond, dat dit gansch-en-al *niet* overeenkomstig de natuur was. Hij bracht het *wederkeerig dienstbetoon* als factor in de evolutie naar voren; hij wees erop, hoe de levenswijze van alle in groepen of kudden levende dieren — en die vormen de overgroote meerderheid — geheel gebaseerd is op onderlinge hulp, wederkeerige aanvulling in die groep, op bescherming der zwakken door de sterken. Bij de lagere dieren, de hoogere dieren, de primitieve menschen, de verder ontwikkelde menschen — overal ziet hij de werking der sociale instincten. Hij behoort tot de vele moderne sociologen, die aannemen dat de mensch als kuddedier begonnen is.

En dan, in de geschiedenis der menschheid wijst hij achtereenvolgens op de stamgemeenschap, en de dorpsgemeenschap, en de vrije gemeenten der Middeleeuwen, allemaal organisaties, die van binnen-uit, organisch, werden bijeengehouden, *en die alle veel ouder zijn dan de Staat.*

Als de Staat opkomt (in West-Europa in den loop der Middeleeuwen en het begin van den nieuwen tijd, het eerst in Frankrijk en Engeland en Spanje, pas veel later in Italië en Duitschland) dan is dat voor hem niet een vooruitgang, maar een inzinking.

We zien dan het cultuurleven der vrije steden en dorpen verschrompelen en afsterven. Er komt één „hoofdstad" in de plaats van den veelkleurigen rijkdom van tal van kleine cultuurcentra. Een organische, levende cultuur is er in de Grieksche stad-staatjes der oudheid méér dan in het „prachtig-geadministreerde" Romeinsche rijk, en in de Middeleeuwsche- en Renaissance-steden méér dan in de 17de-eeuwsche staten geweest. En de „nieuwe geschiedenis" is allerminst een hoogtepunt.

Wat is hiervan de *algemeene* beteekenis?

Alle „gezag" van welken aard ook wordt gedragen en gewettigd door deze gedachte: dat de in niet-geleide menschengroepen wonende krachten nagenoeg uitsluitend chaotisch, wanordelijk zouden zijn, d. w. z.:

1°. een oorlog van allen tegen allen zouden meebrengen;

2°. geen richting zouden hebben, geen ordenend vermogen.

Zoo zegt bijvoorbeeld Hobbes, dat weliswaar de Staat een monster is, dat hij Leviathan noemt (in deze erkenning van den Staat als monster is Hobbes eerlijker dan de latere burgerlijke philosophen), maar dat deze een „noodzakelijk kwaad" is, om een nog erger monster, Behemoth, de algemeene wanorde, verre te houden.

We weten nu wel beter. We weten dat de Staat niet ontstaan is als ordenende factor; dat duizenden jaren vóór het ontstaan van den Staat de menschen in behoorlijkgeordende gemeenschappen leefden; we weten tegenwoordig dat de ontstaansgeschiedenis der staten een geschiedenis van verovering eerst, van onderdrukt-houden daarna, is geweest.

En ten tweede weten we, dat er naast de chaotische, conflicten-veroorzakende krachten in de menschen en in hun gemeenschappen ook zijn de regenereerende en ordenende krachten, die bij vrije ontwikkeling uit hen voortkomen; de krachten die mieren en bijen en buffels, die primitieve visschers en akkerbouwers al tot een goed geregelde en ineensluitende samenwerking hebben gebracht.

Voor de tijden, die dichter bij ons staan, is er eenzelfde tegenstelling. In zijn geschiedenis der Fransche Revolutie brengt Kropotkine twee kanten daarvan naar voren: den strijd van de groote bourgeoisie met haar schrijvers en sprekers tegen het feodalisme, waartegenover zij eischte een moderne centrale staatsadministratie, een goed functioneerende rechtspraak enz., èn de wanhoopsopstanden der

uitgezogen kleine boeren en kleinburgers. Hij laat uitkomen, hoe groot de invloed dezer laatste was, en hoe dikwijls de groote politici der revolutie zijn opgestuwd door het volk uit de voorsteden van Parijs. Deze tegenstelling ziet hij tot in onze dagen voortduren; ook in de komende revoluties, zegt hij in een beeldspraak, zullen er zijn die allereerst naar het stadhuis snellen om dat te bezetten, en anderen die rechtstreeks zullen trachten, de tekort gekomen massa's beter arbeidsvoorwaarden en beter levensomstandigheden te laten verkrijgen. In zijn „Verovering van het brood", dat al tientallen van jaren geleden verschenen is, vinden wij de gedachte van de socialiseering door de arbeiders zelf, door hun dáárvoor onstane organisaties, zonder tusschenkomst van staatsgezag, uitgewerkt.

Hij had in de geschiedenis voldoende gezien, hoe zich dergelijke organisaties van onder-op vormen, om er ook voor de toekomst vertrouwen in te hebben.

Kropotkine behoorde tot die oorspronkelijke geesten, die nieuwe kiemen vroeg zien. Zoo heeft hij ook, in een tijd dat iedereen nog vol was van concentratie en centralisatie als *de* verschijnselen van de technische ontwikkeling, al de kiemen gezien van een nieuwe betrekkelijke decentralisatie der industrie; de stoommachine vereischte centralisatie, de electriciteit zou een gedeeltelijke decentralisatie met zich brengen.

Het ligt voor de hand dat wie zoo de geschiedenis der gemeenschappen zag, ook voor het individueele leven zijn vertrouwen niet in belooning, bedreiging en straf zou stellen. En hij heeft dan ook niet alleen herhaaldelijk tegen het huidige strafrecht en het huidige gevangeniswezen gestreden, hij heeft ook Guyau's schets van een moraal, die op andere krachten dan belooning of straf steunen zou, als de anarchistische moraal aanvaard.

Uit de brieven, die geleidelijk in de laatste jaren tot ons gekomen zijn, is het nu al wel vrij duidelijk geworden, hoe hij de tegenwoordige Russische Revolutie zag; hoe voor hem een groote vreugde was het ontwaken dat er één van de verschijnselen van vormde, maar dat het in zijn oogen een droevige vergissing was deze revolutie in staats-, dictatuur- en centralistische banen te zien leiden. Hij kende den verstikkenden invloed der dictatuur op de Fransche Revolutie; hij heeft in Rusland de meening aangehangen, dat de Revolutie zich alleen kon ontwikkelen wanneer aan de organen der Revolutie, de Raden, vrijheid van ontwikkeling werd gelaten.

Is de geschiedenis- en maatschappij-beschouwing van Kropotkine *volledig*? We gelooven het niet. Te zeer heeft hij àlle ethiek uit de sociale noodzakelijkheden van het kudde-leven verklaard; te optimistisch is hij waar hij tusschen chaotische en ordenende krachten niet onderscheidt.

Maar al heeft hij hier en daar zóó zeer den nadruk gelegd op het door hem gevonden nieuwe-overoude, dat hij dit wel eens heeft overschat — dit alles vermindert dit ééne niet in waarde: dat er in de tweede helft der 19de eeuw, in tegenstelling tot een wetenschap waaruit het geloof in het sociale leven verdwenen was, en tot een socialisme waarin het accent op het politieke gebeuren gelegd werd, een geniaal en edel denker de bijna vergeten ordenende kracht van het sociale leven-zèlf weer heeft naar voren gebracht.

(Uit: Bevrijding. Opstellen van Clara Meijer-Wichmann. Arnhem 1924, pag. 208-213)

II. Loonstakingen.

Van den kant der revolutionaire vakbeweging is al tientallen van jaren vooropgesteld dat het er niet om ging, de loonen te verbeteren, maar *het loonstelsel te vernietigen*. In de oudere syndicalistische geschriften vindt men dan ook herhaaldelijk de loonstaking met een zekere minachting behandeld, wanneer zij vergeleken wordt met de staking van algemeen-revolutionair karakter. En een enkele maal is ook toen wel de meening uitgesproken,

dat men eigenlijk geenerlei partieele of locale staking propageeren of steunen moest, maar alleen op het groote doel: de algemeene werkstaking, aan moest sturen.

Op het oogenblik gaan er — voornamelijk in het Duitsche bland «Die Revolution», het orgaan der Allg. Arbeiterunion, Bezirk Ost-Sachsen (een blad waaraan ook eenige leden van de tot kort geleden bij de Landelijke Federatie van Sociaal-Anarchisten behoorende Haagsche afdeeling meewerken) — stemmen op, om aan loonstakingen, als zijnde in wezen geen revolutionair strijdmiddel, niet mee te doen. En er zijn er, die in hun protest hiertegen zóó ver gaan, dat zij dóór blijven werken der revolutionairen, ingeval een loonstaking uitbreekt, voorstaan.

Die zoo spreken gaan ervan uit dat een strijdmiddel maar één karaktertrek heeft, «alles of niets» is. Maar in de werkelijkheid heeft de loonstaking allerlei aangezichten. Ze is een strijdmiddel van zeer betrekkelijke waarde; maar vergeten we deze twee dingen niet: voor de groote massa der arbeiders beteekent het aandurven van een loonstaking al een *vooruitgang*, een begin van ontwakend verzet en ontwakende strijdbaarheid en voor het kapitalisme als uitbuitingsstelsel zou waakzaamheid der arbeiders over hun levenspeil wel degelijk een rem in zijn herstel beteekenen.

Het afhouden van de loonstaking kan in een bepaalde historische situatie, bij een reeds vergevorderde en vrij algemeen verbreide revolutionaire gezindheid, goed en verhelderend werken; maar in vele jaren van langzame bewustwording zou deze tactiek eer tot gevolg hebben, dat de groote massa nóg meer zou inslapen, en de verwijdering tusschen deze massa en wat men pleegt te noemen de „revolutionaire voorhoede" nog grooter zou worden; de massa zou, inplaats van boven de loonstaking uit te stijgen, eenvoudig daar beneden afzakken.

In dergelijke tijden is het veel beter, op het begin van verzet, het begin van besef-van-levensrecht, dat in de loonstaking ligt, voort te bouwen; de feiten te laten aantoonen, hoe onvoldoende iedere loonsverhooging, laat staan ieder beletten van loonsverlaging werkt, om zóó, langs den natuurlijken weg van in den werkelijken strijd groeiend inzicht te komen tot den strijd tegen het loonstelsel als zoodanig, dan om dat instinctieve verzet ter handhaving van het levenspeil als niet-revolutionair-genoeg ter zijde te schuiven en terug te stooten.

Tegen het gevaar van *overschatting* van de mogelijke resultaten der loonstaking moet aldoor gewaarschuwd worden, omdat deze overschatting tot reformisme leidt; maar iets anders is het om, absolutistisch, niet te willen zien dat de loonstaking voor velen een begin van bewustwording beteekent.

(Uit: "De Toekomst", 25 maart 1922)

III.

Wij kunnen het maar niet in ons opnemen: Clara Wichmann, eerst 36 jaren oud, is van ons heengegaan. Van haar gezin en van ons werd zij wreed weggescheurd, geheel onverwacht, en op de meest tragische wijze.

Een week te voren waren wij nog bij haar en Jo Meyer thuis geweest — Eikeboom, De Ligt en ik — in die kamer met zijn vele boeken, met eigenlijk niets dan boeken en tijdschriften, die in hun rangschikking en ligging getuigden van onvermoeiden, toegewijden en vruchtbaren arbeid: Clara Wichmann zat nog midden in haar vele werk. Zij vertelde ons, hoe zij juist een artikel had beëindigd over Syndicalisme en

Anarchisme, naar aanleiding van De Ligt's beschouwingen op het internationaal anarchisten-congres. Enkele dagen later slechts zouden wij het terugvinden in «De Vrije Socialist» ... met op dezelfde pagina het bericht van haar overlijden.

Die kamer, waar alles eenvoudig en sober was met rijkdommen slechts in geestelijken zin, was het beeld van Clara Wichmann zelve, die den grootsten eenvoud bleef paren aan de hoogste wetenschappelijkheid.

Anarchisme en Vakbeweging.

Wanneer van anarchistische zijde over de verhouding van anarchisme en vakbeweging gesproken wordt, dan gebeurt dat meestal in dezen zin, dat het anarchisme als het eeuwig-levend en eeuwig-beweeglijk beginsel ten koste van de vakbeweging als het meer zakelijke, materieele, vaste element verheerlijkt wordt. Iets dergelijks is ook het geval in De Ligt's verklaring op het Berlijnsche Congres, afgedrukt in „De Vrije Soc." van 1 Februari.

Toch geeft De Ligt m. i. zelf reeds het foutieve van een redeneering, waarbij eenige bestaande, concrete syndicalistische organisaties getoetst worden aan een eeuwig anarchistisch beginsel, dat bij oude Chineesche wijzen, Joodsche profeten, middeneeuwsche ketters, enz. wordt aangetroffen, aan, waar hij naast elkaar de woorden: „*historisch syndicalisme*" en „*principieel anarchisme*" gebruikt.

Te vergelijken zijn het historisch anarchisme met het historisch syndicalisme; — èn het principieel anarchisme met het principieel syndicalisme; ook kan men het principieel anarchisme met het historisch, reëel bestaande anarchisme, en het principieel syndicalisme met het historisch, reëel bestaande syndicalisme vergelijken, en in beide gevallen vaststellen, dat de werkelijkheid heel wat beneden de idee gebleven is. Maar enkele aanwijsbare syndicalistische organisaties met „het" anarchistisch beginsel vergelijken — dat gaat niet.

Om nu bij het artikel van De Ligt te blijven en niet terug te gaan tot een artikel van Constandse van eenige maanden geleden, waarin, hoewel scherper, gedeeltelijk gelijksoortige gedachten werden uitgesproken, de fout begint al waar De Ligt zegt: „Echter gaat het m. i. niet aan, hiertegenover het „syndicalisme als de ware organisatie te stellen. „Rocker heeft met waardeering gesproken van den „klassieken strijd van het fransche syndicalisme uit „het begin dezer eeuw. Maar hoe was het in Frank„rijk een tiental jaren later: in Augustus 1914, en „tijdens den wereldoorlog? ... over het algemeen „lijdt het fransche syndicalisme aan dezelfde natio„nalistische en bureaucratische ondeugden als bijv. „het N. V. V. in Nederland".

Daargelaten nu dat bij deze laatste gelijkstelling geheel over het hoofd is gezien, welk een waarlijk levende, energieke en gistende oppositie er is in de C. G. T. (zoodat de C. G. T. dan ook o. i. niet eenvoudig met één der hollandsche organisaties kan worden op één lijn gesteld, noch met N. V. V., noch met N. A. S., doch een eigen karakter heeft) — dit daargelaten, worden hier de dwalingen en tekortkomingen van een syndicalistische organisatie kortweg op rekening van „het syndicalisme" gesteld, en bepaalde syndicalistische organisaties (of organisaties die uit syndicalistische zijn voortgekomen) met *het* syndicalisme verward. — „Het syndicalisme" is *niet* „een organisatie", zooals De Ligt zegt, maar een organisatie-*beginsel*, en men kan den val en de ontrouw van tal van syndicalistische organisaties

18 - 12 - '12.

MENU.

Julienne soep.

Vischpastei

Lamscôteletten met

Champignonsaus.

Selderie met Mergbroodjes.

Fasanten met Compôte

Ananasgebak

Vruchten.

Nagerecht.

Joh. A. Moesman. lith.

CenE
CREDIET EN EFFECTEN BANK